Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті

ӘОҚ 338.434 Қолжазба құқығында

ЕСІМХАН ГҮЛДАНА ЕРКІНҚЫЗЫ

Ауылшаруашылығын тұрақты дамытуды қамтамасыз ету мақсатында қаржылық қолдаудың экономикалық тетігі

8D04101 – Экономика

Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Отандық ғылыми кеңесшісі
экономика ғылымдарының кандидаты,
профессор Сартанова Н.Т.

Шетелдік ғылыми кеңесшісі
экономика ғылымдарының докторы,
профессор Алыбаев Дж.Б.

Қазақстан Республикасы

Қостанай, 2024

МАЗМҰНЫ

НОРМАТИВТІ СІЛТЕМЕЛЕР **3**

АНЫҚТАМАЛАР **5**

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР **6**

КІРІСПЕ **7**

1. АУЫЛШАРУАШЫЛЫҒЫН ҚАРЖЫЛЫҚ ҚОЛДАУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТЕТІГІН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ **12**

1.1 Экономиканың аграрлық секторын қаржылық қолдаудың экономикалық тетігінің теориялық негіздері 12

1.2 Қаржылық қолдаудың экономикалық тетігінің мәні мен мазмұны және оның ауылшаруашылығының тиімділігін арттырудағы рөлі 19

1.3 Қаржылық қолдаудың шетелдік тәжірибесі және оны аграрлық өндірістің отандық тәжірибесінде пайдалану мүмкіндігі 28

2. ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ АУЫЛШАРУАШЫЛЫҚ ӨНДІРІСІН ҚАРЖЫЛЫҚ ҚОЛДАУ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫН ТАЛДАУ **37**

2.1 Қостанай облысының инвестициялық тартымдылығы және ауылшаруашылығы дамуын бағалау 37

2.2 Қазақстан Республикасындағы және аймақтарындағы аграрлық кәсіпорындардың ұйымдастырушылық-экономикалық тетігінің функционирленуін талдау 53

2.3 Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында ауылшаруашылығы өндірісін мемлекеттік қаржылық қолдау бағдарламаларын бағалау 74

3. АУЫЛШАРУАШЫЛЫҒЫ ТАУАР ӨНДІРУШІЛЕРІН ОЛАРДЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МАҚСАТЫНДА ҚАРЖЫЛЫҚ ҚОЛДАУДЫ ЖЕТІЛДІРУДІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ **87**

3.1 Ауылшаруашылығы тауар өндірушілерін қаржылық қолдау тетігін жетілдірудің басым бағыттары 87

3.2 Қостанай облысының аграрлық секторында инновациялық кәсіпкерлікті дамытудың қаржылық аспектілері 101

3.3 АӨК қаржылық қолдау нысаны ретінде субсидиялау жүйесінің кемшіліктері және оны жетілдіру жолдары 1079

ҚОРЫТЫНДЫ **1158**

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ **11922**

ҚОСЫМШАЛАР **136**

НОРМАТИВТІ СІЛТЕМЕЛЕР

Диссертациялық жұмыста келесідей нормативтік құжаттарға сілтемелер жасалған:

Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды) (2022.19.09. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)

Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (Жалпы бөлім) (2024.01.09. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)

«Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V Кодексі (2024.21.10. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)

«Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» 2017 жылғы 25 желтоқсандағы № 120-IV Салық кодексі (Салық кодексі) (2024.01.21. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)

«Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы № 527-IV Заңы (2024.20.08. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)

«Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне сауда қызметін реттеу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 қаңтардағы № 400-IV Заңы

Ауылшаруашылығын мемлекеттік қолдаудың бірыңғай қағидалары туралы келісімді ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 22 шілдедегі № 474-IV Заңы

«Астық туралы» Қазақстан Республикасының Заңына толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 21 желтоқсандағы № 390-VI Заңы

«Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы» 2005 жылғы 8 шілдедегі № 66-III Қазақстан Республикасының Заңы (2024.08.06. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)

Тамақ өнімдерінің қауіпсіздігі туралы 2007 жылғы 21 шілдедегі № 301-III Қазақстан Республикасының Заңы (2024.08.06. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)

2005 жылғы 8 шілдедегі № 66-III "АӨК және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы" ҚР Заңы

«ҚазАгроИнновация» акционерлік қоғамының кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2009 жылғы 4 қарашадағы № 1753 Қаулысы (2020.27.03. берілген өзгерістермен)

«Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021 – 2030 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 30 желтоқсандағы № 960 Қаулысы (2023.28.03. берілген өзгерістермен)

«Ауыл» әлеуметтік-экономикалық даму бағдарламасы туралы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің 1991 жылғы 28 маусымдағы № 733-XII қаулысы

Қазақстан Республикасының Агроөнеркәсіп кешенін дамытудың 1993-1995 және 2000 жылға дейінгі кезеңге арналған тұжырымдамалық бағдарламасын жүзеге асыру туралы. Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинетінің қаулысы 29 қараша 1993 ж. N 1196. Күші жойылды - ҚР Үкіметінің 2009 жылғы 13 наурыздағы N 301 Қаулысымен.

Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. Қазақстан Республикасының 2003-2005 жылдарға арналған мемлекеттік агроазық-түлік бағдарламасы туралы: бекіту. 2002 жылғы 5 маусым, №889

Қазақстан Республикасының Ауылдық аумақтарын дамытудың 2004-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2003 жылғы 10 шілдедегі № 1149 Жарлығы

«Қазақстанның су ресурстарын басқару мемлекеттік бағдарламасы және «Мемлекеттік бағдарламалар тізбесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 19 наурыздағы № 957 Жарлығына толықтыру енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 4 сәуірдегі № 786 Жарлығы (күші жойылды)

«Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017 – 2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 12 шілдедегі № 423 Қаулысы (2020.31.12. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)

Қазақстан Республикасында агроөнеркәсіптік кешенді дамыту жөніндегі "Агробизнес-2020" бағдарламасы: Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 18 ақпандағы №151 қаулысымен бекітілген

«Бизнестің жол картасы-2020» бизнесті қолдау мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы: бекіту. 2018 жылғы 25 тамыз № 522.

«Бизнестің жол картасы-2025» бизнесті қолдау мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 24 желтоқсандағы № 968 Қаулысы (2021.13.10. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) (күші жойылды)

«Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамыту жөніндегі 2021 – 2025 жылдарға арналған ұлттық жобаны бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 12 қазандағы № 732 Қаулысы (күші жойылды)

«Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021 – 2030 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 30 желтоқсандағы № 960 Қаулысы (2023.28.03. берілген өзгерістермен)

«Сақтандыру сыйлықақыларын субсидиялау қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ауылшаруашылығы министрінің 2020 жылғы 19 мамырдағы № 172 бұйрығы (2023.03.12. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)

АНЫҚТАМАЛАР

Диссертациялық жұмыста келесідей терминдерге сәйкес анықтамалар пайдаланылған:

Агроөнеркәсіптік кешен – бұл аграрлық сектордың салаларын біріктіретін жүйе, онда өзара байланысты салалар ауылшаруашылық өнімдері мен шикізаттарын өндірумен, оларды өңдеумен және тұтынушыға жеткізумен айналысады.

Жалпы ішкі өнім - белгілі бір елге де, басқа елдерге де тиесілі өндіріс факторларын пайдалана отырып, ел ішінде бір жыл ішінде жасалған түпкілікті өнімнің (өнімдердің, тауарлардың және көрсетілетін қызметтердің) нарықтық бағамен есептелген жиынтық құнын білдіретін маңызды макроэкономикалық көрсеткіштердің бірі.

Аграрлық шаруашылықты мемлекеттік қолдау - бұл экономиканың ауылшаруашылығы саласының экономикалық өсуіне жағдай жасауға және АӨК жүйесінде баламалы салааралық алмасуды құруға бағытталған мемлекеттің экономикалық ықпалының әдістері мен нысандарының жиынтығы.

Мемлекеттік қолдау - бұл экономикалық тұрғыдан шектеулі кәсіпорындар мен өндірістерге әсер етудің әртүрлі құралдары мен тетіктерінің жиынтығы (ең алдымен өтеусіз немесе жеңілдікті негізде).

Инновация - қандай да бір жаңа немесе айтарлықтай жақсартылған өнім (тауар, жұмыс немесе қызмет), технология немесе процесс, маркетингтің жаңа әдісі немесе іскерлік тәжірибеде, жұмыс орындарын ұйымдастыруда немесе жаңа ұйымдастырушылық әдіс түрінде жүзеге асырылған инновацияның қолданысқа енгізілген түпкілікті нәтижесі. сыртқы байланыстар.

Өндіріс - бұл материалдық өмірлік игіліктерді - адамзат қоғамының өмір сүруі мен дамуына қажетті өнімдерді (бұйымдарды, энергияны және қызметтерді) жасау процесі.

Ауылшаруашылығы - ел экономикасының ауылшаруашылығы өнімдерін өндіретін, азық-түліктің басым бөлігінің қажеттіліктерін және өнеркәсіптің шикізатын қамтамасыз ететін секторы.

Ауылшаруашылығы өндірісінің экономикалық механизмі - бұл тұрақты даму үдерісіндегі ашық және күрделі жүйе, оның құрамына әр түрлі деңгейдегі органикалық бірін-бірі толықтыратын және өзара байланысты элементтер кіреді, олар өндіріс процесінде барлық ресурстарды тиімді пайдалануға бағытталған мемлекеттік саясат пен нарықтық заңдардың әсерінен қалыптасады оның тұрақты дамуы.

Субсидия - мемлекеттік немесе жергілікті бюджет есебінен берілетін төлемдер, сондай-ақ заңды және жеке тұлғаларға, жергілікті өзін-өзі басқару органдарына және басқа мемлекеттерге арналған арнайы қорлардан төлемдер.

Несие - келісілген мерзімде қайтару шартымен бір тарап екінші тарапқа пайызбен беретін ақша немесе ресурстар.

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

АӨК - Агроөнеркәсіптік кешен
АҚ - Акционерлік қоғам
ЖІӨ - Жалпы ішкі өнім
ЖӨӨ - Жалпы өңірлік өнім
ДСҰ - Дүниежүзілік сауда ұйымы
ЖЖМ - Жанар-жағармай материалдары
ММ - Мемлекеттік мекеме
КК - Азаматтық кодекс
ЕАЭО - Еуразиялық экономикалық одақ
ЕО - Еуропалық Одақ
ГАЖ - Географиялық ақпараттық жүйе
АТ - Ақпараттық технологиялар
ІҚМ - Ірі қара мал
ЖҚШ - Жеке қосалқы шаруашылық
ҰЭМ - Ұлттық экономика министрлігі
АЕК - Айлық есептік көрсеткіш
АШМ - Ауылшаруашылығы министрлігі
КЕАҚ - Коммерциялық емес акционерлік қоғам
ҚҚС - Қосылған құн салығы
ҒЗТКЖ - Ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстар
ҰКП - Ұлттық кәсіпкерлер палатасы
ҰБХ - Ұлттық басқарушы холдинг
ҒҒТҚН - Ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызметтің нәтижелері
ҚР - Қазақстан Республикасы
АНС - - Ауылдық несиелік серіктестік
АКБО - Ауылдық ақпараттық-кеңес беру орталығы
АШТӨ - Ауылшаруашылығы тауарын өндіруші
МҚТ - Мемлекеттік қолдау тиімділігі
ФНЖ - Фермерлік несие жүйесі
АҚШ - Америка Құрама Штаттары
ТМД - Тәуелсіз мемлекеттер Достастығы
ЖШС - Жауапкершілігі шектеулі серіктестік
ТНК - Тауарлық-несиелік корпорация

КІРІСПЕ

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Ауылшаруашылығы кез келген мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігі мен тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз ететін негізгі салалардың бірі болып табылады. Ауылшаруашылығын тиімді дамыту мал шаруашылығы мен өсімдік шаруашылығы өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, елдің шетелдік ауылшаруашылығы өнімдерін әкелуге тәуелділігін төмендетуге, халық үшін жұмыс орындарын құруға және шаруашылық жүргізудің ұлттық дәстүрлерін сақтауға бағытталған. Көп қырлы ауылшаруашылығын дамыту ауылдық аумақтардың өндірістік, экономикалық, әлеуметтік және инфрақұрылымдық аспектілерін үйлестіруге ықпал етеді, бұл ауылшаруашылығы қызметінің тиімділігін арттырып қана қоймайды, сонымен қатар демографиялық жағдайды жақсартуға, халықтың өмір сүру деңгейін және ауылдық өңірлердің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған бастамаларды нығайтады және кеңейтеді.

Экономикалық жүйенің аграрлық саласын дамытуды ынталандыру шаруашылық өндірушілердің кірістілігінің рұқсат етілген деңгейін қолдаудан бастап әкелінетін ауылшаруашылығы өніміне қатысты салық саясатына дейінгі көп деңгейлі экономикалық өзара іс-қимылдарды қамтитын кешенді міндет болып табылады. Қазақстан халқының санының өсуі азаматтардың сапалы өнімдерге деген қажеттілігінің тез артуына ықпал етеді, бұл ауылшаруашылығы секторын дамытуға жаңа қаражат салу қажеттілігіне алып келеді. Бұл аграрлық өндірушілердің тиісті қаржылық қолдауы ғана бүкіл ел азаматтарының экономикалық өсуіне және әл-ауқатына ықпал ете алатындығын көрсетеді. Бұл ретте бюджет қаражатының ең жақсы бөлінуін айқындау және олардың мақсатқа сай қолданылуын бақылау негізгі мәселе болып қала береді.

Ауылшаруашылығын дамытудың қазіргі кезеңінде қаржылық қолдау бағдарламаларының көп болуына қарамастан, олардың жиынтығында олар жан-жақты емес. Аграрлық секторды дамыту бойынша іске асырылатын стратегиялардың көпшілігі көбінесе республикалық және жергілікті деңгейлерде жүйесіз қабылданады. Көбінесе аграрлық аудандарды дамыту бағдарламалары жердің бірегей ерекшеліктерін, инфрақұрылымның жай-күйін, қолда бар ресурстар мен бюджет ерекшеліктерін ескермейді, бұл жалпы ауылшаруашылығы мен ел экономикасына әсер етеді. Аграрлық секторға өзінің негізгі міндеттерін ғана емес, сонымен қатар қосымша функцияларын да орындауға мүмкіндік беретін инновациялық тұжырымдамалар мен құралдарды құрудың маңызды қажеттілігі бар. Аграрлық сектордағы соңғы жылдардағы экономикалық дағдарыстар осы саладағы қаржылық қамтамасыз ету саясатының тиімсіз екендігін және негізінен ауылшаруашылығы өндірушілерінің қызметіне теріс әсер ететін түрлі тәуекелдерге тәуелді сандық көрсеткіштерді елеусіз ұлғайтуға бағытталғанын айғақтайды.

Айта кету керек, қолданыстағы АӨК қаржылық қолдау жүйесі жоғары тиімділікке ие емес және шамадан тыс жүктемеден зардап шегеді. Ауылдық сектордағы қаржыландыру процестерін түсінуде бірлікке қол жеткізілмеді, мемлекеттік қаржылық қолдаудың аграрлық өндіріске әсерін бағалау

құралдары жетілдіруді талап етеді, субсидияларды бөлуді қамтамасыз ету үшін тиісті жағдайлар жоқ.

Ауылдық жерлердің тұрақты дамуына ықпал ететін қаржылық қолдаудың пәрменді экономикалық моделінің болмауы ресурстарды бөлудің тиімсіздігіне, дамыған инфрақұрылымның болмауына, ауылшаруашылығы экономикасына және ауыл халқының өмір сүру сапасына теріс әсер ететін басқа да теңгерімсіздіктерге әкелуі мүмкін.

Мемлекеттік көмекке деген қажеттіліктің жалғасуына қарамастан, ауылшаруашылығына мұндай қолдаудың шексіз өсуін елестету қиын екенін түсіну маңызды. Ауылдық өңірлерде агроөнеркәсіптік кешенді қаржылық қолдау тетіктерін жақсарту олардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, сапалы азық-түлік тауарлары мен қайта өңделген ауылшаруашылығы шикізатынан алынатын өнімдер нарығын игеруге, аграрлық сектордың экспорттық әлеуеті мен табыстылығын арттыруға мүмкіндік береді.

Бұл диссертацияның мақсаты мен міндеттерін, объектісі мен тақырыбын таңдауды анықтай отырып, осы саладағы зерттеулердің маңыздылығы мен қажеттілігін көрсетеді.

Мәселенің зерделену дәрежесі. Ауылшаруашылығында қаржылық қолдаудың экономикалық механизмінің жұмыс істеу тиімділігі мәселесі көптеген жылдар бойы отандық және шетелдік экономистердің зерттеулерінің назарында болды.

Ауылшаруашылығын басқару әдістемесі мен құралдарын дамыту мәселелеріне бірқатар шетелдік авторлар J. Staniszewski, M. Borychowski Z. Buryk, N. Dalevska, V. Khobta, A. Kwilinski, S. Kravchenko, R. Bertoglio, K. Corbo, F. M Renga, M. Matteucci өз жұмыстарын арнады, L. Ferraris, S. Bhaskara, S. B. Kamaljit, J. D Borrero, K. A. Mariscal, Denes Antoni Alfonz, Z. Nagy, A. Poczta-Wajda және т. б.

АӨК-ні қаржылық қолдаудың экономикалық механизмінің жұмыс істеуі мен оны реттеудің жалпы мәселелері Д.Б. Алыбаев, М.М. Тряцин, А.Ф. Суховей, И.М. Голова, С.В. Кортов, В.В. Гончаров, И.Т. Балабанов, Л.Н. Горшкова, В.М. Серов, А.А. Ремезков, Г.В. Фадеева, Л.А. Рыманова, Д.М. Матвеев, Н.Л. Зайцев, Ю.И. Семенов, Г.М. Гриценко, О.В. Борисова, С.А. Фисак, М.С. Вихров, В.О. Федорович, Т.В. Голощапова, Л.И. Абалкин, А.В. Бачурин, О.И. Стогул, И.Г. Ушачев және басқалар.

Сондай-ақ, Қазақстандық ғалымдарды атап өткен жөн, олардың ішінде Ж.Т. Бейсенбаев, Г.А. Қалиев, Б.М. Мухамедиев, А.А. Сатыбалдин, Б. Бекбенбетова, Ж.Б. Рахметулина, А.Б. Кизимбаева, Б.С. Саубетова, Г.К. Кошебаева, Н.А. Алпысбаева, А.Е. Сәрсенова, С.Б. Қадырбай, Б.А. Хамзаева, О.А. Абралиев, Г.С. Сугирова, С. Велеско, А.Н. Жаңбырбаева, С.С. Ибраев, Г.К. Құрманова, Б.Б. Суханбердина, Б.А. Уразова, М.И. Сигарев, Ш.М. Кантарбаева, З.З. Мейманкулова, Г.У. Акимбекова, Н.Б. Сыздықбаева, О. Рыскелді, В.П. Шеломенцева, А.С. Нарынбаева, Г.Т. Сұлтанова, С.А. Сағынова, М.К. Қамысбаев, Г.М. Бердіқұлова, К.Ш. Токтомаматов, М.Ж. Әбдиев, К.К. Токторов, А. Исмаилова, А. Балкибаева, А.Б. Молдашев, С.Т. Жұмашева, Р.М. Тәжібаева, Н.Т. Сартанова және басқалары, олардың еңбектерінде

Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенінің жай-күйі мен перспективалары анықталған, оны қаржылық қолдау, Қазақстан Республикасындағы оның дамуының мәселелері мен заңдылықтары зерттелген.

Бұл авторлардың еңбектері зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізін құрады. Сонымен қатар, осы салада ғылыми зерттеулердің едәуір санының болуына қарамастан, қаржылық қолдаудың экономикалық механизмін дамыту бойынша бірқатар мәселелер жеткілікті зерттелмеген, бұл диссертациялық зерттеу тақырыбын таңдауға себеп болды.

Зерттеудің мақсаты теориялық ережелерді нақтылау және Қазақстан Республикасында ауылшаруашылығын қаржылық қолдаудың экономикалық тетігін жетілдіру бойынша практикалық ұсынымдар әзірлеу болып табылады.

Қойылған мақсатты іске асыру мынадай **міндеттерді** шешу қажеттігін негіздеді:

-ауылшаруашылығындағы қаржылық қолдаудың экономикалық механизмінің мәні мен мазмұнын ашатын теориялық және әдіснамалық ережелерді зерттеу;

- шет елдерде қаржылық қолдауды дамытудың ерекшеліктері, шарттары мен факторларын және оны Қазақстан Республикасының ауылшаруашылығында пайдалану мүмкіндіктерін анықтау;

- Қостанай облысындағы ауылшаруашылығы өндірісінің қазіргі жағдайы мен қаржылық қолдау жүйесіне талдау жүргізу;

- ауылшаруашылығы тауарын өндірушілерді қаржылық қолдау тетігін жетілдірудің басым бағыттарын айқындау;

- ауылдық кәсіпкерлікті инновациялық дамыту бойынша ұсынымдар әзірлеу және субсидиялау жүйесін жетілдіру бойынша ұсыныстар жасау;

Зерттеу объектісі Қостанай облысының ауылшаруашылығын дамыту процесінде туындайтын экономикалық қатынастар болып табылады.

Зерттеу пәні - оның тұрақты дамуына ықпал ететін ауылшаруашылығын қаржылық қолдаудың экономикалық механизмі.

Диссертациялық зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі - ауылшаруашылығын басқару мәселелері бойынша отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулерінің іргелі және әдіснамалық нәтижелерінің жиынтығы, аграрлық секторды қаржылық қолдау тетігін ұйымдастыру және тиімділігін арттыру саласындағы қазіргі экономикалық теориялар мен қолданбалы ғылыми жұмыстар болып табылады. Әдістемелік негіз жүйелі тәсіл болды, оның шеңберінде зерттеудің кешенділігі мен тұтастығы қамтамасыз етілді. Диссертациялық зерттеуде талдау және синтез, модельдеу, индукция және дедукция әдістері, дерексіз-логикалық, салыстырмалы, экономикалық-статистикалық, есептеу-конструктивті, корреляциялық-регрессиялық талдау қолданылды.

Зерттеудің ақпараттық негізі - Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының статистикалық деректері – "салалық статистика", "ауыл, орман, аңшылық және балық шаруашылығы статистикасы", "инвестициялар статистикасы " және т. б., Қостанай облысы бойынша Ұлттық статистика облыстық бюросының

деректері, ҚР Ауылшаруашылығы министрлігінің ресми ақпараты, ҚР Үкіметінің нормативтік - құқықтық актілері, Қостанай облысының республикалық және облыстық бағдарламалары мен даму жоспарлары, ауылшаруашылығы кәсіпорындарының бухгалтерлік есептілігі, Қазақстандық консалтингтік агенттіктердің зерттеулері, интернет желісінің электрондық ресурстары, жеке авторлық зерттеулердің нәтижелері.

Диссертацияның ғылыми жаңалығы келесідей:

- ауылшаруашылығындағы қаржылық қолдаудың экономикалық механизмі тұжырымдамасына теориялық және әдіснамалық тәсілдер жинақталып, оны анықтауға авторлық түсіндіру ұсынылды;
- Қазақстанның ауылшаруашылығындағы өнімділік динамикасына қаржылық қолдаудың оң әсерінің статистикалық маңыздылығы дәлелденді;
- үнемі шығынға ұшырайтын, теріс таза активтері бар ауылшаруашылығы өндірушілерін субсидияланатын өндірушілердің қатарынан алып тастауға негізделген қаржы ресурстарын бөлудің эконометрикалық моделі әзірленді;
- ауылшаруашылығындағы бизнес-процестердің тиімділігін арттыру үшін инновациялық бағыттар матрицасы әзірленді;
- Қазақстанда ауылшаруашылығын қолдауға теріс әсер ететін факторлар анықталды және субсидиялауды жетілдіру бойынша жаңа шаралар ұсынылды.

Қорғауға шығарылатын ұсыныстар:

1. Ауылшаруашылығындағы қаржылық қолдаудың экономикалық механизмінің мәні мен мазмұнын ашатын теориялық және әдіснамалық ережелер. Ауылшаруашылығын қаржылай қолдаудың экономикалық тетігі деп аграрлық секторды дамыту, оның тиімділігі мен тұрақтылығын арттыру үшін қолайлы жағдайлар жасауға бағытталған қаржы тетіктерінің, ресурстар мен процестердің жиынтығы түсініледі.
2. Жаңа экономикалық жұмыс жағдайында ауылшаруашылығында қаржылық қолдаудың дамуын анықтайтын тенденциялар мен факторлар анықталды және оларға бейімделу қажеттілігі негізделді. Аграрлық сектор кәсіпорындарын қаржылық қолдаудың әртүрлі нысандарын қолданудың әлемдік тәжірибесін талдау негізінде оларды Қазақстандық жағдайларда енгізу және қолдану жолдары анықталды.
3. Қостанай облысындағы зерттеу мемлекеттік қаржылық көмек аграрлық өндірушілердің пайдасына оң әсер ететінін көрсетті. Агроөнеркәсіптік сектордың жұмысын жақсарту үшін қаржыландыру жүйесін дамытудың маңыздылығы атап өтіледі. Қаражатты бөлудің ағымдағы тәжірибесінің мәселесі атап өтілді, ол әрдайым тиімді шаруашылықтардың дамуына ықпал етпейді, бұл мемлекеттік қолдау көрсету өлшемдерін қайта қарауды талап етеді.
4. Ауылшаруашылығы ұйымдарын қаржылық қолдаудың қажеттілігі негізделіп, оңтайлы моделі құрылды. Ауылшаруашылығы субъектілерін мемлекеттік қаржылық қолдаудың тиімділігін арттыруға мүмкіндік беретін өлшемдер бөлінді.
5. Инновациялардың тиімділігін арттырудың және Қазақстан Республикасының ауылшаруашылығы ұйымдарын субсидиялаудың кемшіліктері көрсетілді.

Зерттеу нәтижелерінің теориялық және практикалық маңыздылығы мемлекеттік қаржылық қолдау негізінде ауылшаруашылығын дамытудың теориялық және әдіснамалық негіздемесінде жатыр. Зерттеудің теориялық маңыздылығы ауылшаруашылығын қаржылық қолдаудың тиімді жүйесін қалыптастырудың тұжырымдамалық негіздерін әзірлеумен анықталады. Жұмыс ауылшаруашылығы секторының жұмыс істеуінің экономикалық заңдылықтарын түсінуді тереңдетуге, оның тұрақтылығы мен дамуына әсер ететін экономикалық механизмдер мен факторларды анықтауға ықпал етеді. Диссертацияның теориялық ережелерін оқу процесінде білім беру ұйымдарының оқытушылары, сондай-ақ зерттеу ұйымдарының ғылыми қызметкерлері қолдана алады. Тәжірибелік маңыздылығы ауылшаруашылық ұйымдарын қаржылық қолдау процестерін оңтайландыруға арналған модель құру болып табылады. Әзірленген ұсынымдар мен ұсыныстарды аграрлық кәсіпорындардың басшылары мен мамандары, ауылшаруашылығы саласындағы мемлекеттік басқару органдары, сондай - ақ макро және микроэкономикалық деңгейлерде басқарушылық шешімдер қабылдау процесінде пайдалана алады. Ұсынылған шаралар ресурстарды пайдалану тиімділігін арттыруға, ауылшаруашылығы саласындағы инвестициялық ахуалды жақсартуға және соның салдарынан өндірісті ынталандыруға ықпал етуі мүмкін.

Жұмысты сынақтан өткізу және зерттеу нәтижелерін енгізу.

Диссертациялық жұмыс тақырыбы бойынша 25 жарияланым, оның ішінде Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті ұсынған басылымдарда 5 мақала, Scopus деректер базасына кіретін халықаралық басылымда 1 мақала жарияланды. Диссертация нәтижелері "Академик З. Алдамжар атындағы Қостанай әлеуметтік-техникалық университеті", "ҰК" АҚ «Азық-түлік келісім шарт корпорациясы» тәжірибелік қызметіне енгізілді. Бұл зерттеу нәтижелерін енгізу туралы анықтамалармен расталды (А, Б Қосымшасы).

Диссертацияның құрылымы қойылған мақсаттарға сәйкес келеді және анықтамалар, қысқартулар мен белгілеулер тізімдерін, кіріспені, үш бөлімді, қорытындыны, 175 дереккөз бен қосымшаларды, әдебиеттер тізімін қамтиды. Жұмыс көлемі-негізгі мәтіннің 132 бетінен, 50 кесте мен 20 суреттен тұрады.

1 АУЫЛШАРУАШЫЛЫҒЫН ҚАРЖЫЛЫҚ ҚОЛДАУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТЕТІГІН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

1.1 Экономиканың аграрлық секторын қаржылық қолдаудың экономикалық тетігінің теориялық негіздері

Аграрлық экономиканың тиімді жұмыс істеуі көптеген мемлекеттердің әлеуметтік-экономикалық дамуында үлкен маңызға ие, бұл оның елдің азық-түлік қауіпсіздігін және оның тұрғындарының әл-ауқатын қамтамасыз етудегі шешуші рөлін анықтайды. Экономикалық тұрақтылық ерекше маңызға ие, бұл ауылшаруашылығы өндірушілерінің табысты жұмысының нәтижесі болып табылады, бұл әсіресе қолайлы жағдайлар болған кезде ішкі жалпы өнімді ұлғайтуға және жаңа жұмыс орындарын құруға ықпал етеді [1].

Осыған байланысты, экономикалық және гуманитарлық дағдарыстарға тап болған қазіргі әлемде азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесі Қазақстан үшін бірінші орынға шығады. Мемлекет пен қоғамның ауылшаруашылығын дамытуға назар аударуы, ең алдымен, нарықта аграрлық өнімнің жеткілікті мөлшерінің болуымен анықталады, оның өндіріс динамикасы бәсекелестік ортаны қалыптастыруға ықпал етеді. Бәсекелестік тепе тең бағаларды қалыптастырады, фермерлерді өнім сапасын жақсартуға ынталандырады, инновациялар мен технологияларға инвестицияларды тартуға ықпал етеді, сондай-ақ ауылшаруашылығын дамытудың ұлттық бағдарламаларын дамытудың басымдығы болып табылады [2]. Сонымен қатар, аграрлық кәсіпорындар қызметкерлерінің өмір сүру деңгейінің және олардың санының артуы көбінесе аграрлық кәсіпорындар санының өсуіне байланысты, бұл жаңа жұмыс орындарын құруға алып келеді.

Ауылшаруашылығы саласындағы зерттеулер ғалымдар арасында жан-жақты көзқарас пен келісімділікті қажет етеді. Бұл үдерістерді зерттеу А.М. Арынова [3], С.К.Құрманбаев [4], М.М. Әлібаева [5], Б.Ш. Сыздықов [6], К.А. Құсайынова [7] сияқты ғалымдардың зерттеу нысанына айналды және оның аграрлық сектордағы бағаларына фермерлердің негізгі қиындықтарына шикізатты, техниканы, жабдықты сатып алуға, жалға алуға, жалдамалы жұмысшыларға жалақы төлеуге қажетті қаржылық ресурстардың жетіспеушілігі жатады деп көрсетті [15]. Осыған байланысты ауылшаруашылығы өндірушілеріне мемлекет, тәуелсіз қорлар және басқа да мекемелер тарапынан оң немесе теріс сипаттағы елеулі қаржылық қолдау талап етіледі.

М.М. Тряцин [8] отандық агроөнеркәсіптік кешенді (АӨК) талдауға сүйене отырып, мемлекеттік ынталандыру шаралары аграрлық сектордың ішкі және сыртқы нарықтардағы позицияларын нығайту үшін өте маңызды деп санайды. Ғалымның пікірінше, мұндай ынталандыру өнім сапасын арттыруға, ассортиментті кеңейтуге және ауылшаруашылығы өндірісін дамыту үшін тұрақты экономикалық негізді қалыптастыруға ықпал етеді.

В.В. Гончаровтың пікірінше, қаржылық қолдау ауылшаруашылығы кәсіпорындарын қалыптастырудың бастапқы кезеңдерінде ерекше маңызға ие болады [9]. Төмен салықтар, жеңілдікті несиелер мен субсидиялар өндірісті бастау процесін едәуір жеңілдетеді, қажетті жабдықтар мен тұқымдарды сатып алуға көмектеседі, сонымен қатар нарыққа шығудың алғашқы қиындықтарын жеңеді.

Бірқатар зерттеушілер А.Ф. Суховей, И.М.Гола және С.В. Кортов [10] АӨК үшін инновациялық технологиялардың маңыздылығына назар аударады. Ғалымдар ең жаңа ғылыми-техникалық әзірлемелерді қолдану ауылшаруашылық өндірісінің тиімділігі мен өнімділігіне тікелей байланысты деп келіседі.

Л.Н. Горшкова агроөнеркәсіптік кешеннің қаржылық аспектілерін зерттей отырып, мемлекеттің қатысуының маңыздылығын ерекше атап көрсетеді [11]. Оның еңбектерінде Үкіметтің араласуының әртүрлі формалары, соның ішінде тікелей қаржыландыру және жанама қолдау шаралары талданады. Зерттеуші мемлекеттің жүйелі қатысуы өндіріс көлемін ұлғайтуға да, ауылдық аймақтардағы әлеуметтік тұрақтылықты сақтауға да ықпал етеді дейді.

В.М. Серовтың зерттеуі [12] бағдарламалық-мақсатты сипаттағы ауылшаруашылығындағы қаржылық қолдаудың негізгі аспектілерін атап өтті. Ғалым мақсатты бағдарламаларды іске асырудың құрылымы мен ерекшеліктерін қарастырады, олардың нақты нәтижелер мен міндеттерге қол жеткізудегі тиімділігін көрсетеді, сондай-ақ осы бағдарламалар шеңберінде қаржы ресурстарын бөлу тетіктерін және олардың жалпы аграрлық сектордың дамуына қосқан үлесін егжей-тегжейлі талдайды.

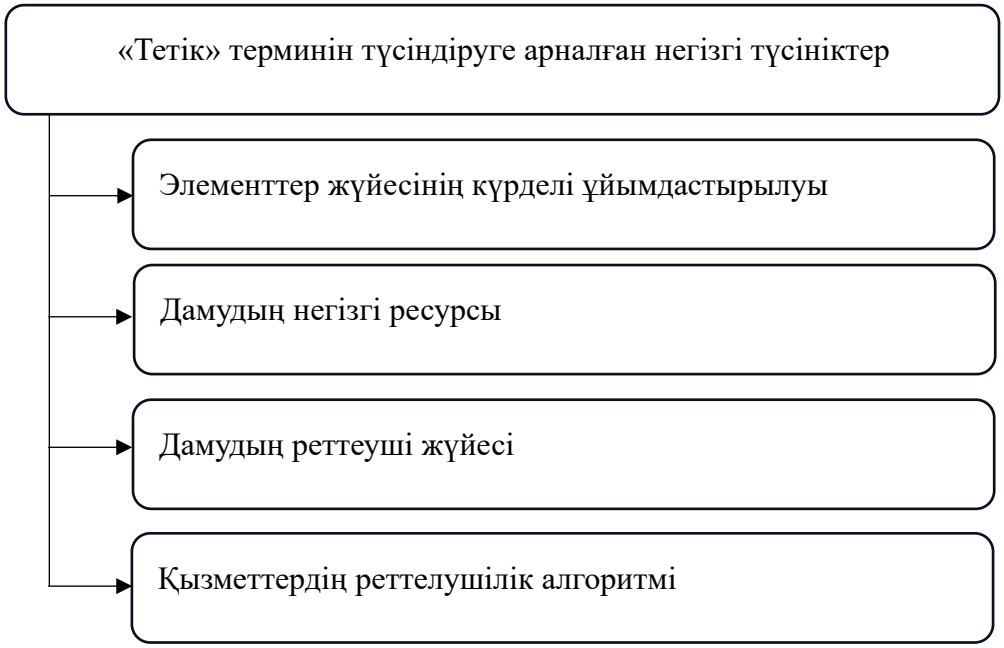
Қаржылық қамтамасыз ету мен кәсіпорындардың көмегін реттеудегі ерекше мән кейбір ғылыми дереккөздерде "Әлеуметтік және өндірістік процестердің өзара әрекеттесуін сипаттау қажеттілігі" ретінде анықталған қаржылық механизм ұғымына жатады [13]. Қаржы тетігінің қажетті элементі қаржы ресурстарын пайдалана отырып, жоғары тиімділік пен рентабельділікті алу шарттарын қалыптастыру болып табылады.

Экономикадағы "механизм" ұғымы XX ғасырдың 60-шы жылдарының екінші жартысында кеңінен қолданыла бастағанымен, ол әртүрлі салаларда әртүрлі түсіндірулер мен анықтамалар алды, бұл оның экономикалық ғылымда біртұтас түсінігін дамытуда екіұштылық тудырды (1-сурет).

Қазіргі уақытта экономикалық әдебиеттерде механизмді анықтауда әртүрлі тәсілдер бар, ал кейбір жағдайларда механизм жүйенің күйлерінің жиынтығы, әлеуметтік-экономикалық даму механизмі [14, 15, 16], ал басқаларында дамудың негізгі қозғаушы күші (жүйенің негізгі элементі, оның басқа элементтермен өзара әрекеттесу ерекшеліктері және т.б.) [17, 18, 19] деп түсіндіріледі.

Әлеуметтік-экономикалық пәндерде механизм көбінесе олардың элементтерінің жай-күйімен ғана емес, сонымен бірге олардың дамуы мен өзгеруіне жағдай жасайтын өзара әрекеттесуімен де анықталатын кешенді жүйелер деп түсініледі. Атап айтқанда, әлеуметтік - экономикалық даму механизмі тек экономикалық агенттерді ғана емес, сонымен қатар қоғамның

даму динамикасын анықтайтын институционалдық, мәдени, технологиялық аспектілерді де қамтиды [20].

Сурет 1 – «Тетік» терминінің анықтамасына түсініктердің жіктелуі
Ескерту - зерттеу негізінде автор құрастырған

Механизмді процестерді немесе функцияларды ұйымдастыру және басқару тәсілі ретінде жалпы түсіну нақты құрылымдалған жүйенің болуын болжайды. Мұндай жүйедегі әрбір элементтің өзіндік рөлі бар және жүйенің біртұтас және тиімді жұмыс істеуіне мүмкіндік беретін басқа элементтермен байланысты. Механизмнің тиімділігі максималды нәтижеге жету үшін ресурстарды оңтайлы пайдалану болып табылады. Шығындар мен нәтиже арасындағы бұл қатынас механизмнің негізгі көрсеткіші болып табылады.

Бірқатар зерттеушілердің пікірінше [21, 22, 23] механизм процесті немесе қандай да бір функцияны ұйымдастыру және басқару әдісін білдіреді. Механизмнің бұл анықтамасы оның негізгі белгілерін тереңірек түсінуге ықпал етеді, бұл негізгі сипаттамаларды экономикалық процестерге ауыстыруға мүмкіндік береді. Мұндай белгілерге мыналар жатады:

- әрқайсысы белгілі бір функцияны орындайтын және басқалармен өзара әрекеттесетін элементтер жиынтығының құрылымдық жүйесі.

- белсенділендіру және бақылау үшін пайдаланылатын ресурстар мен бақыланатын ортаның соңғы өлшенетін нәтижесі арасындағы айтарлықтай айырмашылықпен сипатталатын механизмнің тиімділігі.

- қатаң белгіленген реттілік бойынша іс-қимыл алгоритмін іске асыру процесінде механизмнің жұмысының қойылған мақсатына қол жеткізіледі және түпкілікті нәтиженің болжамдылығы қамтамасыз етіледі [24, с.67].

Жалпы алғанда, механизмді әлеуметтік-экономикалық процестердің дамуын реттеуші ретінде қарастыруға болады, оның өзіндік ерекшеліктері іс-әрекеттер тізбегі болып табылады. Осыған сәйкес, прагматикалық және

аналитикалық тәсілдің ережелеріне сәйкес келетін жүйенің қажетті күй параметрлерін алу үшін әлеуметтік-экономикалық процестерге әсер ету арқылы мақсаттарға жету құралы ретінде механизмді басқару ерекшеліктерімен байланысты нақты аспектілерді бөліп көрсету керек [25, с. 68].

Кез-келген адамзат қоғамында экономика оның барлық мүшелерінің өмір сүруін қамтамасыз етеді, бұл әлеуметтік-экономикалық процестерді басқару және реттеу құралы ретінде «экономикалық тетік» ұғымын ашу қажеттілігін тудырады.

Әртүрлі ғалымдардың еңбектеріндегі «экономикалық тетік» ұғымының мазмұнын ашу тәсілдерін қарастырсақ (1-кесте).

Кесте 1 – «Экономикалық тетік» мазмұнын ашуға арналған әртүрлі ғалымдардың пікірлері

Автор	Трактовкалар категориялары
Л.И. Абалкин [26]	Экономикалық шаруашылық тетік – қоғамдық өндірісті оның өзіне тән түрлері мен әдістеріне және ынталандыруы мен құқықтық нормаларына байланысты ұйымдастыру тәсілі
А.В. Бачурин [27]	Экономикалық тетік – шаруашылық есеп айырысудың және өндірісті ынталандырудың экономикалық тетіктерінің, жоспарлау әдістері мен жүйелерінің жалпы жиынтығы
О.И. Стогул [28]	Экономикалық тетік – кәсіпорынның тиімді қызмет жасауы мен экономикалық дамуы мақсатында басқару функцияларының көмегімен кәсіпорында болып жатқан экономикалық қатынастар мен үрдістерге әсер ететін экономикалық әдістер, тәсілдер, формасы мен тетіктердің тұтас жүйесі
И.Г. Ушачев [29]	Экономикалық тетік – экономикалық обьектінің және әлеуметтік мәселелердің алдында тұрған өндірістік шешімдердің әртүрлі деңгейлерінде әсер ету мүмкіндігіне ие бола алатын экономикалық тетіктердің жинтығы
А.М. Семин [30]	Экономикалық тетік –бастамалар әсерінен белгілі бір жағдайда туындайтын өзара байланысқан экономикалық құбылыстардың жүйесі
А.А. Лукьянова [31]	Экономикалық тетік – биліктің негізі экономика болып табылатын мемлекеттің әсер ету механизмі. Оның басты қызметі болып экономикалық және әлеуметтік үрдістерді басқару және кірістерді бөлу мен қайта бөлу табылады
В.Н. Щербаков [32]	Экономикалық тетік – алға ұмтылу мен ынта-жігердің әртүрлі бағалау көрсеткіштерінің жүйесі
А.А. Коляда [33]	Экономикалық тетік – ұдайы өзгеріп отыратын қажеттіліктерге сәйкес экономикалық субьектілердің мақсаттарына жетуге қажетті әлеуметтік-экономикалық даму шарттарында өндірісте ресурстарды пайдалану барысында туындайтын қалыптастыру, қайта бөлу сияқты экономикалық қатынастар мен ұйым формасының жиынтығы
Б.А. Райзберг [34]	Экономикалық тетік – экономикалық үрдістерді реттеу мақсатындағы құралдар мен тәсілдердің жиынтығы
Ескерту - әдебиеттер бойынша автор құрастырған [26-34]	

Тұтастай алғанда, осы анықтамаларды қорытындылай келе, экономикалық механизмді экономиканың жұмыс істеуін қамтамасыз етуге бағытталған әртүрлі элементтер мен процестерді қамтитын күрделі жүйе ретінде анықтауға болады. Экономикалық механизмнің құрылымында шаруашылық жүргізуші субъектілер арасындағы экономикалық қатынастарды реттеу үшін қолданылатын әдістер, құралдар мен институттар ерекшеленеді. Осылайша, экономикалық механизм ресурстардың қалай бөлінетінін, қандай тауарлар мен қызметтер өндірілетінін, қызмет нәтижелерімен алмасу қалай жүретінін және т. б. анықтайды. Экономикалық механизмнің әсерін қарапайым кәсіпорыннан жалпы әлемдік экономикаға дейін байқауға болады. Бұл жағдайда әртүрлі факторлар үлкен маңызға ие – масштаб, климат, табиғат, тарих және т. б.

Экономикалық механизмнің негізінде нарықтық экономика принциптері жатыр, мысалы, кәсіпкерлік еркіндігі, бәсекелестік, жеке меншік және т. б. [35]. Бұл принциптер нарық қатысушыларының мінез-құлқын және олардың бір-бірімен өзара әрекеттесуін анықтайды. Экономикалық механизм қоғамның дамуында маңызды рөл атқарады, өйткені ол шектеулі ресурстарды тиімді пайдалануды қамтамасыз етеді, тауарлар мен қызметтер өндірісінің өсуіне, сондай-ақ халықтың өмір сүру деңгейінің жоғарылауына ықпал етеді.

Ауылшаруашылығындағы экономикалық жүйелерді дамыту институттары арасында қаржылық қолдау тетігі - экономиканың аграрлық секторының дамуын ынталандыруға бағытталған шаралар кешені ерекше рөл атқарады [36].

И.Т.Балабанов өзінің ғылыми еңбектерінде аграрлық сектор кәсіпорындары қызметінің тиімділігін қолдауға бағытталған түрлі қаржылық әдістерді, іс-қимыл тетіктерін және нормативтік-құқықтық актілерді қамтитын құрал ретінде ауылшаруашылығындағы қаржылық қолдау тетігін бөліп көрсетеді [37]. Зерттеуші реттеуші құжаттар мен қаржыландырудың практикалық құралдары арасындағы байланысқа ерекше назар аударады, олардың аграрлық сектор жұмысының бәсекеге қабілеттілігі мен тұрақтылығын арттырудағы маңыздылығын атап көрсетеді.

И.Г.Ушачевтің монографиясы [38] сонымен қатар ауылшаруашылығындағы қаржылық қолдау механизмінің маңыздылығын қарастырады. Ғалым қаржылық көмектің әртүрлі формалары мен әдістерін, сондай-ақ олардың аграрлық сектордың дамуына әсерін зерттеді. И.Г.Ушачевтің пікірінше, қаржылық қолдау агроөнеркәсіптік кешендегі тұрақты даму мен инновациялық белсенділікті қамтамасыз етудің негізгі факторы болып табылады.

Ивасенко А.Г. ауылшаруашылығындағы қаржылық қолдау тетігі келесі элементтермен жүйелі сипатта болатындығын атап өтті: қаржылық қатынастар, қаржылық левередж, қаржылық әдістер, нормативтік-құқықтық қамтамасыз ету [39].

Н.Ф. Дронованың пікірінше [40] ауылшаруашылығын қолдаудың экономикалық механизмі жер қатынастарына, меншікке, еңбек нәтижелеріне, кәсіпорындарды ұйымдастыруға әсер ететін өзгерістермен бірге жетілдірілуде. Ғалым экономикалық механизм қызметінің негізгі аспектілеріне салықтық жеңілдіктер, инвестициялар, қаржылық-несиелік қатынастар және т. б. жатқызады.

Жалпы, ауылшаруашылығын қаржылай қолдаудың экономикалық тетігін аграрлық секторды дамыту, оның тиімділігі мен тұрақтылығын арттыру үшін қолайлы жағдайлар жасауға бағытталған қаржы тетіктерінің, ресурстар мен процестердің жиынтығы ретінде анықтауға болады. Біздің ойымызша, қаржылық қолдау механизмінің бұл анықтамасы ең қолайлы болып көрінеді.

Ауылшаруашылығын қаржылық қолдаудың экономикалық механизмінің негізгі элементтеріне мыналар жатады:

- ауылшаруашылығы өнімдеріне сатып алу бағасын белгілеу, ауылшаруашылығы үшін ресурстарға баға деңгейін бақылау шешуші рөл атқарады деп есептей отырып, кіші баға жүйесі.

- несиелік-қаржылық тетік (инфрақұрылымды дамытуға мемлекеттік және жеке инвестициялар, ғылыми зерттеулер, білім беру, ресурстарды сатып алуға субсидиялар және басқа да қолдау шаралары)

- салық жүйесі (ауылшаруашылығы өндірушілері үшін жеңілдікті салық режимдері, салық демалыстары, салық төлеуді кейінге қалдыру).

- сақтандыру (егінді, мал басын, ауылшаруашылығы кәсіпорындарының мүлкін табиғи апаттардан және басқа да тәуекелдерден сақтандыру бағдарламалары).

Тиісті процеске енгізілген бұл модель экономикалық саладағы ағымдағы теориялық тұжырымдамалар аясында ерекшеленеді. Агросектордағы қаржылық ынталандырудың экономикалық құрылымы экономикалық қиындықтарға тап болған кәсіпорындар мен секторларды субсидиялау және тегін қаржыландыруды қоса алғанда, әртүрлі реттеу тетіктері мен құралдарының кешені болып табылады. Жүйеге енгізілген тетік ауылшаруашылығы өндірісінде тұрақтылықты қамтамасыз етуге және аграрлық секторды дамытуға бағытталған әлеуметтік-экономикалық, ұйымдастырушылық және заңнамалық бастамаларды қамтиды.

Ауылшаруашылығы өндірушілерін дамыту қаржылық көмекті (гранттар, субсидиялар, несиелер, салықтық және кедендік жеңілдіктер және т.б.), заңнаманы, тіркеу рәсімдерін жақсартуды, сондай-ақ жерге жалға беруді дамытуды қоса алғанда, қолдау нысандарын пайдалану есебінен ынталандырылады.

Ауылшаруашылығын мемлекеттік реттеудің экономикалық тетігі екі ішкі жүйені қамтиды: нарықтық механизмді мемлекеттік үйлестіру және агроөнеркәсіптік сектордағы өндірісті қолдау.

Көптеген экономистер [41, 42, 43] агроөнеркәсіптік кешендегі нарықтық механизмді мемлекеттік үйлестірудің ішкі жүйесі әлі де дамымағанын атап өтті.

Бұл мәселе ауылшаруашылығындағы нарықтық қатынастардың қалыптаспауынан және жүйелілігінің болмауынан туындайды. Нарықтық экономиканың қазіргі заманғы жүйесі теңгерімсіз элементтердің жиынтығы болып табылады, олардың арасында бюджеттен шығындардың әртүрлі түрлерін субсидиялау, жеңілдікті несиелер беру, өндірістік активтерді лизингке беру, қарыздарды қайта құрылымдау, құқықтық реттеу, нарықтық интервенциялар, өндірістік квоталарды белгілеу, қорғаныс және мақсатты баға тетіктері, көтерме

азық-түлік нарықтары жүйелері, банктік және биржалық жүйелер, ақпараттық қолдау басым.

Ауылшаруашылығы секторындағы мемлекеттік реттеу бірқатар директивалар арқылы жүзеге асырылатын екінші негізгі ішкі жүйені білдіреді.

Мұндай қолдаудың негізі ауылшаруашылығы өндірісінің ерекшеліктерінде, сарапшылар мойындаған саланың ерекше қасиеттерінде жатыр [44]. Бұл, ең алдымен, мемлекеттік сақтандыру жүйесін әзірлеуді және жетілдіруді талап ететін табиғи-климаттық жағдайлардың әсеріне қатысты. Сонымен қатар, нарықтық жағдайға байланысты және бағаның жоғары икемділігімен сұраныстың төмен икемділігімен сипатталатын бағаның тұрақсыздығы ауылшаруашылық секторына айтарлықтай әсер етеді. Аграрлық секторда басқа экономикалық салалармен салыстырғанда монополияландырудың салыстырмалы түрде төмен деңгейі байқалады.

Ауылшаруашылығындағы кәсіпорындар саласының жұмыс істеу ерекшелігі аграрлық өндіріс маусымдарымен, активтердің ұдайы өндірілу ұзақтығымен, шығындар мен нәтижелер арасындағы уақытша алшақтықпен, процестер ағымының тұрақтылығымен, тірі организмдерді (мал, құс) пайдаланумен, сондай-ақ қаржыландыру көздері мен климаттық жағдайлардан алынған нәтижелердің шаруашылық субъектілерінің қызметін несиелік қолдаумен және одан әрі дамуымен байланысымен айқындалады.

Кейбір ғылыми зерттеулер [45] агроөнеркәсіптік кешенді қолдау жүйесінің негізінде жатқан принциптерді әзірлеуге көп көңіл бөледі.

Бірінші негізгі қағида - мемлекеттің қаржылық көмегі аграрлық өндірушілердің пайда табуға деген ұмтылысын біртіндеп арттыруға бағытталуы керек.

Екінші қағида - мемлекеттік қаржылық қолдау ауылшаруашылығы өндірушілерінің көбею процесін өз бетінше және тиімді басқару дағдыларын дамытуға ықпал етуі тиіс дегенді білдіреді.

Үшінші қағида - мемлекеттік қаржылық қолдау әдістері ауылшаруашылық өндірушілерінің нарықтық позициясы мен бәсекеге қабілеттілігін нығайтуы керек деп болжайды.

Төртінші қағида - қаржылық қолдау әдістері ұлттық аграрлық өндірушілер үшін халықаралық сауда жағдайларын жақсартуға ықпал етуі керек, әлемдік тәжірибе ауыл өндірушілері үшін экспорттың артықшылықтарын көрсетеді [46].

Бесінші қағида - тұрақты өндіріс үшін жеткілікті қолдау көлемін қамтамасыз етудің маңыздылығын көрсетеді. Қолдаудың жеткіліксіздігімен өндіріс көлемі мен сапасының төмендеуі, сондай-ақ өндіріс әлеуетінің нашарлауы сияқты жағымсыз салдарлар болуы мүмкін.

Алтыншы қағида - қаржылық қолдау әдістерінің құрылымы мен көлемі халықаралық келісімдермен және ережелермен, сондай-ақ ауылшаруашылығында дамыған елдердің тәжірибесімен келісілуі керек екенін анықтайды.

Осы қағидаттарды ұстану озық технологиялар негізінде ауылшаруашылығы өнімін өндірудің өсуі үшін жағдай жасауға, ресурстардың

жетіспеушілігі кезінде шығындарды азайтуға, әлемдік нарыққа енгізуге және жұмыс орындарын қамтамасыз етуге ықпал етеді. Бұған нарықтың барлық қатысушылары үшін экономикалық еркіндік кіреді, бұл оларға теңдік пен бәсекелестік береді.

Жалпы, ауылшаруашылық өндірушілері үшін қаржылық қолдау олардың тиімді жұмыс істеуі үшін өте маңызды деп қорытынды жасауға болады. Агроөнеркәсіп өндірушілердің көпшілігі жыл сайын әртүрлі себептерге байланысты қаржылық қиындықтарға тап болады, соның ішінде жабдықты, шикізатты және материалдарды сатып алу үшін шектеулі ақша ресурстары. Ауылшаруашылығын дамытуға мемлекеттік қызығушылық ауылшаруашылығы субъектілерінің жағдайын жақсарту үшін Үкімет пен фермерлердің күш-жігерін біріктіретін қолдау бағдарламаларын құруды ынталандырады. Ауылшаруашылығы секторы әлі дамудың белгілі бір деңгейіне жетпеген Қазақстан контекстінде бірінші кезектегі қаржылық көмек алушыларды айқындайтын біріздендірілген тетік жоқ. Мемлекеттік бағдарламаларды әзірлеу кезінде ауылшаруашылығын одан әрі дамыту үшін зор маңызы бар қаржылық қолдау түрлерінің барлық кемшіліктері мен оң жақтарын ескеру қажет.

1.2 Қаржылық қолдаудың экономикалық тетігінің мәні мен мазмұны және оның ауылшаруашылығының тиімділігін арттырудағы рөлі

Агросекторды қаржылай қолдау аграрлық саясаттың негізгі элементі болып табылады және агроөндірушілерді қаржыландыруды, негізінен ақшалай төлемдер арқылы жүзеге асыратын әртүрлі экономикалық агенттерді қамтиды. Аграрлық өндірушілерге қаржылық көмектің әрбір құралы әлеуметтік және басқа да іс - шараларды біріктіреді, олардың мақсаты нарыққа қатысушылар арасында өзара тиімді өзара іс-қимыл жасау болып табылады.

Аграрлық өндірістің күрделі шарттары және азық-түліктің белгілі бір көлемін сақтау қажеттілігі мемлекет тарапынан аграрлық тауар өндірушілерді әмбебап қолдауды талап етеді. Алайда, дамыған елдерде агросектор азық-түлік сатудан түсетін табысқа байланысты баға белгілеу тетігі арқылы негізгі қолдауды алады, ал Қазақстанда халықтың төлемге қабілетті сұранысының төмен деңгейі бұл тетікке сүйенуге мүмкіндік бермейді.

Қаржыландырудың шығынды тәсілдерінен бас тарту және кәсіпорындар қызметінің қорытынды нәтижелерін қаржыландыруға көшу шектеулі қаржы ресурстарын тиімді пайдалану стратегиясы ретінде көрінеді [47]. Бұл өндірісті жеделдетуге ықпал ететін экономикалық тұрақты агроөнеркәсіптік кешендерді қолдауға қаражат бөлуді көздейді. Алайда, бұл экономикалық тұрғыдан осал ауылдық құрылымдарды қолдауды жоққа шығармайды. Шағын кәсіпорындардың төмен тиімділігі барлық елдерде кең таралған, бірақ сонымен бірге ауыл тұрғындарының едәуір бөлігі жұмыс істейді. Осыған байланысты әр түрлі аграрлық кәсіпорындарды қаржыландыруға сараланған көзқарас экономикалық тиімділік пен әлеуметтік тұрақтылық арасындағы тепе-теңдікке қол жеткізу үшін қажет.

Кәсіпкерлер, агроөнеркәсіп өндірушілер мен ғалымдар арасында ауылшаруашылық секторын қаржылық қолдаудың әртүрлі тәсілдері мен әдістері үнемі талқыланады [48]. Кейбір кәсіпкерлер мемлекеттік көмекті жеке бизнеске кез келген мемлекеттік араласуға бейімділікке байланысты ықтимал жүктеме ретінде қабылдайды [49]. Шағын аграрлық кәсіпорындар, үлкендерден айырмашылығы, әсіресе осал және жиі қаржылық қиындықтарға тап болады, бұл мемлекеттік органдардың алушылар мен қаржылық қолдау мақсаттарын анықтау міндетін ерекше маңызды етеді.

И.И. Журавлева қаржылық қолдаудың "селективтілігі мен іс-әрекеттің мақсаттылығын" ерекше атап көрсетеді [50], бұл осы механизм шеңберіндегі мақсат қоюды білдіреді. Аграрлық саладағы қаржылық көмектің қазіргі заманғы тетігі өндірісті қолдауға және нарықты азық-түлікпен қанықтыруға, инвестициялардың өсуіне және аграрлық өндірісті технологиялық дамытуға, оның нәтижелілігін арттыруға және экономикалық өзгерістерге бейімделуге, сондай-ақ агроөнеркәсіп өндірушілердің кірістерін жеткілікті деңгейде ұстап тұруға бағытталған.

И.Ф. Пильникова мен М.А. Тизякова ауылшаруашылығы саласында тұрақты экономикалық орта құру үшін сыртқы қаржыландыру мен тиімді мемлекеттік реттеу арасындағы тепе-теңдік қажет екенін атап өтті. Сыртқы қаржыландыруға қол жеткізу компанияларға өз мүмкіндіктерін кеңейтуге, өндірісті жаңартуға және инновацияларға инвестиция салуға мүмкіндік береді, бұл олардың бәсекеге қабілеттілігін айтарлықтай арттырады [51].

В.А. Агибалов пен О.С. Капцованың пікірінше, мемлекеттік реттеу нарықтың барлық қатысушылары үшін тең жағдайларды қамтамасыз етуі, сондай-ақ ауылшаруашылығының жекелеген секторларын дамытуда диспропорциялар туындамайтындай өндірістік процестерді ынталандыруы тиіс [52].

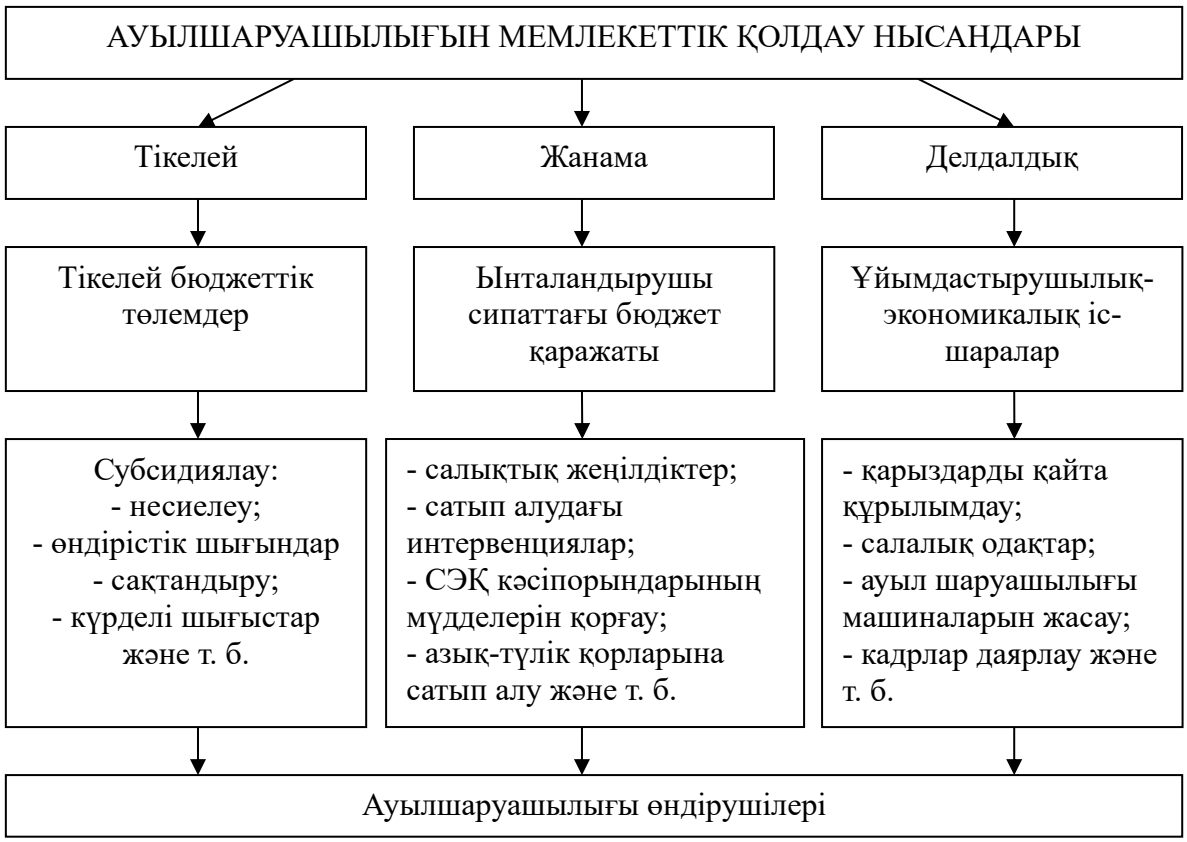
А.Ю. Аверин мен Р.Р. Юняев "бірыңғай субсидия" жүйесінің қаржылық қолдау алу процесін жеңілдету түріндегі артықшылықтары болғанымен, қаражатты мақсатсыз пайдалануға және инновациялық қызметке ынталандырудың төмендеуіне және өнімділіктің жоғарылауына әкелуі мүмкін екенін атап көрсетеді [53].

О.А. Жданова атап өткендей, мемлекеттік көмек тетіктерін жаңғырту ауылшаруашылығы саласының неғұрлым теңгерімді және орнықты дамуына ықпал етуі мүмкін. Бюджет қаражатын пропорционалды бөлу ірі және шағын аграрлық кәсіпорындарды қолдауға көмектеседі, оларды өнім сапасы мен өндіріс тиімділігін арттыруға ынталандырады [54].

Агроөнеркәсіптік кешен субъектілері үшін аграрлық секторға қаржылық көмек көрсету жүйесінде бүгінгі таңда көптеген қолдау нысандары мен Мемлекеттік бағдарламалар бар. Қаржылық қолдаудың нысаны ретінде ауылшаруашылық тауар өндірушілерінің экономикалық өсуіне және дамуына ықпал ететін қаржылық әдістер мен құралдарды қолдана отырып, әртүрлі іс-шаралар жиынтығын түсіну керек.

Мемлекеттік басқару деңгейінде қаржылық қолдаудың үш негізгі тәсілі бар. Тікелей қолдау материалдық-техникалық құралдарды сатып алуға және

ауылшаруашылығын дамытуға субсидиялар бөлуді, инвестицияларды қаржылық қолдауды және ауылшаруашылық кәсіпорындарын несиелендіруді, егінді сақтандыру шығындарын өтеуді, күрделі шығындарды өтеуді және т. б. қамтиды [55].

Сурет 2 –Ауылшаруашылығы өндірушілерін мемлекеттік қаржылық қолдау нысандары

Ескерту - зерттеу негізінде автор құрастырған

Жанама қолдау азық-түлік пен ауылшаруашылығы өнімдерін мемлекеттік сатып алу, АгроӨнім нарығының араласуы арқылы бақылау, сыртқы экономикалық салада Қазақстандық ауыл тауар өндірушілерінің мүдделерін қорғау арқылы жүзеге асырылады. Үшінші, делдалдық нысан ауылшаруашылығы ұйымдарын қарыздарды қайта құрылымдау арқылы қаржылық санациялауды қамтиды. Мұндай шаралар кешені мемлекеттік араласусыз жүзеге асырылмайды және ауыл кәсіпкерлерінің қаржылық әл-ауқатын қолдау үшін басым бағыт болуға тиіс. Қаржылық қолдаудың делдалдық әдістеріне баға саясаты, экспорттық-импорттық операциялар, сауда кедергілері және ауылшаруашылығындағы преференциялар жатады.

Ауылшаруашылығының өзіндік ерекшеліктері бар, олар қызметтің әртүрлі аспектілерінде, соның ішінде өндіріс пен әлеуметтік салаларда мемлекеттік қолдаусыз дами алмайды, бұл айтарлықтай қаржылық шығындармен байланысты. Мемлекеттік аграрлық саясаттың әсерінен қалыптасқан дәл осы ерекшеліктер осындай инвестициялардың қажеттілігін анықтайды.

Дағдарыстан шығу, оның жағымсыз салдарын еңсеру және отандық өндірістің өсуін ынталандыру мақсатында ауылшаруашылығын қаржылай қолдау тетігі барынша тиімді болуы тиіс, өйткені бұл саладағы шамалы өсім де тұтастай алғанда елдің экономикалық әлеуетінің айтарлықтай өсуіне ықпал етеді [56].

Ауылшаруашылығы өндірушілерін қаржылық қолдау тетігінің құрылымы көп қырлы және саланың тұрақты жұмыс істеуін қамтамасыз ету үшін көптеген компоненттердің өзара іс-қимылын талап етеді.

Ауылшаруашылық кәсіпорындарын қаржылық қолдау механизмінің негізгі элементтерін схема түрінде ұсынуға болады (3-сурет).

Сурет 3 – Ауылшаруашылығы ұйымдарын қаржылық қолдау бағыттары
Ескерту - зерттеу негізінде автор құрастырған

Қолдау тетігінің құрылымындағы маңызды аспект экономикалық әл – ауқат жағдайында өндірісті кеңейтуге, ал дағдарыста агроқұрылымдардың қарапайым жұмыс істеу деңгейін ұстап тұруға бағытталған шығындарды өтеу жүйесі болып табылады.

Шығындарды өтеудің заманауи жүйесі кеңейтілген тауар өндірісі үшін қажетті жағдайларды толық қамтамасыз етпейді және осыған байланысты қаржыландыру көлемін қайта қарауды және ұлғайтуды талап етеді. А.Б. Қизимбаева атап өткендей, "баға балансын ұстап тұру және аграрлық субсидиялау тек мемлекеттік бюджет есебінен мүмкін болады, бұл бюджет тапшылығына қарамастан жеткілікті қаражат бөлуді талап етеді" [57].

Бюджеттік өтемақыларға өсімдіктерді қорғау құралдарын, энергия ресурстарын, табиғи газды, сондай-ақ мал шаруашылығы мен құс шаруашылығы үшін құрама жем құнының бір бөлігін қоса алғанда,

өнеркәсіптік тауарлар мен қызметтерге бағаның өсуімен байланысты шығындарды өтеу кіреді.

Бір қарағанда, өтемақы төлемдерінің көптеген түрлері бар сияқты көрінгенімен, іс жүзінде олар көптеген аграрлық шаруашылықтардың жұмысына аз әсер етеді. Бұл факт тек агроөнеркәсіптік компаниялардың тар шеңбері үшін қол жетімді өтемақылардың көптеген түрлерінің ерекшелігіне байланысты. Мысалы, пестицидтерді, гербицидтерді және т.б. сатып алуға субсидиялар сияқты өндірушілердің кең ауқымына арналған өтемақылар көбінесе қаржыландырудың жеткіліксіздігінен зардап шегеді, бұл бүкіл қаржылық көмек механизмін қиындатады [58].

Объективті жағдайларға байланысты ауылшаруашылығы тауарларының бағасы арқылы өтелмейтін шығындарды жабу мақсатында төленетін бюджеттік субсидиялар мен субсидиялар өтемақы жүйесінің ең күрделі және пікірталас бөлігі болып табылады. Бүгінде ауылшаруашылығы саласы Қазақстанға ғана емес, аграрлық сектор басымдық болып табылмайтын көптеген дамыған елдерге де тән осындай қолдаусыз тиімді дами алмайтыны анық және айқын болып отыр.

Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес субсидиялау "белгілі бір алушыларды бюджет қаражаты есебінен өтеусіз және қайтарымсыз қаржыландыру" ретінде айқындалады [59]. Бұл анықтаманың негізінде үміткерлер мемлекет белгілеген белгіленген өлшемдерді сақтаған кезде белгілі бір шығындарды толық немесе ішінара өтеуге бағытталған аграрлық өндірушілерге қаржылық көмектің экономикалық құралы түсініледі.

Аграрлық секторға өтемақы субсидиялары тікелей қаржылық қолдаудың бөлігі ретінде қарастырылады және ауылшаруашылығына арналған бюджеттік қаражатты іске асыруды ғана емес, сонымен қатар оларды басқа экономикалық салалармен үйлестіруді де қамтиды, бұл ауылшаруашылығын дамытудың әртүрлі мемлекеттік бағдарламаларында көрінеді. Бұл жағдайда мемлекет субсидиялау мақсаттарын жариялап қана қоймай, сонымен қатар аграрлық субъектілердің шаруашылық қызметі үшін қолайлы жағдайларды қалыптастырып, қолдай отырып, агроөнеркәсіптік кешенді дамытудың ғылыми негізделген мақсаттары мен параметрлеріне қол жеткізу үшін шаралар қабылдайды [60].

Сондай-ақ, белсенді мемлекеттік қолдау бюджет қаражатын бөлуді ғана емес, сонымен қатар ресурстарды экономикалық секторлар арасында қайта бөлуді де қамтитынын түсіну қажет, бұл әрқашан классикалық теңгерімді тұжырымдамаларға сәйкес келе бермейді.

Бұл ретте бюджеттік субсидияларды бөлуге ауылшаруашылығына қатысы жоқ әртүрлі мән-жайлар мен факторлар әсер ететінін, бұл олардың әртүрлі көлемдері мен нысандарына ықпал ететінін түсіну маңызды. Қолдау әртүрлі салалар мен өңірлердің ерекшеліктерін ескере отырып, тиімді және дамымаған ауылшаруашылық аумақтарының ерекшеліктерін ескере отырып сараланууы керек, олардың әрқайсысының мемлекеттік қаржылық көмекті бөлудің өзекті бағыттары бар.

Қазақстанда бюджет қаражатын оларға қайта бағыттау арқылы қолдау көрсетілетін халық тарапынан төлемге қабілетті сұранысты нығайту ерекше маңызға ие. Бұл шаралар, соның ішінде азаматтардың қорғалмаған топтарына төлемдер, қамтамасыз етілмеген адамдарға азық-түлік төлемдерінің болмауы, сондай-ақ білім беру және денсаулық сақтау мекемелерінде тегін тамақтану көптеген елдерде сәтті қолданылуда. Сонымен қатар, мұндай схемалар ұлттық ауылшаруашылығы өндірушілері үшін теріс әсер етеді, өйткені арзан өнімдердің импорты олардың өнімдерін отандық нарықтан ығыстыруы мүмкін.

Ақырында, ауылшаруашылық өнімдеріне баға белгілеу процесінде шешуші рөл атқарады. Ауылшаруашылық тауарлары бағасының инфляциялық өсуі көбінесе өндіріс құралдарының құнының өсуіне сәйкес келмейді, бұл ауылшаруашылық тауар өндірушілерінің жағдайына айтарлықтай теріс әсер етеді және аграрлық сектордан айтарлықтай қаржы ағынын тудырады [61].

Мұның салдары аграрлық өндіріс көлемінің азаюы болды, өйткені төмен бағадан болған экономикалық шығындар әрдайым басқа кірістер есебінен өтелмейді. Халықтың сатып алу қабілеті төмен болғандықтан, аграрлық құрылымдардың өнімді нарықтық бағамен сатудағы тәуелсіздігін арттыру әрекеттері айтарлықтай жақсаруға әкелмеді.

Кепілдендірілген бағаларды пайдаланудың тиімсіздігі бірнеше факторларға байланысты.

Көптеген ауылшаруашылық өндірушілерінің нақты шығындарын анықтаудағы қиындықтар олардың салалық орташа шығындарын тудырады, олар көптеген аймақтарда кепілдендірілген бағаларды белгілеу кезінде біркелкі есептелмейді [62].

Сонымен қатар, кепілдендірілген бағалар экономикалық тұрғыдан өтелмейді, өйткені олар барлық қажетті шығындарды, соның ішінде өндірісті дамытуға инвестицияларды жаба алмайды және мемлекет үшін мұндай стратегия тиімді емес.

Бюджеттің қаржылық мүмкіндіктері ауылшаруашылығы өндірушілері үшін кепілдендірілген сатып алу бағасының деңгейіне тікелей тәуелділікті талап етеді. Сонымен қатар, бұл жүйе экономикалық тұрақты аймақтар үшін де қымбатқа түседі, өйткені ол аймақтағы барлық өндірушілерді қолдауды қамтиды. Бұл жағдайда аграрлық сектор мен экономиканың басқа салалары арасындағы айырбастаудың баламалылығын қамтамасыз ету бағаны реттеудің басым міндеті болып табылады.

Аграрлық секторды қолдау үшін ауылшаруашылығын жаңа сапалы деңгейде дамыту және оның құлдырауын болдырмау тәуелді болатын тиімді инвестициялық тетікті қалыптастыру өте маңызды.

Қаржыландыру көздерін таңдау инвестициялық механизмнің негізгі факторы болып табылады. Инвестицияларды қаржыландырудың әртүрлі нұсқаларын іске асыру үшін мемлекет құқықтық және ұйымдастырушылық жағдайлар жасауы керек. Мемлекеттік қолдаудан басқа, ауылшаруашылығындағы қаржыландыру көздері аграрлық кәсіпорындардың қаражаты, банк ресурстары, бюджеттік қаражат, жеке және шетелдік серіктестердің инвестициялары, халықтың жеке қаражаты, экономиканың басқа

секторларындағы кәсіпорындардың ақшалай құйылуы болып табылады, бұл өте үлкен таңдауды көрсетеді.

Қазіргі жағдайда инвестициялар мәселесін тек кәсіпорындардың өз ресурстары есебінен шешу мүмкін емес, бұл арнайы бюджеттік қолдауды қажет етеді. Сонымен қатар, мемлекеттік қаржыландырудың негізгі бағыты болып табылатын аграрлық секторды дамытудың ұлттық бағдарламаларына енгізілген объектілерді іске асыру ерекше маңызға ие.

Агросектордың қысқа мерзімді инвестициялармен салыстырғанда ұзақ мерзімді несиелендірудің салыстырмалы түрде төмен кірістілігі оның негізгі мәселелерінің бірі болып табылады. Кәсіпорындардың көпшілігінде күрделі салымдар үшін банктік несиеге қызығушылық тек 20-25% кірістілікте пайда болады, кішігірім нормалар оларды енді қызықтырмайды [63].

Бірақ қазіргі уақытта осындай жоғары рентабельділігі бар кәсіпорындардың саны жетіспейді, бұл бүкіл аграрлық секторды машиналармен және жабдықтармен қамтамасыз ететін лизингтік компаниялардың өсуінен көрінді. Лизингтің тиімділігі фермерлерге маңызды өндіріс құралдарын аз мөлшерде сатып алуға және жерді өңдеуді техникалық қамтамасыз ету мәселелерін ішінара жеңілдетуге мүмкіндік беру арқылы ауылшаруашылық техникасына деген сұранысты ынталандырудан көрінеді. Лизингтің ауылшаруашылығы секторының дамуына әсерін талдай отырып, лизингтік схемалардың бірқатар артықшылықтары бар екенін атап өткен жөн. Олар заманауи агротехнологияларға қол жеткізуді жеңілдетеді, бұл агроөнеркәсіптік өндірістің тиімділігін арттыру үшін өте маңызды. Сонымен қатар, лизинг салық жүктемесін оңтайландыруға мүмкіндік береді, өйткені лизингтік төлемдер көбінесе салық базасын төмендететін өндірістік шығындар ретінде есептеледі.

Алайда, агросекторда лизингті қолданудың нақты нәтижелері әрқашан күткендей бола бермейді. Лизингтік қолдау әсерінің төмендеуіне нашар дамыған қаржыландыру тетігі арқылы теріс әсер еткен бірқатар факторлар әсер етті. Ауылшаруашылық тракторлары мен комбайндарына сұраныстың артуы олардың машина жасау ұйымдарының бағасының өсуіне ықпал етті. Нәтижесінде техника мен жабдықты лизингке алған ауылшаруашылығы кәсіпорындары олар үшін уақтылы және толық төлеуге үлгермеді. Бағаның мұндай өсуі лизингті пайдаланудың экономикалық пайдасын ішінара теңестірді, бұл оның фермерлерге тартымдылығын азайтты. Бірақ осыған қарамастан, лизинг келесі аспектілердің арқасында аграрлық сектор үшін ең жақсы көмекші құрал болып қала береді:

- пайыздың болмауы;

- техника мен жабдықтың құнына байланысты бастапқы жарна мен мерзімдерді анықтауға арналған нақты қолайлы есеп;

- лизингтік машиналардың бағасын белгілеу, бұл ауылшаруашылық кәсіпорындарына инфляцияға қарамастан өткен жылдардағы бағалар негізінде төлемдерді жүзеге асыруға мүмкіндік береді [64].

Инвестициялау құралдарының алуан түрлілігі бар; олардың ішінде негізгі орынды қаржыландырудың екі түрі арасындағы теңгерімді анықтайтын тікелей бюджеттік қаржыландыру алады: қайтарымсыз және қайтарымды. Бұл ретте,

қаржыландырудың үлестік принципін пайдалану мүмкіндігінің болмауы ауылшаруашылығына инвестициялау үшін негізгі қиындықтарды тудырады, оны көптеген ғалымдардың пікірінше былайша бөлу керек: 50% бюджетке тиесілі, ұзақ мерзімді несиелер 30-дан 40% - ға дейін, ұйымдардың жеке ресурстары 10-нан 20% - ға дейін [65]. Мұндай бөлу ең оңтайлы болып табылады және аграрлық сектордың дамуына ықпал етеді.

Қайтарымсыз қаржыландыру нысандары бағдарламаларды қолдауды, аймақ үшін ерекше маңызы бар кәсіпорындарды бюджеттік қаржыландыруды және ұзақ мерзімді банктік несиелер бойынша пайыздарды субсидиялауды қамтиды. Бұл нысандарды ұзақ мерзімді перспективада айтарлықтай пайда әкелетін перспективалы өндірісті ұйымдастыруға қабілетті ірі және маңызды кәсіпорындарды қолдауға бағыттаған жөн.

Көбінесе, міндетті әлеуметтік шығындардың жоғары болуына байланысты кәсіпорындардың едәуір бөлігі өздерінің қаржылық мәселелерін шеше алмайды, дегенмен агроөнеркәсіптік секторды бюджеттік қаржыландыру әдістері өте көп. Осыған байланысты коммерциялық инвестицияларды, атап айтқанда банктік ресурстарды тарту қажеттілігі туындайды. Экономикалық тұрақтандыру кезеңінде өндіріске инвестиция салатын банктер айтарлықтай артықшылықтарға ие болады деген пікір бар, өйткені қысқа мерзімді қаржыландыру перспективалары белгісіз болып қала береді. Банктердің аграрлық сектор субъектілеріне ұзақ мерзімді несие беруге қатысуының маңыздылығы, бұрын несиелер ұзақ мерзімді міндеттерді қаржыландырудан гөрі дағдарыс сәттерін азайту немесе жою үшін көбірек пайдаланылғанына қарамастан, өзекті бола түсуде. Нәтижесінде банктердің ауыл өндірушілері үшін несиелік саясатының мәні қол жетімділік пен ұзақ мерзімділікке негізделуі керек.

Салықтық жеңілдіктер ауылшаруашылығы өндірушілерін қаржылық қолдаудың нақты әдісін білдіреді, өйткені олар мемлекеттің ағымдағы түсімдеріне емес, болашақ пайдаға негізделген. Қолданыстағы салық жүйесі салықтар мен алымдардың артық болуына байланысты теріс пікірлерге ұшырайды [66, 67, 68], бұл көптеген кәсіпорындарға шамадан тыс салық жүктемесіне әкеледі. Сонымен қатар, ауылшаруашылығы өндірушілерінің салықтардың мөлшерін анықтаудағы қаржылық жағдайы жүйе жиі ескермейді, бұл тіпті рентабельді емес кәсіпорындардан үнемі салық алудан көрінеді. Т. Галиевтің көзқарасы кең таралған, ол тиімсіз салық салумен байланысты салық жүйесіндегі кемшіліктерді, әсіресе аграрлық сектордағы өнімділіктің өсуін төмендететін ҚҚС бөлігінде көрсетеді [69].

Бюджет кірістері аграрлық өндірісті дамытуға және ауылшаруашылығы ресурстарын тиімді пайдалануға ықпал етпейтін салық жүйесінің фискалдық функциясының жұмыс істеуі арқылы қалыптасады.

Ауылшаруашылығын сақтандыру саласындағы мемлекеттік қолдау тетігі деп шаралар, құралдар мен экономикалық ынталандырулар кешені түсініледі. Бұл кешен аграрлық сектордың кірістілігін де, қаржылық тұрақтылығын да қамтамасыз ететін белгіленген басымдықтарға сәйкес келетін ауылшаруашылығы өндірушілерінің қызметін реттеуге бағытталған [70]. Бұл

механизмде тауар өндірушілердің мүдделері басты орын алады. Аграрлық ұйымдардың қаржылық тұрақтылығы олардың өмір сүруіне кепілдік беріп қана қоймай, мемлекеттік мақсаттарды жүзеге асыруға ықпал етеді. Бұл, атап айтқанда, мемлекеттің бүкіл экономикасы үшін маңызды болып табылатын азық-түлік қауіпсіздігіне қатысты. Ауылшаруашылығында сақтандыруды қолдау тетігінің тиімді жұмыс істеуі үшін процестің барлық қатысушыларының, соның ішінде мемлекеттік органдардың, агрономдар мен фермерлердің мүдделерінің тепе-теңдігін ескеретін оның барлық элементтерінің үйлесімді өзара іс-қимылын қамтамасыз ету қажет [71]. Жанжалдар мен түсініспеушіліктерді болдырмау үшін барлық тараптарды қолдау шараларын әзірлеуге және іске асыруға тарту қажет. Субсидияларды немесе салықтық жеңілдіктерді енгізу өндірушілердің қаржылық тұрақтылығын едәуір арттырады, мұндай шаралар климаттық факторлардың әсеріне және ауылшаруашылық өнімдерінің бағасының өзгеруіне байланысты. Осылайша, сақтандыру және мемлекеттік қолдау тетіктері өзгеретін жағдайларға тиімді жауап беру үшін икемді және бейімделгіш болуы керек.

Сақтандыруды мүлікті қорғау құралы ретінде пайдалану өндірушілерді ынталандыратын және төтенше жағдайлар мен апаттар кезінде мемлекеттік төлемдердің қажеттілігін азайтатын тиімді мемлекеттік қолдау құралы болып табылады [72].

Қаржыландыру көздерін кеңейту бұл аграрлық реформаны қолдайтын және АӨК басқарушы органдары тарапынан олардың қалыптасуы мен жұмсалуына мұқият бақылауды талап ететін қорлар құру арқылы шешілетін қаржылық қолдаудың маңызды мәселелерінің бірі.

Мұндай қорлардың негізгі мақсаты-аграрлық секторды жаңғыртуға, оның бәсекеге қабілеттілігін арттыруға және ауылшаруашылығындағы еңбек жағдайларын жақсартуға ықпал ететін бағдарламалар мен жобаларды нысаналы қаржыландыру. Қорларды тиімді басқару үшін Үкімет инвестициялық жобаларды іріктеудің нақты критерийлері мен стандарттарын әзірлейді, сондай-ақ есептілікке және олардың орындалуына мониторингке қатаң талаптар қояды. Бұл тұрақты аудиттерді, қаржыландырудың тиімділігін бағалауды және сәйкессіздіктер мен теріс қылықтарды анықтаған кезде шаралар қабылдауды қамтиды. Салаға қосымша ресурстар мен инвестициялар тарту үшін банк және қаржы институттарымен, сондай-ақ жеке сектормен өзара байланыс маңызды аспект болып табылады. Аграрлық реформаны қолдауға бағытталған қорлар өңірлік ерекшеліктер мен даму басымдықтарын ескере отырып, өңірлердің экономикасы үшін неғұрлым перспективалы және маңызды жобаларға нысаналы қолдауды қамтамасыз ете отырып құрылады. Бұл агроөнеркәсіптік кешеннің қаржылық жағдайын жақсартуға ғана емес, сонымен қатар ауылдық жерлерде халықтың жалпы өмір сүру деңгейін арттыруға мүмкіндік береді.

Ауылшаруашылығы саласында қаржыландыру көздері бюджетаралық қатынастарды, жергілікті салық салуды, несиелерді, жеке тұлғалардың қаражатын және бағалы қағаздарды тартуды қамтитын күрделі мәселе болып табылады, бұл әртүрлі аймақтарда жекелендірілген тәсілді талап етеді. Бұл

ретте, қаржылық қолдау тиімділігінің критерийлеріне кәсіпорындардың рентабельділік деңгейлері, инвестициялар, несиелердің қолжетімділігі мен қайтарымдылығы, сондай-ақ есеп айырысулардың уақтылығы жатады [73].

Аграрлық секторды қаржыландырудың қолданыстағы жүйесін талдай отырып, оның осы саланың ұзақ мерзімді қажеттіліктеріне сәйкестігін айтуға болады. Ауылшаруашылық ұйымдарының тұрақты дамуын қалыптастыруға ықпал етпейтін қысқа мерзімді субсидиялар мен несиелер беру тәжірибесі басым [74]. Мұндай саясаттың салдары тұрақты мемлекеттік қолдауға тәуелділіктің артуы болып табылады, бұл кәсіпорындардың тәуелсіздігі мен өміршеңдігіне әсер етеді. Қаржыландыру көздерінің болжамсыздығы мен тұрақсыздығы аграрлық шаруашылықтарға ұзақ мерзімді перспективада қызметті жоспарлауға мүмкіндік бермейді, сондай-ақ инновацияларды енгізуге және өндірісті жаңғыртуға деген ынтаны төмендетеді, өйткені жоспарлаудың қысқа көкжиегі ұзақ мерзімді инвестициялардың қайтарымдылығын күтуге мүмкіндік бермейді.

Осы қажеттіліктерге қол жеткізу үшін өнімділікті арттыруға және шығындарды азайтуға көмектесетін заманауи технологиялар мен инновациялық басқару әдістерін енгізу қажет. Мемлекеттік қолдау ауылшаруашылығы саласындағы ғылыми зерттеулерді дамытуға, климаттың өзгеруіне бейімделген агрономиялық тәжірибелерді енгізуге және тұрақты өндірістік жүйелерді дамытуға бағытталуы тиіс.

Бұдан басқа, ауылшаруашылығы кәсіпорындарының қаржы ресурстарына қол жеткізуі үшін қажетті жағдайлар жасау қажет, бұл оларға жабдықтарды жаңғыртуға, персоналды оқытуға және инфрақұрылымды дамытуға инвестициялауға мүмкіндік береді. Ақпараттық қолдаудың да маңызы зор, соның ішінде фермерлерге бизнесті жүргізу мен маркетингтің заманауи әдістерін үйрету, бұл олардың нарықтағы өзгерістерге бейімделу қабілетін арттырады. Аграрлық секторды қаржылай қолдаудың кешенді тәсілі уақыт талабына жауап беруге және елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қабілетті қолайлы бизнес-ортаны құруға ықпал ететін болады.

1.3 Қаржылық қолдаудың шетелдік тәжірибесі және оны аграрлық өндірістің отандық тәжірибесінде пайдалану мүмкіндігі

Дүние жүзіндегі ауылшаруашылық нарықтарын реттеуде мемлекет рөлінің едәуір артқанын байқауға болады. Көптеген елдерде аграрлық сектор, нарықтық шығындарды өтеу үшін мемлекеттік қаражатты талап етеді. Ауылшаруашылығын қаржылық қолдаудың ең жоғары деңгейі бар елдер арасында Норвегия, Жапония және Оңтүстік Корея сияқты елдер бар. Олардағы өтемақы мөлшері ауылшаруашылық шығындарының 75% - на дейін жетеді [75]. Көбінесе елдің кірісі бюджеттік көмектің мөлшеріне пропорционалды. Мысалы, АҚШ – та аграршыларды қаржылай қолдау деңгейі ЖІӨ – нің 1% , ЕО елдерінде-1,3% , ал Жапонияда-1,4% құрайды [76].

Ауылшаруашылығы субъектілері үшін басым мемлекеттер арасында көп қырлы сипаттағы және субсидиялардан, салықтық жеңілдіктерден, табиғи

апаттардан туындаған шығындар үшін өтемақы төлемдерінен, баға белгілеу құралдарынан, тарифтік және кедендік саясаттан, аграрлық инфрақұрылымға инвестициялардан және басқа әдістерден тұратын қаржылық қолдау шаралары белсенді түрде іске асырылуда [77].

Шет мемлекеттердің тәжірибесінде қаржылық қолдаудың негізгі құралдары болып табылады:

-мемлекеттік тікелей өтемақылар;

-табиғи апаттардан келтірілген залал үшін төлемдер;

-ауылшаруашылығындағы өндіріске байланысты шығындарды жабу;

-мал санына немесе егіс алқабына субсидия алу;

-тыңайтқыштарға субсидия беру;

-ҒЗТКЖ-ны бюджеттік қолдау [78].

Бюджеттік өтемақылар екі санатқа бөлінеді: өндіріс көлеміне байланысты төлемдер және өндірушінің шығындарын төмендететін төлемдер, соның ішінде инфрақұрылым шығындары, мемлекеттік субсидиялар және инвестициялар [79]. Бұл трансферттер нарықтық бағаларға тікелей әсер етпейді, дегенмен ауылшаруашылығы өндірушілерінің кірістерін арттыруға ықпал етеді.

Аграрлық секторды қаржылық қолдаудың дәрежесі мен құрылымы дамыған мемлекеттердің көпшілігінде ерекшеленеді, бұл ретте Еуропалық Одақтағы субсидиялау үлесі ауылшаруашылығы өнімдерінің жалпы бағасының 45-75% – на жетуі мүмкін [80]. Экономикалық дамыған елдердің бір бөлігі (Канада, АҚШ) өз шығындарының едәуір бөлігін басқа елдерде (Финляндия, Норвегия, Швейцария) тамшылатып суару жүйелерін енгізуге, қорғалған топырақ құруға, құрғақшылыққа немесе суыққа төзімді өсімдік сорттарын дамытуға субсидиялар түрінде өсімдік шаруашылығын дамытуға бағыттайды. Мемлекеттік қолдау мал шаруашылығына бағытталған. Мысалы, Финляндияда шаруашылықтар үшін жайылым алаңының көлемі мен мал саны бойынша үлкен субсидиялар қарастырылған [81]. ЕО ауылшаруашылығы өндірушілерін мемлекеттік қолдау үшін қолайсыз ауа-райы жағдайлары ерекше маңызға ие, олар кірісті арттырудың арнайы тетіктерін қолдана отырып, өндіріс құрылымын мемлекеттік түзетуді және өндірушілерді қолдауды талап етеді [82].

Аграрлық секторға мемлекеттік көмек көптеген елдердің экономикалық саясатының негізгі аспектісі болып табылады. Қолдаудың бұл түрі азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету, ауылшаруашылығы өндірушілерінің кірістерін тұрақтандыру және ауылдық аумақтардың тұрақты дамуын ынталандыру қажеттілігіне байланысты [83]. Мұндай көмектің құрылымы бірқатар факторларға байланысты, олардың арасында табиғи және климаттық жағдайлар, сондай-ақ елдің географиялық жағдайы ерекше орын алады. Мысалы, қолайсыз климаттық жағдайлары бар елдерде, мысалы, құрғақшылық жоғары аймақтарда немесе температурасы өте төмен жерлерде мемлекеттік қолдау тамшылатып суару жүйелерін енгізуді субсидиялауды, қорғалған топырақ құруды, құрғақшылыққа немесе суыққа төзімді өсімдік сорттарын дамытуды қамтиды. Табиғи жағдайлары қолайлы басқа елдерде аграрлық секторды қолдау ауылшаруашылығы өнімдерінің экспорттық әлеуетін күшейтуге, өнімді өңдеу және сақтау үшін инфрақұрылымды дамытуға, сондай-

ақ азық-түлік өнімдерінің сапасы мен экологиялық тазалығын жақсартуға бағытталады [84].

Ауылшаруашылығында баға белгілеуді мемлекеттік қолдау ерекше маңызға ие және баға өтемақысының барлық нысандарының агроөнеркәсіп өндірушілердің бағасына қатынасын білдіреді. Еуропалық диірмендерде мұндай саясат сараланған сипатта болуы мүмкін және мемлекет фермерлерден өнім сатып алатын немесе сатылмаған өнім үшін шығындарды өтейтін өнімнің 90%-ға дейінгі белгіленген бағаларын белгілеуде көрінеді. ЕО-да ауылшаруашылығы өндірушілерін қаржыландыру еуропалық ауылшаруашылығын дамыту қорының (eafrd) бағдарламалары және соңғы 8 жылда 100 миллиард еуродан астам сомаға жеткен бірқатар еуропалық және құрылымдық және инвестициялық қорлар (ESIF) арқылы жүзеге асырылады [85] (2-кесте).

Кесте 2 – Еуроодақ елдерінің ауылдық аумақтарын дамытудың 2014-2022 жылдарға арналған бағдарламаларын қаржыландыру параметрлері*

Еуропалық Одақ Елдері	Қолданыстағы бағдарламалар саны,	Қаржыландыру сомасы, млн. еуро	Корытындыға %
Франция	30	11385	11,5
Италия	23	10444	10,5
ГФР	15	9446	9,5
Польша	1	8698	8,8
Испания	19	8297	8,4
Румыния	1	8128	8,2
Ұлыбритания	4	5200	5,2
Греция	1	4718	4,7
Португалия	3	4058	4,1
Австрия	2	3938	3,9
Венгрия	1	3431	3,5
Финляндия	2	2380	2,4
Болгария	1	2367	2,4
Чехия	1	2306	2,3
Ирландия	1	2191	2,2
Хорватия	1	2026	2,0
Швеция	1	1764	1,8
Литва	1	1613	1,6
Словакия	1	1560	1,6
Латвия	1	1076	1,1
Дания	1	919	0,9
Словения	1	838	0,8
Эстония	1	823	0,8
Нидерланды	1	765	0,8
Бельгия	2	648	0,7
Кипр	1	132	0,1
Люксембург	1	101	0,1
Мальта	1	97	0,1
Еуроодақ бойынша	119	99349	100
Дереккөз: материал [79] бойынша автор құрастырған			

Жүйелі мемлекеттік араласудың арқасында аграрлық өндіріс минималды тәуекелмен салыстырмалы түрде қауіпсіз бизнес түрін ұсынады. Жыл сайын ЕО-дағы әрбір ауылшаруашылығы өндірушісіне төлемдер 60 мың долларды құрайды. Ауылшаруашылығының ЕО-ның жалпы ішкі өніміне қосқан үлесі салыстырмалы түрде аз және шамамен 1,3% құрайды [86]. Бұл ретте, Еуропалық Одақ аграрлық секторға жыл сайын 52 миллиард еуродан астам инвестиция салады. Бұл қаржының негізгі бөлігі (82%) ауылда бағаның тұрақтылығын қамтамасыз ете отырып, субсидия түрінде фермерлерге бөлінеді. Басқа бюджет қаражаты инфрақұрылымды дамытуға және ауыл өндірісінің одан әрі өсуіне ықпал етеді. 2025 жылға Еуропалық Одаққа мүше елдердің ұлттық бюджеттерінен тағы 61 млрд. еуро бөлу жоспарлануда.

Соңғы 8 жылда ЕО елдерінде ауылдық аумақтарды дамытуды ынталандыру бойынша айтарлықтай жұмыстар жүзеге асырылды. Ауылдық жерлердегі өмір сүру жағдайларын жақсартуға, аграрлық сектордың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, қоршаған ортаны сақтауға және әлеуметтік инфрақұрылымды нығайтуға бағытталған барлығы 119 аймақтық даму бағдарламасы (RDP) әзірленді [87]. Аталған бағдарламалар санының 20-сы жекелеген қатысушы мемлекеттердің ерекше қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін ескеретін ұлттық деңгейдегі бағдарламалар болып табылады. Жалпы шаралардың ішінде жаһандық жылынуға қарсы күрес, жеке фермерлерді қолдау, инновацияларды енгізу, инфрақұрылымды дамыту, ауылшаруашылығы секторы қызметкерлерін оқыту және олардың біліктілігін арттыру, сондай-ақ табиғи ресурстарды сақтау жөніндегі шараларды атап өткен жөн.

ЕО-ның аграрлық саясаты тәсілдердің ортақтығымен сипатталады, сонымен қатар қаражат жұмсау әдістері мен бағыттарындағы айырмашылықтарды қамтиды.

Мысалы, Германияда агросекторды қолдау аграрлық субсидиялар жүйесі арқылы жүзеге асырылады, оның ішінде: а) өндірілген өнім үшін төлемдер; б) несиелер мен отын шығындары, инвестиция шығындары бойынша сыйақыларды өтеу үшін өтемақылар; в) табиғи ресурстарды қорғау шаралары үшін шығындарды жабу және ауылшаруашылығы кәсіпорындарының жер қорын қысқарту [79].

Франция фермерлерге "КредиАгриколь" банкі арқылы жеңілдікті несиелер береді, оған коммерциялық және жеңілдікті пайыздық мөлшерлеме арасындағы айырмашылықты өтейді.

Ұлыбританияда 1928 жылдан бастап 40 жылға дейін мемлекеттік қолдаумен төмен пайыздық несие беретін ауылшаруашылық ипотекалық корпорациясы жұмыс істейді. Бұл ретте, аграрлық несиеудің жер учаскелерінің кепілдерімен тікелей байланысы бар. Стандартты банктік несиелердің орнына ауылшаруашылық өндірушілері көбінесе овердрафттарды қолдайды, дегенмен банктердің ауылшаруашылығына арналған несиелік саясаты басқа секторлардан ерекшеленбейді, бірақ мемлекеттің қолдауы бұл несиелерді қол жетімді етеді.

Финляндияның бірегей жағдайларын ескере отырып, ауылшаруашылығы өндірушілерін қолдау бюджеттен қаржыландырылатын ауылшаруашылығы қоры, жер алымдары және борыштық пайыздар арқылы іске асырылады. Қор

аймаққа байланысты пайыздық мөлшерлемелері 4% - дан 7% - ға дейін өзгеретін әртүрлі аграрлық қажеттіліктерге несие береді, сонымен қатар бастапқы капитал жүйесі арқылы бастаушы фермерлерге қолдау көрсетеді [88].

Чехияда ауылшаруашылығына инвестиция тартуға ықпал ететін және коммерциялық банктер беретін несиелердің қол жетімділігін жақсартатын қор бар, олар белгілі бір жобаларға несие беру немесе қарызды қайтаруға кепілдік беру арқылы ауылшаруашылығын банктік қаржыландыруды ынталандырады. Қордың негізгі шарттары шамамен 16 болса да, олардың кілті мақұлданған жобаларды қаржыландыру, әр жобаға бір реттік көмек және борышкерлерді елемеу болып табылады. Кепілдіктің әрбір көлемі үшін несиені өтеудің өзіндік мерзімі бар. Несие екі жыл ішінде төленген жағдайда - 50%, 56 жасқа дейін – 70%, 5 жылдан жоғары-85% [89]. Қарыз алушының қордан өтемақысы ерекше қызығушылық тудырады, оның мөлшері әр тоқсан сайын қайта қаралатын пайыздың бір бөлігін білдіреді. Қаржыландыруды алу процесі фермердің бизнес-жоспарын әзірлеуді және кейіннен банкке несие алу үшін жүгінуді көздейді. Банк қарызды мақұлдағаннан кейін өтініш беруші Қорға жүгінеді және оң шешім болған жағдайда субсидия (кепілдік) алады. Бұл іс-шаралардың Чехиядағы табысы тиісті оң климаттық және табиғи жағдайларға байланысты, бұл белгілі бір жақсартуларды ескере отырып, Қазақстан үшін осы тәжірибені бейімдеу мүмкіндігін қарастыруға мүмкіндік береді.

Экономикалық дамыған елдерде бағаның төмендеуіне байланысты шығындарды өтеуден басқа, ішкі азық-түлік нарығының қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін қорғаныс шаралары қолданылады. ЕО-да басқа елдерден ауылшаруашылығы өнімдерін әкелуге кедендік мөлшерлемелер 44,2% - ға дейін жетеді. Дамушы елдерде бұл көрсеткіш тек 13,5% - ға жетеді [90].

Ауылшаруашылығы өндірушілерін қолдаудың сыртқы тәсілдерінің қатарына импорттық шектеулерді, тарифтерді және сыртқа шығарылатын тауарларға арналған субсидияларды қамтитын сауда кедергілерін белгілеу жатады. Сонымен қатар, ішкі және сыртқы нарықта сұраныс пен ұсынысты реттеудің әртүрлі салықтық және салықтық емес шаралары қолданылады [91].

АҚШ-тың аграрлық секторы елдің аграрлық секторындағы өндірушілердің негізгі субъектілері ретінде фермерлердің айтарлықтай санымен сипатталады. Қазіргі уақытта шағын фермерлер санының үштен біріне азаюы тіркелуде, ал олардың фермаларының ауданы екі есеге жуық өсті. Ауыл өндірушілерінің тек 20%- ы ауылшаруашылық өнімдерінің көп бөлігін өндіреді, ал қалғандары өздері үшін өнім шығаруға шоғырланған.

АҚШ-тың агробизнес саласында дамудың және залалсыздыққа қол жеткізудің негізгі факторы аграршылар үшін тұрақтылықтың негізгі көрсеткіші болып табылатын іске асырудан түсетін кірістер болып табылады. Баға паритетін мемлекеттік қолдау АҚШ-тағы ауылшаруашылығының дамуына да ықпал етеді, өйткені ол фермерлерге мемлекеттік бюджеттен тікелей субсидиялардың 40% құрайды.

Паритет саясаты аграрлық саясаттың негізгі элементі болып табылады және аграрлық бюджеттің 30-50% - сіңіретін "фермерлердің кірістерін

тұрақтандыру" бағдарламасы болып табылатын жеңілдетілген несиелер беруді қамтиды [76].

XXI ғасырдың басында ауылшаруашылық өндірісінің рентабельділігінің артуы және экономиканың азық-түлік секторындағы қолайлы жағдайлар фермерлердің кірістерінің өсуіне әкелді, бұл олардың тәуелсіздігі мен мемлекеттік қолдаудан тәуелсіздігін нығайтты. Алайда жаһандану мен әлемдегі өзгерістер бұл процеске әсер етеді. Бірақ 2018 жылы Қытайдағы нарық американдық фермерлер үшін жабылды, бұл олардың кірістерінің 45% төмендеуіне әкелді.

АҚШ-тағы ауылшаруашылық өнімдерінің бағасын реттеу өнімнің негізгі түрлеріне мақсатты бағаны белгілеу арқылы жүзеге асырылады, бұл нарықтық бағалар белгіленген деңгейден төмендеген кезде өндірушілер үшін ең төменгі кіріске кепілдік береді, бұл оларға байланысты шығындар үшін өтемақы береді. Ауылшаруашылық тауар өндірушілері үшін бағаның тағы бір түрі-бұл өндірушілерге кепіл мен нарық бағалары арасындағы айырмашылықтан кіріс алуға мүмкіндік беретін ауылшаруашылық тауарларының құнының кепілдендірілген ең төменгі шегі ретінде қызмет ететін кепіл бағалары. Кепіл бағаларын тауар-несие корпорациясы (ТКК) ауылшаруашылығы өнімінің нарықтық құны белгіленген кепіл құнынан аз болған жағдайларда пайдаланады. Өндіруші өнімді белгіленген мерзімде сатып алмайтын жағдайда, тауар ТКК-ға иелік етеді және фермер кепілдік құны бойынша өтемақы алады [92].

Кесте 3 – АҚШ-тың мемлекеттік агроазық-түлік саясатының шаралары

Шаралар топтары	Шаралардың жалпы сипаттамасы
Азық-түлік қауіпсіздігі	Аграрлық өнімге баға көрсеткіштерін тұрақтандыру; Қаржы-несие және салық стратегиялары; Сыртқы экономикалық қызметті реттеу жөніндегі шаралар; Ғылыми және ақпараттық қолдау, сондай-ақ аграрлық саладағы сервис; Аграрлық сектордың кірістілігін реттеу; Аграрлық өнімдер үшін сауда базарларын ұйымдастыру;
Халық үшін қауіпсіз және сапалы тағамның қолжетімділігін қамтамасыз ету	Халық арасында тамақтану сапасын арттыру; Қиын жағдайдағы халыққа азық-түлікпен қолдау көрсету; Азық-түлік тауарларының сапасы мен қауіпсіздігін мемлекеттік қадағалау; Азық-түлік саласындағы шығындарды азайту;
Табиғи ресурстарды басқаруды жетілдіру және ауылдық облыстарды дамыту	Ауылдық аудандарды интеграцияланған дамыту; Суды үнемдеу шаралары; Табиғи ресурстарды пайдалану тиімділігін арттыру, жердің құнарлылығын қорғау және жақсарту;
Дереккөз: материал [79] бойынша автор құрастырған	

Ауылшаруашылығы секторында несиелеу қаржы жүйесінде ерекше орын алады және осы салаға тән тәуекелдермен жан-жақты байланысты. Осыған байланысты банктер ауылшаруашылық несиелерін жоғары кірістілік пен

сенімділікпен сипатталатын экономиканың басқа секторларына қарағанда тартымды деп санауы мүмкін. Тиісті мемлекеттік қолдаудың болмауы банк институттарының өз ресурстарын неғұрлым сенімді және тиімді бағыттарға қайта бағыттай отырып, ауылшаруашылығын қаржыландыруды шектеуіне әкелуі мүмкін. Қолдаудың пәрменді шаралары арқылы мемлекет аграршылар үшін қаржы ресурстарының қолжетімділігін арттыруға ғана емес, сонымен қатар банк секторын ауылшаруашылығын қаржыландыруға белсенді қатысуға ынталандырады.

АҚШ-тың коммерциялық банктері ауылшаруашылық несиелеу саласында жетекші рөл атқарады, жылдық несиелер шамамен 590 миллиард долларды құрайды және нарықтың 60% алады [93]. Олар сондай-ақ ипотеканың 27% үлес қосады [94]. 1916 жылы құрылған фермерлік несие жүйесі (ФНЖ) коммерциялық банктерден кейін екінші орында, жыл сайын 37 миллиард доллардан астам қаражат береді және ауылшаруашылық несиелері нарығының 33% - және жылжымалы мүлік несиелерінің 17,2% - құрайды [95]. ФНЖ мен байланысы бар қауымдастықтар соңғы уақытта фермерлерге дәстүрлі несие берушілермен салыстырғанда жақсы шарттар бере отырып, ағымдағы операцияларды қаржыландыруға назар аударды.

АҚШ-тың Аграрлық несиелік институттары резервтеу және тәуекелдерді басқару стандарттарына сәйкес келу үшін жиі ынтымақтасады. Ол үшін лизингтік несиелер бағалы қағаздарға аударылады және тәуекелдерді әртараптандыруға ықпал ететін инвестициялық пакеттер ретінде пайдаланылады [96].

Қазақстан үшін бұл тетікті бағалы қағаздар шығарудың қажеттілігінсіз бейімдеуге болады [97], дегенмен синдикатталған несиелерді пайдалану мүмкіндігі тәуекелдерді бөлу бойынша банктер арасында келісімнің болмауына және қазақстандық АӨК-де бағалы қағаздар нарығының жеткіліксіз дамығанына байланысты қиын [98].

Еуропалық Одақпен салыстырғанда, АҚШ-тың аграрлық саясаты нарықтық механизмдерге көбірек бағытталған және фермерлерге мемлекеттік қорғауды азырақ ұсынады [99]. АҚШ-та фермаларды қаржылық ресурстармен қамтамасыз етуге бағытталған несиелеуге деген қызығушылықтың артуы байқалады.

Несиелік құралдарды қолдану ауылшаруашылық өндірушілеріне бірқатар артықшылықтар береді, мысалы, бәсекеге қабілеттілікті қалыптастыру, сату мен тауар айналымын қамтамасыз ету арқылы тұтынушылар мен жеткізушілердің өзара әрекеттесуін ынталандыру, өндірушілер үшін қосымша пайда ресурстары [100]. АҚШ-тың баламалы несие берушілері мемлекеттік несие ұйымдары сияқты құқықтар мен кепілдіктерге ие емес [101].

Қазақстанда мұндай несиелерді пайдалану қарыздарды өтемеу тәуекелдерімен, теріс пайдаланулармен, өтімділік тапшылығымен және өзге де қаржылық қиындықтармен ұштасады. Несиелік міндеттемелерді қайта қаржыландыру үшін тиімді несиелеу тетіктерін қамтитын және қарыздарды секьюритилендіруді көздейтін жер-ипотекалық несиелеуді пайдалануға болады. Жер ипотекасы екі негізгі модельді қамтиды: бір деңгейлі (еуропалық) және екі

деңгейлі (АҚШ). Соңғысы жеке несие институттары мен жер-ипотекалық ұйымдар арқылы қаражат тартады [102].

Аграрлық сектордағы бір деңгейлі модель ЕО елдерінде кең таралған, онда жер-ипотекалық банктер төмен пайыздық мөлшерлемемен жабық жер ипотекалық нарығын құру арқылы жер кепілімен несие береді. Мұндай жүйелер Францияда, Швецияда, Германияда, Данияда және басқа елдерде кеңінен қолданылады [103]. Англия мен Испанияда икемді стандарттары, ресурстары шектеулі және нарықтық мөлшерлемелерге бағытталған ашық ипотекалық модельдер қолданылады [104].

Дамыған елдердегі агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік қаржылық қолдаудың негізгі аспектілерін талдау қорытындысында аграрлық экономика өзінің бірегей сипаттамаларына байланысты тұрақты қаржылық қолдауды қажет ететінін және ең өзекті салалардың бірі болып табылатынын атап өткен жөн. Бұл саладағы еркін нарықтық қызмет мемлекет қолдайтын шеңберде ғана мүмкін болады. Несиелеу мәселелерінде аграрлық секторды қаржылық қолдаудың маңыздылығы өзектендіріліп, бүкіл әлемдік тәжірибемен расталады.

Мемлекеттің аграрлық секторға әсер ету дәрежесі елдің экономикалық даму деңгейімен байланысты. Қазақстан контекстінде ауылшаруашылығын қаржыландырудың шетелдік қағидаттары мен практикаларын талдау саланы тиімді мемлекеттік қолдауды әзірлеуге ықпал етуі мүмкін. Бейімделген қолдау шараларын таңдау кезінде бюджет ресурстарының шектеулілігін ескеру маңызды, өйткені жеткілікті қаржыландырусыз көмекті ойластырылмаған түрде енгізу ауылшаруашылығындағы жағдайды ушықтыруы мүмкін. Халықаралық тәжірибені ескере отырып, мемлекеттік кепілдіктер арқылы инвестициялар тартуды қоса алғанда, жеңілдікті несиелеуді дамыту перспективалы бағыт болып табылады.

Қазақстан Республикасының аграрлық секторын дамыту үшін фермерлердің пайдасына кепілдік беру үшін реттелетін баға белгілеуді, өндіріс құралдарына шығыстарды өтеуді, пайыздық мөлшерлемелерді өтеуді, активтерді сақтандыруды, ауылшаруашылығы техникасының лизингін, нарықтық инфрақұрылым мен логистиканы дамытуды қаржылай қолдауды, жергілікті жеке меншікті капиталды дамытуды қоса алғанда, дамыған елдерде табысты қолданылатын ауылшаруашылығы секторын экономикалық ынталандыру мен қаржылық қолдаудың бірқатар шараларын қарауға болады: қаржыландыру, квоталардың, баждардың, жеңілдіктердің қосымша құралдарын пайдалану және т. б.

Жалпы, Қазақстанда азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін инновациялық дамуды ынталандыруға ерекше назар аудара отырып, ауылшаруашылығын қаржылай қолдаудың тиімді жүйесін құру талап етіледі. Агроөнеркәсіптік кешендегі инвестициялық қызметті реттеу тетіктерін әзірлеу қажет, алайда мемлекет тарапынан да, жеке бизнес тарапынан да инновациялық-инвестициялық жобаларды қаржыландырудың теориялық және практикалық тәсілдерінде тапшылық бар.

Осылайша, жан-жақты талдау, бейімделген қолдау шаралары және ауылшаруашылығы өндірушілерін қаржылық қолдаудың шетелдік тәжірибесін

есепке алу Қазақстан Республикасының Ұлттық аграрлық азық-түлік секторын дамытудың стратегиялық міндеттерін тиімдірек шешуге ықпал етеді, бұл оның өнімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін жақсартуды қамтамасыз етеді, сондай-ақ елдің азық-түлік қауіпсіздігін нығайтады.

2 ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ АУЫЛШАРУАШЫЛЫҚ ӨНДІРІСІН ҚАРЖЫЛЫҚ ҚОЛДАУ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫН ТАЛДАУ

2.1 Қостанай облысының инвестициялық тартымдылығы және ауылшаруашылығы дамуын бағалау

Қазақстан Республикасының аграрлық шаруашылығы еліміздің экономикасының дамыту салаларының негізгі бөлігі болып табылады және әртүрлі климаттық белдеулердің болуына қарамастан ауылшаруашылығының барлық дақыл түрлерін өндіруге әлеуеті және резерв мүмкіндігі бар, сондай ақ мал шаруашылығымен айналысуға да зор мүмкіндікке ие.

Қостанай облысы Қазақстанның жетекші аграрлық аймақтарының бірі болып табылады. Ол еліміздің солтүстік-батысында орналасқан, 19,6 млн. шаршы км. аумақты алады. Облыс солтүстігі мен батысында Ресейдің Орал және Сібір сиияқты экономикалық аудандарымен, шығысында Солтүстік Қазақстан мен Ақмола облыстарымен, оңтүстігінде Қарағанды және Ақтөбе облыстарымен шекараласады.

Аймақтың қолайлы экономикалық-географиялық жағдайы оңтүстік және орта Оралмен, батыс Сібір, орталық және батыс Қазақстанмен экономикалық байланыстарды дамытуға ықпалын тигізеді.

Қазақстанның ауылшаруашылығы өндірісінде Қостанай облысы жетекші рөльді атқарады, Ақмола, Солтүстік Қазақстан және Павлодар облыстарымен қоса еліміздің солтүстік аймақтарын аграрлық өндіріс кешені өнімінің маңызды бөлігімен қамтамасыз етеді.

Қостанай облысы өзін негізгі табиғи аудандарға бөлетін топырақ зоналары және кіші зоналарға бөлінеді: қаратопырақ зоналары (7,1 млн. га), топырақ зонасы (10,5 млн. га) және қоңыр шөлейт топырақ зонасы (1,4 млн. га), басым бөлігі жайылымдық жер ретінде пайдаланылады.

Облыстың климаты шұғыл континенталды, солтүстіктен оңтүстікке дейінгі вегетациялық кезең жоғарылау ұзақтығымен 166 дан 174 күнді құрайды.

Орташа жылдық ылғалдың көлемі солтүстігінде 349 мм оңтүстінде 251 мм дейін өзгеріп отырады, әрі ылғалдың түсі көлемі біркелкі емес. Облыс жылу мен ылғал көлеміне байланысты төрт агроклиматтық аймаққа бөлінеді: орташа жылы құрғақ, жылы құрғақ, өте құрғақ және өте жылы.

Бүгінде ауылшаруашылығы аумақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына маңызды әсерін тигізеді, себебі астық шаруашылығы аграрлық өнерәсіптік кешенінің маңызды бөлігін құрайды.

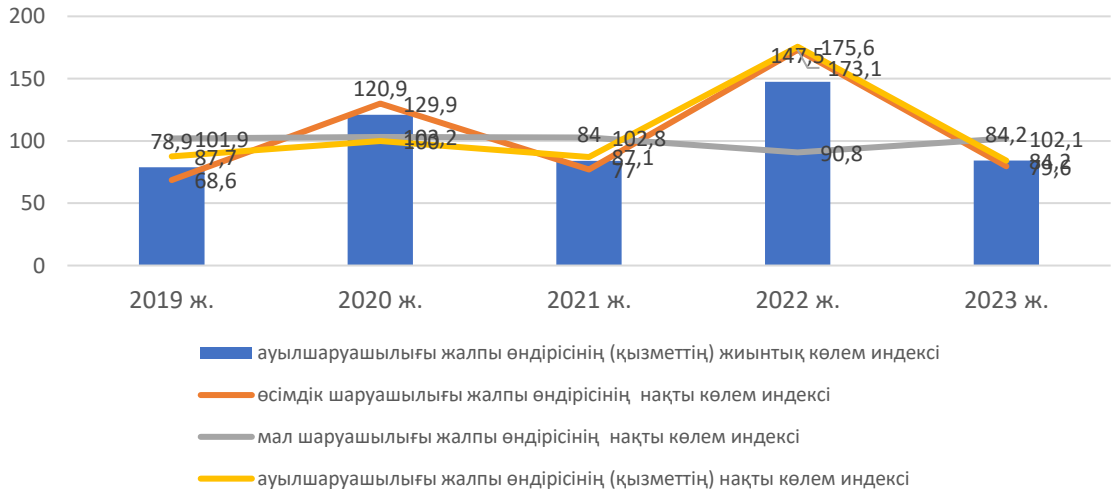
Жалпы өндірістің (қызметтің) нақты көлем индексі 2019 және 2021 жылдары төмен деңгейде болғанымен, 2022 жылы ол 147,5% пайызға өсіп, барлық кезең ішінде ол ең жоғары көрсеткіш болып есептелді.

Ауылшаруашылығы жалпы өндірісінің нақты көлем индексі 2023 жылы Қостанай облысында өсімдік шаруашылығы өндірісі көлемінің 2 есе төмендеуіне байланысты, 84,2% құрады, бұл 2020 және 2022 жылдармен салыстырғанда төмен көрсеткіш болып саналады.

Кесте 4 – Ауылшаруашылығы жалпы өндірісінің (қызметтің) нақты көлем индексі, өткен жылға %

жылдар	ауылшаруашылығы жалпы өндірісінің (қызметтің) жиынтық көлем индексі	соның ішінде		
		өсімдік шаруашылығы жалпы өндірісінің нақты көлем индексі	мал шаруашылығы жалпы өндірісінің нақты көлем индексі	ауылшаруашылығы жалпы өндірісінің (қызметтің) нақты көлем индексі
2019	78,9	68,6	101,9	87,7
2020	120,9	129,9	103,2	100,0
2021	84,0	77,0	102,8	87,1
2022	147,5	173,1	90,8	175,6
2023	84,2	79,6	102,1	84,2
Ескерту – [105] әдебиет бойынша автор құрастырған				

Өндіріс көлемінің осынша құлдырауы аномалды табиғи жағдайларға байланысты туған қиындықтар болды. 2023 жылға мөлшерден тыс артық түскен ылғалға байланысты жиналған астықтың көп мөлшері жарамсыз болып қалды, сол себепті облыстың аграрлық секторында үлкен қиындықтар туған болатын.

Сурет 4 –Ауылшаруашылығы салалары бойынша нақты көлем индексі динамикасы, 2019-2023 жж. алдыңғы жылдарға пайызбен

Ескерту – мәліметтер бойынша автор құрастырған [105]

Мемлекеттік бағдарламаларға шолу жасай отырып қарастырылған ауылшаруашылығын дамытудың басым бағыттарын ескере отырсақ, елдің аграрлық секторында Қостанай облысының жалпы ішкі өнім көлемі үлесі 2023 жылы 9,4% құраған болатын, ал Қостанай облысының ауылшаруашылық саласы өнімінің жалпы көлемі – 720545 млн. теңге. 2019 жылмен салыстырғанда оның өсуі 181,12% немесе 322,7 млрд. теңге болды, оны келесі 5 кестеден көре аламыз [106-111].

Кесте 5 – Қостанай облысының ауылшаруашылық өнімдерінің (қызметтерінің) жалпы көлемі, 2019-2023 жж, млн тг

Көрсеткіш	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	2023 жыл	2019 ж. қарағанда 2023 ж. %-бен
Ауылшаруашылық өнімінің (қызметтерінің) жалпы көлемі	397828,6	592478,5	604597,8	1020144,1	720545	181,12
Өсімдік шаруашылығы өнімі	264 020,9	430 972,8	415 585,4	811 647,3	473778	179,45
Мал шаруашылығы өнімі	132 667,3	160 750,3	188 280	207 066	245969	185,40
Ауылшаруашылығы дақылдарын өсіру мен мал басын өсіру бойынша қосалқы қызметтер	1 140,4	755,5	732,4	1 430,7	798	69,98
Ескерту – мәліметтер бойынша автор құрастырған [105]						

Ауылшаруашылығы салаларының өндіріс құрылымының басымдық түрі өсімдік шаруашылығы бойынша көрсетілген, оның 2019-2023 жылдар аралығындағы орташа үлесі 79,6% және өсу қарқыны 179,45% құрады (Қосымша В). Бұл өсімнің 2022 жылмен салыстырғанда 2023 жылы төмендеуі көбінесе табиғи жағдайларға байланысты болды, ол өнімділік көлеміне кері әсерін тигізбей қоймады.

Зерттелген кезең ішінде мал шаруашылығы 2023 жылы ең жоғары көрсеткішті көрсетіп отыр (245,9 млрд. теңге) (Қосымша Г). Алдын ала болжаулар бойынша, мал шаруашылығы өнімдерін қарқынды түрде экспорттайтын болсақ, алдағы бірнеше жылдарда оның ауылшаруашылығы өнімі ішіндегі үлесі едәуір жоғарылайтын болады.

2023 жылы ауылшаруашылығы дақылдарын өсіру мен мал басын өсіру бойынша қосалқы қызметтер түрінің күрт төмендегені байқалады, ол 2019 жылмен салыстырғанда 69,98% құрады. Дегенмен, көрсеткіштер ауытқып тұрды, атап айтқанда, 2022 жылы бұл көрсеткіш өсу тенденциясын көрсеткен болатын.

Д қосымшасынан көріп отырғанымыздай, ауылшаруашылығы өнімінің, орман, аңшылық және балық шаруашылықтары бойынша көлемі аудандар бойынша алғанда Қамысты (274,27%), Денисов (263,97%), Бейімбет Майлин (226,83%) аудандары көшбасшы аудандар қатарынан көрінді. Бірақ Қостанай ауданы жалпы ішкі өнім құрылымы бойынша бойынша екінші орынды иеленсе де, оның соңғы бес жылдағы өсу қарқыны орташа деңгейде екендігін көруге болады (202,12%).

2023 ж. 1 қарашада Қостанай облысының ауылшаруашылығы алқаптарының көлемі 11072,6 мың га жетті, оның ішінде ауылшаруашылық

егістігі 10922,5 мың га (92,5 %), соның ішінде егістік 6345,7 мың га, көпжылдық егістік 1 мың га, кен орындары – 53,9 мың га, шөп алқаптары – 146,1 мың га [106], жайылымдық жерлер көлемі 4375,8 мың. га құрады [107].

АӨК дамыту бағдарламасы аясында егіс алқаптарының өзгеруі азайып келеді, бұл жерде өсімдік шаруашылығы өнімінің диверсификациясына көңіл бөлінеді, сонымен қатар астық өндірісін мемлекеттік қолдау (субсидиялау) жойылды.

Кесте 6 – Қостанай облысының аудандары бойынша ауылшаруашылығының жалпы егіс алқабы

Көрсеткіш	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	2023 жыл	үлес салмағы, %	2019 ж. қарағанда 2023 ж. өсу қарқыны, %
облыс бойынша барлығы	5 053,8	5 266,8	5 241,1	5 258,3	5560,2	100,00	110,02
Қостанай қ.	3,2	3,4	2,7	3,3	3,4	0,06	106,25
Арқалық қ.ә.	297,8	300,9	323,5	330,7	346,5	6,29	116,35
Лисаковск қ.ә.	0,4	0,4	0,8	1,3	1,2	0,02	300,00
Рудный қ.ә.	1,2	1,2	1,1	1,1	1	0,02	83,33
Алтынсарин	226	218	226,5	233,9	240,8	4,45	106,55
Амангелді	138,3	149	159,3	165,1	181,4	3,14	131,16
Әулиекол	320,3	323,1	323,1	317,8	340,4	6,04	106,28
Денисов	355,2	372,2	343,6	324	351,9	6,16	99,07
Жангелді	25	25,6	28	30,5	35	0,58	140,00
Жітіқара	237,7	240,6	244,3	249,8	267	4,75	112,33
Қамысты	354	348,9	339	339,8	356,3	6,46	100,65
Қарабалық	272,1	277,1	280,8	285,5	312,2	5,43	114,74
Қарасу	723	753,2	761,6	773	818,2	14,70	113,17
Қостанай	344,4	372,1	364,2	353,7	379,4	6,73	110,16
Меңдіқара	310,6	336	315	335,3	336,3	6,38	108,27
Наурызым	249,2	254,7	260,1	271,4	271	5,16	108,75
Сарыкөл	338	387,9	389,8	350,8	365,7	6,67	108,20
Бейімбет Майлин	189,6	190,4	183,3	203,8	219,7	3,88	115,88
Ұзынкөл	284	316,6	301,5	292,4	323,9	5,56	114,05
Федоров	383,8	395,4	393	394,9	406,7	7,51	105,97
Ескерту – мәліметтер бойынша автор құрастырған [105]							

6 кесте бейнелеген мәліметтер көрсеткендей, статистикалық мәліметтер талдау нәтижесі бойынша, 2018 жылмен салыстырғанда 2022 жылы егістік алқаптардың ең жоғары көрсеткіші аймақтық аспектте Лисаковск қ.ә. (300%), Жангелді ауданы (140%), Амангелді ауданы (131,16%), Арқалық қ.ә. (116,35%) құрады. Егістік жерлердің ауданы ең жоғары болып Қарасу ауданы – 818,2 мың га (14,7%), Федоров ауданы – 406,7 мың га. (7,51%) және Қостанай ауданы – 379,4 мың.га (6,73%) табылады. Егіс алқаптары жерлерінің төмендеуі Рудный

қ.ә. (6,7%) және Денисов ауданында (0,03%), бұл жерлерде мал шаруашылығы саласына бетбұрғандығы байқалады.

Соңғы жылдары ауылшаруашылығы дақылдарының жалпы егіс алаңы 10,02%-ға жоғарылады. Негізгі үлесін дәнді дақылдар егістігі алады - (78,7%). 2019 жылдан бастап кейбір дақылдар аумағының қысқартылу тенденциясы байқалады, бұл өсімдік шаруашылығындағы диверсификациямен, сондай ақ еліміздегі майлы дақылдар, көкөністер мен жеміс-жидек өнімдерін жоғарылатуға бағытталған мемлекеттік аграрлық саясатқа байланысты деп есептеуге болады.

Кесте 7– Ауылшаруашылығы дақылдарының негізгі егіс алаңы, мың.га

Көрсеткіштер	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	2023 жыл	2019 ж. қарағанда 2023 ж., %
Нақтыланған жалпы егістік алаңы	5 053,8	5 266,8	5 241,1	5 258,3	5560,2	110,02
Бұршақ және дәнді дақылдар	3 965,1	4 048,2	4 088,8	3 987,1	4376,3	110,37
Оның ішінде бидай	3 264,6	3 436,6	3 643,3	3 527,2	3782,4	115,86
Майлы дақылдар	508	640,5	607,1	752,3	661	130,12
Соның ішінде күнбағыс тұқымдары	53,2	46,3	83,9	158,6	160,9	302,44
Картоп	9,3	9,1	9	9,3	8,7	93,55
Ашық топырақта өсетін көкөністер	2,4	2,4	2,3	2,7	2,4	100,00
Бақша дақылдары	0,3	0,3	0,3	0,2	0,1	33,33
Жем-шөп дақылдары	568,7	566,5	533,5	506,7	511,5	89,94
Ескерту – мәліметтер бойынша автор құрастырған [105]						

Қостанай облысының статистикасы бойынша 2023 жылы бидай алқабы 517,8 мың. га немесе 8% өсті, майлы дақылдар – 153 мың. га (30,1%) жоғарылады. Картоп егістігінің (93,5%) және бақша дақылдарының (33,3%) егістігінің қысқаруына байланысты егіс алаңы құрылымына өзгертулер енгізілді. Жем-шөп дақылдары алаңы жылдан жылға азайып келеді.

Ауылшаруашылығы дақылдарының негізгі түрлерінің егістік алаңын талдау кезінде мемлекеттік субсидия мен қолдауға еш қатысы жоқ жекелеген халық шаруашылығының өнімділігі әлдеқайда жақсы екендігін көрсетеді.

Майлы және жем-шөп, дәнді дақылдарын көбінесе ауылшаруашылығы кәсіпорындар, шаруашылық серіктестіктер, фермерлік шаруашылықтары өсіреді. Тұрғындар егістік алаңдарында көбінесе бақша дақылдары, көкөністер өсіріледі.

Дәнді дақылдарды жалпы жинау (бидайды қоса алғанда) жинап болғаннан кейінгі салмағы 2023 жылы 44269 мың ц. құрады, ол дегеніміз 2019 жылғы өнімнен 1,5 есеге көп (+54,12%). Соңғы 5 жылда бұл көрсеткіштер

біресе төмендеп, біресе жоғарылап отырды, яғни бұл өнімділік көрсеткіштерінің біркелкі еместігін білдіреді. Ең жоғары көрсеткіш 2022 жылы байқалды (54231,3 мың ц.) (кесте 8).

Кесте 8 – Қостанай облысының негізгі ауылшаруашылығы дақылдарын жиынтық жинау, мың центнер

Көрсеткіштер	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	2023 жыл	2019 ж. қарағанда 2023 ж., %
Бұршақ және дәнді дақылдары	28724,4	40157,8	28412,4	54231,3	44269	154,12
олардан:						
- бидай	23306,3	34549,8	25873,4	48092,3	38001	163,05
соның ішінде:						
күздік бидай	0,5	17,0	100,0	148,9	7,5	1500
жаздық бидай	23305,9	34532,8	25773,5	47943,5	37994,1	163,02
- күздік қара бидай	0,0	38,4	91,3	151,0	35,3	
- арпа	4 388,7	4 373,9	1 624,1	4 218,5	4270,9	97,32
- сұлы	492,6	535,8	295,5	621,9	421	85,46
- тары	60,3	69,9	20,0	63,7	69,9	115,92
- қарақұмық	4,8	15,8	33,0	108,6	165,7	3452,08
- кептірілген бұршақ дақылдары	350,4	358,5	302,8	683,1	1169,8	333,85
күнбағыс	309,2	437,6	574,4	1 521,2	1663,6	538,03
картоп	1 758,3	1 681,0	1 662,9	1 820,6	1604,7	91,26
көкөністер	711,6	718,8	667,4	786,1	619,2	87,02
бақша дақылдары	24,5	18,8	14,9	14,5	13,7	55,92
жемістер мен жидектер	30,3	30,6	30,3	30,0	28,9	95,38
Ескерту – мәліметтер бойынша автор құрастырған [105]						

Осы 2022 ж. күздік бидайдың өнімділігінің айтарлықтай өсімі байқалады, ол көрсеткіш осы ауылшаруашылық дақылының егістік алаңы мен өнімділігінің артуына байланысты болып отыр.

Қарақұмықтың жалпы жинау көлемі 3452,08%, күнбағыс тұқымы (538,03%), бұршақ (333,85%) жинау көлемі жоғарылағаны байқалып отыр. Кейбір дәнді дақылдардың төмен көрсеткіштері арпа (97,32%), сұлы (85,46%), көкөністер (87,02%), картоп (91,26%), бақшалық (55,92%) және жеміс – жидек дақылдары (95,38%) да бар екені белгілі.

Ірі ауылшаруашылық құрылымдары ірі егістік алаңдары өндірісі есебінен өз өнімдері көлемін ұлғайтуға тырысады, бұл кезде ұсақ шаруашылықтар өнім жинау барысындағы шығындарын барынша төмендете отырып, өздерінің егістік жұмыстарын сапалы түрде жүргізеді.

Төмен өнімділікке құнарлылығы нашар жерлер есебінен егістік жерлердіің көлемін ұлғайту ғана емес, ауыспалы егістікте техникалық регламенттің дұрыс сақталмауы да басты рөльді ойнайды (кесте 9).

Кесте 9 – Қостанай облысының негізгі ауылшаруашылық дақылдарының өнімділігі, ц/га

Көрсеткіштер	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	2023 жыл	2019 ж. қарағанда 2023 ж., %
дәнді (күрішпен қоса) және бұршақ дақылдары (жинағаннан кейінгі соңғы салмағы)	7,4	10,1	7,1	13,6	10,7	144,59
оның ішінде бидай	7,3	10,2	7,2	13,7	10,5	143,84
майлы дақылдардың тұқымдары	5,2	5	4,5	7	7,2	138,46
оның ішінде күнбағыс тұқымдары (жинағаннан кейінгі соңғы салмағы)	5,9	9,6	7,8	9,6	11,9	201,69
картоп	190,5	187	189,2	200,4	193,7	101,68
ашық топырақ көкөністері	301,2	307,4	289,3	303,2	271,5	90,14
бақша дақылдары	88,9	68	58,2	67,8	93	104,61
Ескерту – мәліметтер бойынша автор құрастырған [105]						

Зерттелген 2019-2023 жылдарда бидай өнімділігі 7,4 ц/га ден 10,7 ц/га жоғарылағанын көреміз. 2022 жылы өнімділік 13,6/га құрады, ол соңғы 5 жыл ішіндегі ең жоғары көрсеткіш болып табылады. Бірақ өнімділігі біркелкі болып есептелетін өнімділікпен салыстырғанда, мысалы, картоп (1,68% ден 193,7 ц/га), көкөністер өнімділігі (9,86% ден 271,5 ц/га), өте бірқалыпты емес деп саналады және ұдайы төмендеп отырады. Дәнді дақылдар өнімділігі мөлшері әртүрлі жылдар ішінде ауытқып отырады және бұл тұрақты емес табиғи-климаттық жағдайларға байланысты, бұл жағдайлар дәнді дақылдардың өнімділігіне қатты әсерін тигізеді.

Аймақтағы жалпы дәнді дақылдарды жиынтық жинау көлемі әдетте азық-түлікпен қамтамасыз етуге, мал және құсты концентрирленген азықпен, мемлекеттік қор мен экспортты толықтыруға жеткілікті. Бірақ облыстағы дәнді дақылдардың интенсивті әдістер ретінде өндірісін кеңейтуге деген бірнеше алаңдаушылықтар туындап отыр, бұған әсерін тигізетін бірнеше себептер бар.

Біріншіден, Қазақстанда әлі күнге дейін дәнді дақылдардың егістік алаңдарын ұлғату әлеуеті бар және рентабельділігі төмен болған күннің өзінде де бидай өсіру ең тиімді түрі болып отыр. Екіншіден, шаруа (фермерлік) қожалықтары секілді ұсақ астық өндірушілер көбінесе ескірген техниканы пайдалануға мәжбүр, сондықтан олар тым құрығанда осы қалыптағы өндіріс көлемін сақтап қалу үшін, пайдаларының көп бөлігін осы ескі техниканы жаңарту үшін материалдық-техникалық базаға жұмсайды. Үшіншіден, көпсалалы шаруашылықтарда астық сатудан түскен пайда әртүрлі бағыттарды дамытуға жұмсалғандықтан, қалған қаражат көлемі өндірісті қолдауға әзер дегенде жетеді.

Тек рентабельділік көлемі 40-50%-ден асатын астық дақылдарын өсіруге мамандандырылған ірі шаруашылықтар ғана кеңейтілген түрде өз шаруашылықтарын дамыта алады. Аграрлық өндірістің тұрақтылығына қажетті

топырақ құнарлылығын қалпына келтіру мен сақтау үшін ауылшаруашылық жерлері сапасының жағдайына үнемі мониторинг жасап, жер ресурстарын рационалды түрде пайдалануды ынталандырып отыруға арналған мемлекет тарапынан салалардағы салық жүйесін қайта қарастырған дұрыс. Қостанай облысы сонымен қатар дамыған мал шаруашылығы мен өнімділігі жоғары табиғи жайылымдарымен де ерекшеленеді. Ірі қара малдың етінің өндірісін аймақта тереңдетіп мамандандыру, көбінесе табиғи жем-шөп алқаптары бар аумақтарды тиімді пайдалануды бәсекелестік артықшылық ретінде ұстауға сүйенеді [108].

Мал санын арттыру мен мал шаруашылығы өнімдерін өндіру бойынша облыс еліміз бойынша алдыңғы қатардан көрінеді. Облыста мал шаруашылығы бойынша етті – сүтті мал шаруашылығы (ірі қара мал басының саны), шошқа шаруашылығы мен құс шаруашылығы, сонымен қоса жылқы шаруашылығы жақсы дамыған (кесте 10).

Кесте 10– Мал мен құс саны, мың бас

Көрсеткіштер	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	2023 жыл	2019 ж. қарағанда 2023 ж., %
Ірі қара мал	462,4	463,4	437,4	456,3	477,2	103,20
Қойлар мен ешкілер	463,6	473,4	444,5	465,7	475,3	102,52
Шошқалар	165,8	167,2	114,7	111,5	130,1	78,47
Жылқылар	122,9	131,2	146,4	158,3	157	127,75
Түйелер	247	249	248	266	249	100,81
Құс	4 269,0	4 027,1	4 822,4	4 355	4324,1	101,29
Ескерту – мәліметтер бойынша автор құрастырған [105]						

2023 жылдың аяғында 2019 жылмен салыстырғанда жылқы саны 27,75% өсіп, 157 мың басты құрады, ірі қара мал басы саны 3,2% өсіп, 477,2 мың басты, қойлар мен ешкілер 2,52% дан 475,3 мың басқа, түйелер 0,81% дан 249 басқа, құс саны 1,29% дан 4 324,1 мың басты құраған болатын. Өткен кезең ішінде шошқа басының азайғаны байқалады, 21,53% яғни 130,1 мың басты құрады, бұл облыстағы нарықтың шошқа өнімдеріне деген сұранысының аз немесе келешегі жоқ деген сөз.

Соңғы бес жылда мал шаруашылығы саласы дамуы әлсіз деңгейде болып тұр. Бұл саланың даму әлеуеті бірқалыпты сипатта емес, аймақтағы тамақ нарығына қарсы тұра алатын біртұтас жүйені қалыптастыруға мүмкіндік бермейді. Еттің әртүрлі сорттары өндірісін талдау 2021 жылы өндіріс көлемі жоғары болғанын көрсетіп отыр. Келесі жылдары салалардың төмендеуі байқалады. Қой еті мен ірі қара мал етінің 2023 жылы 2019 жылмен салыстырғанда 87,31% және 88,45% сәйкес төмендеді. Қостанай облысында

шошқа етінің өндірісі 2019 жылдан бастап айтарлықтай төмендеді, (62,22%) барлық құс түрлерінен жұмыртқа өндіру (82,09%). Құс етін өндірудің айтарлықтай өсімі байқалады (223,78%) (кесте 11).

Кесте 11 – 2019-2023 жылдарға Қостанай облысының мал шаруашылығын дамытудың негізгі көрсеткіштері

Көрсеткіштер	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	2023 жыл	2019 ж. қарағанда 2023 ж., %
Шаруашылықта сойылған немесе союға өткізілген мал мен құс (тірі салмақта) барлығы, мың тонна	97,9	103,9	108,7	91,0	93,1	95,09
- Ірі қара мал, мың тонна	169,4	181,2	185,5	152,9	149,8	88,45
- Шошқалар, мың тонна	226,3	224,0	224,6	149,8	140,8	62,22
- Қойлар мен ешкілер, мың тонна	164,0	166,0	168,0	150,4	143,2	87,31
- Жылқылар, мың тонна	24,8	24,8	26,2	26,3	26,4	106,37
Құс, мың тонна	3 017,2	3 402,6	4 993,3	5 650	6751,8	223,78
Сүт өндірісінің барлық түрлері, мың тонна	420,4	428,7	437,2	421,9	449,7	106,98
Барлық құс түрлерінен жұмыртқа өндіру, млн. дана	644,0	616,4	599,3	576,5	528,7	82,09
Жүн өндірісі, тонна	565	573	582	552	569,7	100,83
Мал және құс өнімділігі						
Сауын сиырға орташа сауын көлемі, кг	2 772	2 764	2 769	2 753	3235	116,70
Бір жұмыртқа басатын тауыққа орташа жұмыртқа көлемі, дана	219	204	198	210	249	119,1
Бір қойдан ораташа жүн қырқу, кг	2,3	2,3	2,3	2,3	2,3	100
Ескерту – мәліметтер бойынша автор құрастырған [105]						

Сүт және жүн өндірісі 2019 жылмен салыстырғанда 106,98% және 100,83% сәйкес, бұл сауылған сүт көлемінің артуына байланысты (116,7%) және соңғы 5 жылдағы бір қойдан ораташа жүн қырқу көрсеткішінің өзермегендігінен болып отыр. Қолайлы табиғи-климаттық жағдайларға баланысты мұнда ірі қара малдың барлық ет бағытының жалпы санының 6%-ы шоғырланған. Жайылымның қоры бар және өз есебінен жемдік астықпен қамтамасыз ете алады. Бұл бордақыланып тұрған малдардың 1 кг – на кететін шығындарды айтарлықтай төмендетеді деген сөз. Облыстағы ірі қара мал басын шоғырландыру сиыр шараушылығы бағытын дамытуға және оның басымдығын күшейтуге мүмкіндік береді (кесте 12).

Кесте 12 – Қостанай облысының шаруашылықтар санаты бойынша мал шаруашылығы өнімдерін өндірудің жалпы шығарылымы, 2019-2023 жж, млн.тг

Көрсеткіштер	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	2023 жыл	2019 ж. қарағанда 2023 ж., %
Ауылшаруашылығы кәсіпорындарында	31 990,4	40 625,7	49 704,9	53 033,7	54482,2	170,31
Шаруа қожалықтары және фермерлік шаруашылықтарында	7 419	9 332,2	10 811,8	13 513,3	2421,7	32,64
Халық шаруашылықтарында	93 257,9	110792,4	127763,4	140 519	110187	118,15
Барлығы	132667,3	160750,3	188280,1	207066,04	167090,9	125,95
Ескерту – мәліметтер бойынша автор құрастырған [105]						

Облыс бойынша мал шаруашылығы өнімдерін өндірудің жалпы көлемі 2019 жылға қарағанда 2023 жылы оң динамиканы көрсетсе де, тұтастай алғанда 2022 жылға қарағанда әлдеқайда төмен нәтижені беріп отыр. Өнімдердің айтарлықтай төмендеуі шаруа қожалықтары және фермерлік шаруашылықтарында (32,64%). Халық шаруашылықтарында 2022 жылмен салыстырғанда өнім шығарудың жалпы көлемінің төмендегені тіркеліп отыр.

Ірі ауылшаруашылық кәсіпорындарында 2019 жылмен салыстырғанда 70,31% пайызға нақты мәнде жоғарылады. Бұл шағын кәсіпорындарға қарағанда ірі кәсіпорындар экономикада кездесетін дағдарыстарға қарсы жақсы төтеп бере алуымен түсіндіріледі. Біздің ойымызша, мал шаруашылығы салаларының мемлекеттік қолдауға қолжетімдігі тең дәрежеде болмағандықтан да туындауы мүмкін (сурет 5).

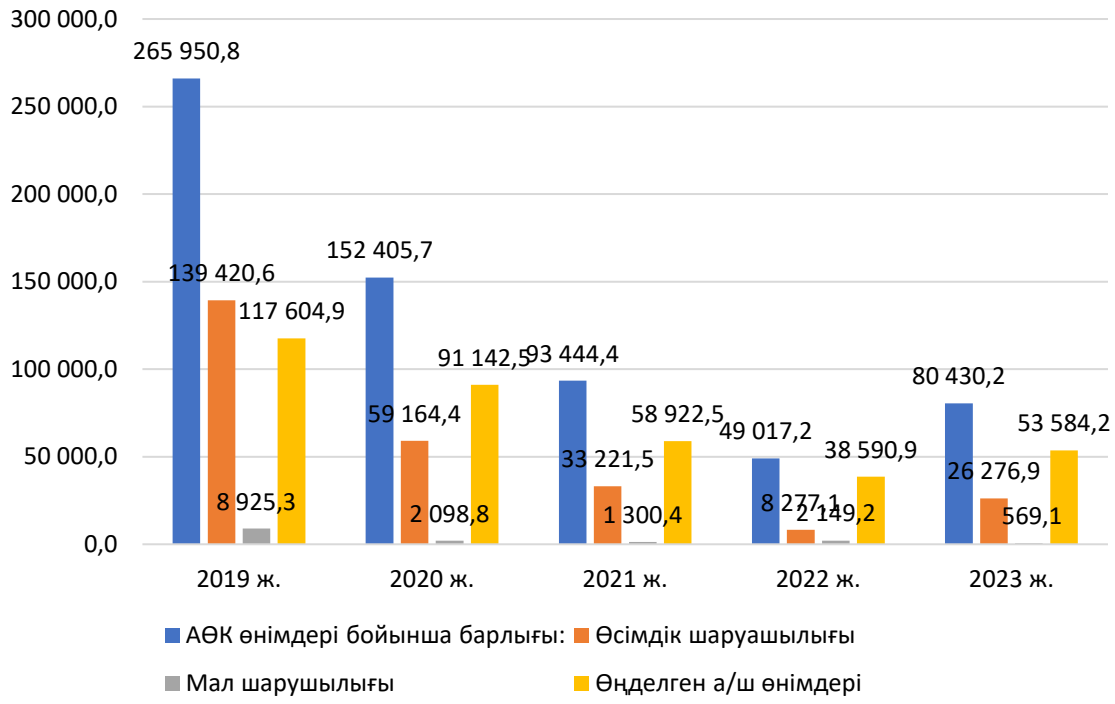

Сурет 5 – Мал шаруашылығы өнімдерін өндіру, 2023 ж., %

Ескерту – мәліметтер бойынша автор құрастырған [105]

Осы барысында мал шаруашылығы өнімдерін өндірудің жалпы көлемі статистикалық мәліметтер бойынша 2023 ж. 67,9% халық шаруашылықтарына, шаруа қожалықтары және фермерлік шаруашылықтарына 6,5%, Қостанай облысының ауылшаруашылығы кәсіпорындарына 25,6% тиесілі болды. Етті бағыттағы мал шаруашылығында экспорттық ресурстары деңгейін көтеру мақсатында қазақы ақбас және Әулиекөл сияқты отандық асылтұқымды мал басын көбейту барысында селекциялық – тұқымдық жұмысты дамыту жолымен табынның асылтұқымдылығын көтеру керек. Сонымен қоса, отандық асылтұқымдық жұмыс жүйесін селекциялық-генетикалық орталықтардың оптималдық тораптарын құру арқылы халықаралық жүйеге бейімдеген дұрыс. Бұл мал өнімі сапасын арттыруға қозғаушы күш болып табылады.

Ауылшаруашылығы өнімдерін экспорттау құрамында зерттелетін кезең ішінде айтарлықтай өзгеріс болды (сурет 6):

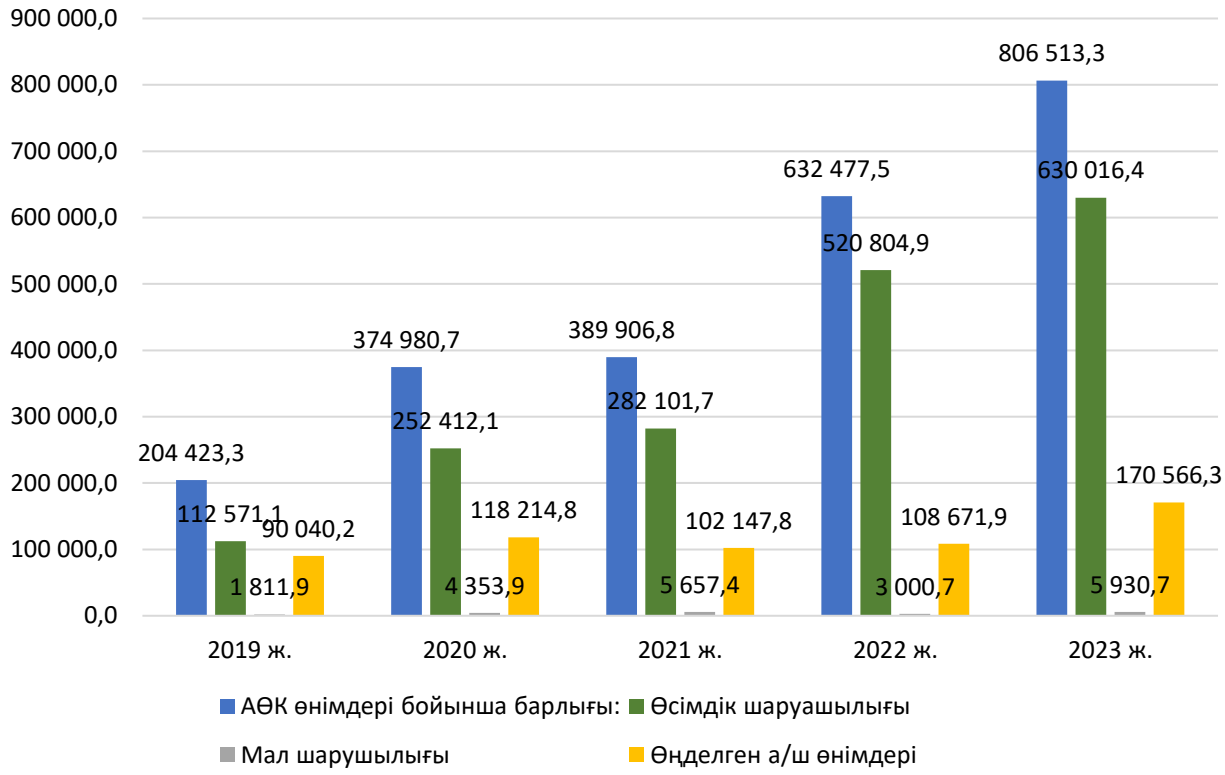

Сурет 6– Қостанай облысы АӨК өнімдерінің экспорт көрсеткіштері, 2019-2023 жж., тонна

Ескерту – мәліметтер бойынша автор құрастырған [105]

Аймақтың экспорт құрылымында ауылшаруашылығы өнімдерінің үлесі 2019-2023 жылдар аралығында 2019 жылы максималдық мәнінен 265950,8 тонна ($92,8 млн.) 2022 жылы 49017,2 тонна ($35,4 млн.) дейін ауытқуларға ұшырап отырды. Азық – түліктерді қайта өңдеу мен өсімдік шаруашылығы өнімдері көлемінің ең үлкен бөлігі 2019 жылға тиесілі болды. 2020 жылдан бастап экспорт көрсеткіштері күрт төмендеп кетті, ол ковид пандемиясына және оның іскерлік белсенділігіне қойылған шектеулерге байланысты болды. Осыған байланысты экспортқа көбінесе өсімдік шаруашылығының таза өнімдері емес, қайта өңделген ауылшаруашылық өнімдері шығарылады. Ал импорт

құрылымында керісінше көрініс бар. ҚР аймақтары ішінен Қостанай облысы импорт тауарлары бойынша 6 орынды иеленеді (Қарағанды облысынан, Атырау облысы және Шымкент қалаларынан төмен). 2023 ж. жағдай бойынша ішке кіргізілген ауылшаруашылық өнімдерінің құрылымы 806513,3 тоннаны құрады және номиналды өрнек түрінде $419 млн. болды (сурет 7).

Сурет 7– Қостанай облысы АӨК өнімдерінің импорт көрсеткіштері, 2019-2023 жж., тонна

Ескерту – мәліметтер бойынша автор құрастырған [105]

Ауылшаруашылық тауарларының импорт көрсеткіштерін талдау зерттелетін кезең ішінде өсімдік шаруашылығы өнімдері максималдық мәнге дейін өскенін көрсетіп отыр, бұл дегеніміз елімізде ауылшаруашылық өнімдерімен мұқтаждықтарды дұрыс қанағаттындыра алмай, сырттан ауылшаруашылық өнімдерін көптеп енгізу себеп болып отыр.

Экспорттық-импорттық операцияларды талдау Қазақстан келешекте майлы дақылдар мен астық, астықтың алғашқы өңдеуінен өтетін өнім түрлерін (ұн, кебек және т.б.) экспортқа арнап өсіретін болады. Дегенмен салалардағы жалпы өнім өндіру құрамындағы мал шаруашылығы өнімдерінің (2,4%) бөлігі халық шаруашылықтарында өндірілгеніне байланысты, бұл саладағы өнімдердің сапасы мен сорттылық мәселелері өзектілігін жоймайды. Ауылшаруашылығы өнімдерінің ағымдағы көрсеткіштері Қазақстандық экспорттың маңызды бөлігін қалыптастыратын астыққа деген баға мен котировкаға байланысты болып келеді.

Қостанай облысының экономика секторларының инвестициялық

тартымдылығы әлеуметтік-экономикалық дамудың әртүрлі индикаторларымен талданып және бағалануы мүмкін.

Аймақ экономикасының оң нәтижелі импульсінің индикаторларының бірі болып негізгі капитал өндірісін инвестициялық қамтамасыз ету белсенділігін арттыру болып табылады. 2023 жылы Қостанай облысының негізгі капиталға инвестиция көлемі 2022 жылмен салыстырғанда, 7,7 % өсті және 492 069 млн. теңгені құрады. Бірақ аграрлық сектордағы негізгі капиталға капитал салудың ішкі аймақтық көлемі біркелкі емес.

Е қосымшасына сәйкес, Қазақстан Республикасында негізгі капиталға инвестиция салу жағынан Атырау облысы алда тұр – (2 934 834 млн. тг), төменірек көрсеткіштер Ұлытау облысында (228 967 млн.тг), Қостанай облысы 10 орынды алады (561 627 млн. тг). Сонымен статистика мәліметтері бойынша 2023 жылы елімізде негізгі капиталға инвестиция көлемі 17,6 трлн. теңгеге жетті, бұл дегеніміз өткен жылдың осындай кезеңімен салыстырғанда 9,2% пайызға жоғары.

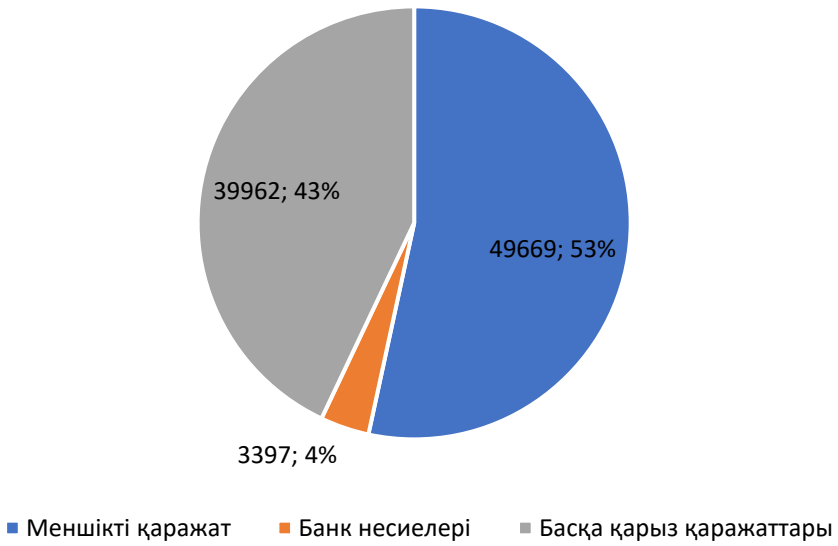
Қостанай облысында негізгі капиталға инвестиция көлемінің негізгі бөлігін тау-кен өнеркәсібі алады – 29,5%, екінші орынды – ауылшаруашылығы, орман және балық шаруашылығы алады (18,9%), үшінші орында – жылжымалы мүлікпен жасалатын опрациялар (15,8%) (сурет 8).

Сурет 8 – Қостанай облысындағы кәсіпорындардың негізгі капиталға инвестиция құрылымы

Ескерту – мәліметтер бойынша автор құрастырған [105]

2023 жылдың соңында Қостанай облысының ауылшаруашылығындағы негізгі капиталға инвестиция 2021 жылдың сәйкес кезеңіне 208 млрд. теңге немесе 111% болды. Оның 53,4% (49669 млн. теңгесі) – кәсіпорындардың өз қаражаттары есебінен, 4% (3397 млн. теңге) – банк несиелері, 43% (39 962 млн. теңге) – басқа да қарыз қаражаттары есебінен құрылды (сурет 9).

Сурет 9– 2023 жылғы Қостанай облысының аграрлық сектрорындағы инвестиция көздері

Ескерту – мәліметтер бойынша автор құрастырған [105]

Ауылдық жерлердегі негізгі капиталға инвестицияның абсолюттік мәні 2023 жылы Жангелді ауданында 3027 млн. теңгеден Бейімбет Майлин ауданында 29828 млн. теңгеге дейін ауытқып отырды (Қосымша Ж).

2019 жылдан бастап инвестиция өсімі көрсеткіштерінің төмендеуі Жітіқара ауданында (99,48%), 2021 жылдан – Арқалық қаласында (38%), Қостанай ауданында (90%), Амангелді ауданында (91,4%), Қамысты ауданында (95,7%), Жангелді ауданында (96,9%) болды. Инвестиция өсімінің ең жоғары қарқыны 2018 жылы Арқалық қаласында (2529,43%), Меңдіқара ауданында (378,09%), Қарасу ауданында (344,07%), Наурызым ауданында (322,08%) тіркелді.

Жалпы алғанда 2019 жылдан 2023 жылға дейін ауылшаруашылығына инвестициялар өсім тенденциясында болды. Ауылшаруашылығы, орман және балық шаруашылығы аясындағы өндірушілердің инвестициялық белсенділігі соңғы жылдары тұрақты түрде сақталып отыр (7-10% аралығында), ол 2023 жылы 7,7% -ға өсті.

Инвестициялық белсенділік көп жағдайда аймақтар бөлінісі және белгілі бір динамика кезеңіне жан басына шаққандағы инвестиция көлемі көрсеткіші ретінде бағаланады. 13 кестенің көрсеткіштері бойынша Қостанай облысы бойынша жан басына шаққандағы инвестиция көлемі біркелкі болып бөлінбегенін көруге болады (кесте 13).

Кесте 13– Қостанай облысы бойынша жан басына шаққандағы негізгі капиталға инвестиция динамикасы

Аймақ, облыс	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	2023 жыл	үлес салмағы, %
Қостанай облысы	331,6	388,4	500,7	590,0	675,8	203,80
Қостанай қ.	334,9	447,9	568,9	535,4	691,1	206,36
Арқалық қ.ә.	131,8	252,1	494,5	124,5	847,3	642,87
Лисаковск қ.ә.	775,5	536,0	583,8	806,6	838,8	108,16
Рудный қ.ә.	460,9	344,3	516,1	945,2	853,3	185,14
Алтынсарин	239,6	383,1	283,0	466,3	636,5	265,65
Амангелді	146,0	144,4	173,6	198,9	291,5	199,66
Әулиекол	208,6	183,5	340,6	440,9	440,3	211,07
Денисов	369,7	448,6	305,6	489,7	569,4	154,02
Жангелді	105,4	190,6	187,0	204,0	284	269,45
Жітіқара	314,2	337,6	362,4	342,3	520,5	165,66
Қамысты	477,1	458,1	714,1	771,9	922,7	193,40
Қарабалық	185,9	250,7	344,2	456,9	518,6	278,97
Қарасу	196,5	399,2	490,2	663,4	831,4	423,10
Қостанай	222,9	321,6	447,2	401,2	344,7	154,64
Меңдіқара	137,1	249,9	332,7	592,7	590,9	431,00
Наурызым	113,7	399,1	249,0	378,5	427,8	376,25
Сарыкөл	506,2	530,3	491,7	708,6	775,1	153,12
Бейімбет Майлин	504,7	938,0	1 465,7	1 591,2	1 313,10	260,17
Ұзынкөл	326,6	391,0	410,2	705,8	957,4	293,14
Федоров	258,0	442,1	406,8	498,0	420,8	163,10
Ескерту – мәліметтер бойынша автор құрастырған [43]						

2023 жылы аталған индикатордың ақшалай мәнінің сомасы 284 мың теңгеден Жангелдин ауданында, Бейімбет Майлин ауданында 1313,1 мың теңгеге дейін ауытқып отырды. Қостанай облысы бойынша орташа көрсеткіш 567,2 мың теңгені құрады. Негізгі капиталға деген капитал салымдылығы көп жағдайда аймақтың жалпы өніміне (АЖӨ) байланысты болып келеді яғни, АЖӨ жоғарылауы АЖӨ өсу қарқыны төмен аймақтармен салыстырғанда инвестициялардың жоғарылауы ықтималдылықтарын күшейтеді. Осы өзара байланысты дәлелдеу үшін айқастыра отырып талдау жүгізген жөн.

14 кестеден көріп отырғанымыздай, 2019 жылдан бастап барлық Қостанай облысы бойынша жалпы аймақтық өнім өсу тенденциясына ие болып отыр (190,14%), осы кезде жан басына шаққандағы аймақтық жалпы өнім мен инвестицияның да өсіп отырғанын көруге болады (194,51% және 199,2% сәйкес).

Кесте 14 – Қостанай облысының жан басына шаққандағы негізгі капиталға инвестициялар және жалпы аймақтық өнімнің салыстырмалы көрсеткіштері, 2019 - 2023 жж.

Көрсеткіштер	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	2023 жыл	үлес салмағы, %
Жалпы аймақтық өнім, млн. тг	2451736,4	2872209,6	3516221	2588901	4661829	190,14
Өткен жылға пайызбен	104,6	103	104,3	103,1	102,8	98,28
Жан басына шаққандағы жалпы аймақтық өнім, мың тг	2 815,9	3 314,5	4 082,8	3 104	5609,2	199,20
Негізгі капиталға инвестициялар, млн тг	288 737	336 599	431 179	492 070	561 627	194,51
Негізгі капиталға инвестициялардың нақты көлемінің индексі, өткен жылға пайызбен	104	113,6	122,5	106,3	110,5	106,25
Ескерту – мәліметтер бойынша автор құрастырған [105]						

Экономикалық қызметтер бойынша 2023 жылы АЖӨ құрылымы ауылшаруашылығы үлесінде 18,9% құрады, өңдеуші кәсіпорындардың үлес салмағы - 23,7% болды. Бұл олардың жылдан жылға оң нәтижелі тенденциясын ескере отырсақ, айтарлықтай маңызды көрсеткіш болып табылады. Жоғарыда айтып өткендей, АЖӨ көлемінің өсуі аймақтар экономикасына аталмыш салаларға деген инвестициялардың жоғарылату ықтималдығын көтереді.

Өнім шығару көлемін жоғарылату үшін ішкі және сыртқы капитал салымдары қажет. Ең алдымен инвесторларды тарту үшін отандық өндіріс өнімдерінің көлемін жоғарылату керек. Әлемдегі халық санының артуына байланысты, ресурстар мен өнімдердің болжамды жетіспеушіліктерін, сондай ақ Қазақстанның әлемдік нарықтағы азық-түлікпен қамтамасыз ету әлеуетін есепке ала отырып, инвесторларға қолайлы жағдай туғызып отырған жөн. Қостанай облысының ауылшаруашылығына инвестициялық ағымын жоғарылату аграрлық өндірістің тұрақтылығы мен бәсекеге қабілеттігін арттырады.

Экономикалық даму мен өсуге қол жеткізу үшін облыстың басқа да аудандарының инвестициялық тартымдылығын жоғарылату керек. Даму жағынан артта қалған аудандар бойынша олардың бәсекелестік артықшылықтарын, салалық құрылымдары мен қолда бар еңбек ресурстарын есепке ала отырып, даму жоспарын әзірлеу қажет. Қазіргі жаһандану жағдайында экономикалық тәуелсіздікті ұстап тұру үшін әлемдік нарықта өз орнын анық табу қажет. Аграрлық кешеннің инвестициялық тартымдылығын зерттеу, ауылшаруашылығы жағдайына нақты обьективті түрде баға беру, оның

сыртқы экономикалық қызметінің мүмкіндіктері Қостанай облысының аграрлық өнеркәсіптік кешенінің экспорттық саясаты тетіктерін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Өнімнің шығарылу көлемін ұлғайту үшін капитал салымы, соның ішінде шетелдік инвестициялар қажет. Өз кезегінде инвесторларды тарту үшін отандық өндіріс өнімдері экспорт көлемін ұлғайту керек.

2.2 Қазақстан Республикасындағы және аймақтарындағы аграрлық кәсіпорындардың ұйымдастырушылық-экономикалық тетігінің функционирленуін талдау

Еліміздегі аграрлық кешеннің дамуының қазіргі кезеңі экономикалық тепе теңдік пен экономикалық жағдайлардың өзгеруіне байланысты. Бұл әртүрлі шаруашылық субьектілерінің арасындағы өзара қарым қатынастың болмауына, аграрлық кешеннің төмен рентабельділігіне, мемлекеттік қолдаудың жеткілікті дәрежеде болмауына және ауылдық жерлерде әлеуметтік құрылымдардың дұрыс болмауына байланысты туындап отыр. Осылардың барлығы басқарудың ұйымдық-экономикалық тетігін жетілдіру қажет екендігін көрсетеді.

Аграрлық кәсіпкерліктің ұйымдастырушылық-экономикалық тетігі шаруашылық субьектілері мен мемлекет арасындағы аграрлық өндірісті ұйымдастыру үрдісі барысындағы ауылшаруашылығы өнімдерін сақтау, өңдеу, қайта өңдеу және өткізумен байланысты басқарушылық және реттеу сияқты күрделі жүйеден тұрады. Ол өндірісті модернизациялау, қаржылық қамтамасыз ету, материалдық-техникалық қамтамасыз етуді, сондай ақ ауылшаруашылық өндірушілеріне әсер ететін ережелер мен әдіс-тәсілдер, мөлшерлері мен тетіктерін көрсетеді [109].

Кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау тетігі нормативтік-құқықтық реттеу мен ақпараттық қамтамасыз ету арқылы жүзеге асырылады. Нормативтік-құқықтық база ұзақ жылдар бойы қалыптасқан болатын және әрбір кәсіпкерліктің даму кезеңдері ішнде кәсіпкерлік сектордың өсуіне ықпалын тигізе отырып, кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау жағдайлары жасалып отырды. Нарықтық экономикаға көшкеннен бастап орта және шағын кәсіпкерлікті қолдауға бағытталған 80-ге жуық нормативтік-құқықтық акт қабылданған болатын, осы актілерде кәсіпкерліктің дамуы мен қызмет ету, құрылу ережелері белгіленген [110]. Бірақ мемлекеттің қолдауы дамудың басым бағыттары секілді ішінара жүргізілгендіктен, ол кәсіпкерлік қызметті ұйымдастыруға қатты әсерін тигізеді деген сөз.

Ауылдағы кәсіпкерлік жергілікті жерлердегі кәсіпкерлікті дамыту мен бизнесті жүргізудің негізі болып табылады (сурет 10). Кәсіпкерлік кодекстің 24 бабы 1 пунктінде кәсіпкерлік субектілерінің орташа жылдық кірісі мен жұмысшылардың орташа жылдық санына байланысты келесі санаттардан тұрады: шағын кәсіпкерлік субъектілері, соның ішінде микрокәсіпкерлік субъектілері; орта кәсіпкерлік субъектілері; ірі кәсіпкерлік субъектілері [109].

Сурет 10 – Агроөнеркәсіптік кешеннің функционирленуінің ұйымдастырушылық-экономикалық тетігі

Ескерту – мәліметтер бойынша автор құрастырған [118]

Екі критерий – жұмысшылардың орташа жылдық кірісі мен орташа жылдық саны– мемлекеттік қолдау көрсету мақсаты және Қазақстан Республикасының басқа да заңдылық нормаларын қолдану үшін пайдаланылады. Мемлекеттік статистика мақсатында жұмысшылардың орташа жылдық саны критерийі ғана қолданылады (кесте 15).

Кесте 15 – Қазақстан Республикасындағы шаруашылық субъектілерін шағын және орта кәсіпкерліктің әртүрлі санаттарына жатқызу

Категориялар	Кәсіпорындағы адам саны	Орташа жылдық кірісі
Микрокәсіпкерлік	15 адамнан көп емес	30000- АЕК жоғары емес
Шағын кәсіпкерлік	16 дан 100 адамға дейін	300000- АЕК жоғары емес
Орта кәсіпкерлік	101 ден 250 адамға дейін	300000 дан 3000000 АЕК дейін
Ескерту – мәліметтер бойынша автор құрастырған [105]		

Қазақстан Республикасында шаруа (фермерлік) қожалықтарымен қатар аграрлық экономиканы заңды тұлға статусы бар ауылшаруашылығын қалыптастыратын (акционерлік қоғамдар, жауапкершілігі шектеулі

серіктестіктер, өндірістік кооперативтер) құрайды. Шаруа (фермерлік) қожалықтары заңды тұлға құрамай ақ, жеке кәсіпкерлікпен айналыса алады. Қостанай облысының нарықтық қатынастарының дамуы барысында өндірісті бөлу ауылшаруашылық кәсіпорындарының және шаруашылықтарының ұйымдық-құқықтық формалары арасында бөлінді (кесте 16).

Кесте 16 – Қостанай облысының ауылшаруашылығы кәсіпорындарының ұйымдық-құқықтық құрылымы

Көрсеткіштер	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	2023 жыл	2019 ж. қарағанда 2023 ж., %
Ауылшаруашылық ұйымдары (ЖШС, АҚ, кооперативтер)	943	974	1011	1013	1068	113,3
Жеке кәсіпкерлер	925	630	457	362	328	35,5
Жеке шаруа қожалықтары	5972	6612	6673	6677	6941	116,2
Халық шаруашылығы	112651	103327	101068	100158	95828	85,1
Ескерту – мәліметтер бойынша автор құрастырған [105]						

Статистикалық мәліметтерге сәйкес 2019 ж. мен 2023 ж. аралығында тіркелген ауылшаруашылық ұйымдардың ұдайы өсіп отырғанын байқауға болады, (13,3%-ке) жеке шаруа қожалықтары (116,2%). Осы кезде жеке кәсіпкерлердің санының айтарлықтай төмендегенін көруге болады (3 есеге жуық), бұл ковид кезеңіндегі туған қиындықтарға байланысты болды. Мемлекеттік қолдаулардың болуына қарамастан, көптеген кәсіпкерлер ауылшаруашылығындағы өз қызметтерін тоқтатуға мәжбүр болды.

Қостанай облысының аграрлық секторындағы шағын және орта кәсіпкерлігін сипаттайтын экономикалық көрсеткіштер экономиканың осы секторындағы оң нәтижелерді көрсетеді. 17 кесте тауар өндірушілер арасындағы ауылшаруашылық өнімдерінің жалпы шығарылымын сипаттайды.

Кесте 17 – Қостанай облысының 2019-2023 жж. шаруашылық санаттары бойынша ауылшаруашылығы өнімдерінің (қызметтерінің) жалпы шығарылымы

Көрсеткіштер	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	2023 жыл	2019 ж. қарағанда 2023 ж., %
Ауылшаруашылығы кәсіпорындарында	162 186,3	265 167,9	257 076,3	502 164,2	334920,6	206,50
Шаруа немесе фермер қожалықтарында	99 807,6	170 388,1	163 706,9	314 035,4	182278,7	182,63
Халық шаруашылығында	135 834,7	156 922,6	183 814,7	203 944,6	122294,1	90,03
Барлығы	397 828,6	592 478,6	604 597,9	1 020144,2	639 493,3	160,75
Ескерту – мәліметтер бойынша автор құрастырған [105]						

17-кесте Қостанай облысының ауылшаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымы 2019 жылға қарағанда 2023 жылы 160,75% -ға өскенін көрсетеді, соның ішінде тауар өндірушілер арасында: ауылшаруашылығы кәсіпорындарында 206,5%, шаруа немесе фермер қожалықтарында 182,63%. Халық шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымы – 90,03% төмендеді.

Өнімдерінің жалпы шығарылымының ең үлкен үлесі ауылшаруашылығы кәсіпорындарына тиесілі – 49,2%. 2019 жылдан бастап ауылшаруашылығы кәсіпорындарының өнімдерінің жалпы шығарылымы үлесінде ақырындап 31%-дан 2023 жылы 20% - ға дейін төмендеп кетті, бұл кезде шаруа немесе фермер қожалықтары үлесі 23,7% дан 2023 жылы 30,8%-ға өскен болатын.

Қазақстанда 25.12.2017 жылдан бастап жаңа салық кодексі айналысқа енгізілген [112]. Ауылдық жерлердің ерекшелігі ауылшаруашылығы тауарларын өндірушілер үшін арнайы салық режимдерін құруға себепші болды. Шаруа қожалықтары жиынтық салықтың орнына жер құнының 0,5% тең болатын жер салығын ғана төлейді.

Ауылшаруашылығы өнімдерін және ауылшаруашылығы тұтыну кооперативтері өндірушілері үшін арнайы салық режимі сомасының бюджетке төлемдерін 70% төмендетуді көздейді. Сонымен қатар салық кодексінде ауылшаруашылығы өнімдерін қайта өндірушілер үшін ҚҚС сомасын азайту қарастырылған. Осы салық режимдері көрсетіп тұрғандай осы сала бойынша салық сомасынан бас тарта отырып, елімізде ауылшаруашылығын дамытуды барынша қолдайтынын көруге болады.

Қостанай облысының ауылшаруашылығы өндірушілерінің салық салу көрсеткіштері туралы мәліметтерді 18-кестенің көрсеткіштерінен байқауға болады. Ауылшаруашылығы кәсіпорындарынан түсетін салық көлемінің үлес салмағының азаюына қарамастан, бюджетке салық түсімдерінің 2019 ж. 10478 млн. теңгеден 2023 ж. 24975 млн. теңгеге дейін көбейгенін байқауға болады (кесте 18).

Кесте 18 – Қостанай облысының біріктірілген бюджетке салық және басқа да төлемдері динамикасы

Көрсеткіштер	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	2023 жыл	2019 ж. қарағанда 2023 ж., %
Экономикалық қызметтің барлық түрі бойынша, млн. теңге	105175	149889	180817	228289	326736	310,7
Соның ішінде ауылшаруашылығы,						
млн. теңге	10478	13354	17921	21971	24975	238,4
%	10,0	8,9	9,9	9,6	7,6	
Ескерту – мәліметтер бойынша автор құрастырған [105]						

Бұл ауылшаруашылығы өнімдерін өндіруші жеке шаруа қожалықтарының және заңды тұлғалардың басқа салаларға қарағанда салық төлеуді біршама

жеңілдетуден, салықты уақтылы төлемеуден жалтару ықтималдылығын төмендетуден, сонымен қатар қаржылық санкцияларды азайтудан тұрады (кесте 19).

Кесте 19– Қостанай облысының ауылшаруашылығы кәсіпорындарының жиынтық шығындар салықтарының үлесі

Көрсеткіштер	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	2023 жыл	2019 ж. қарағанда 2023 ж., %
Шығындар, барлығы, млн. теңге %	243412 100,0	296841 100,0	213870 100,0	204042 100,0	222 587 100,0	90,7 -
Соның ішінде салықтарға деген шығындар %	1756,1 0,7	1624,4 0,54	2212,0 1,3	3861 1,89	3 305 1,48	188,2 -
Ескерту – мәліметтер бойынша автор құрастырған [105]						

Нарықтық экономикасы дамыған елдерде ауылшаруашылығы салаларын дамыту бойынша салық көлемінің қолайлы деңгейі ауылшаруашылығы кәсіпорындарының жиынтық шығындар салықтарының үлесінің 6% аспауы тиіс екендігін көрсетеді. Қостанай облысының аграрлық саласының мөлшері ұсынылған талапқа сәйкес, осыған сай ауылшаруашылығы өнімдерін өндірушілер үшін салық салудың қолайлы режимі құрылған болатын (19 кесте). Бірақ облыстың көптеген мал шаруашылығы мен өсімдік шаруашылығы өнімдерін үй жағдайында өндірушілер мемлекеттік бюджет кірістеріне өз үлестерін қоса қоймайды.

Жалпы алғанда ауылшаруашылығы кәсіпорындарының жиынтық шығындар көлемі осы зерттеліп отырған уақыт арасында 2019 жылдан 2023 жылдар ішінде 9,3% төмендеді, бұл көрсетіліп жатқан мемлекеттік қолдаудың арқасында болып отыр деп есептеуге болады, дегенмен салық мөлшері ақырындап көтеріліп, 2023 жылы 188,2% болды.

Салықтық жеңілдіктерді пайдалану аграрлық секторды қаржылық қолдау тетіктерін дамытудың маңызды факторы болып табылады, өйткені ол кәсіпорындар мен жеке кәсіпкерлерді қаржылық және экономикалық басқаруға әсер ете отырып, айтарлықтай пайдаға қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Аграрлық сектордағы қазіргі заманғы салық жүйесі агрокомпаниялардың мемлекет алдындағы қарыздарын жинақтауда көрінетін мәселелеріне тап болады, бұл саланың дамуын ынталандырудың орнына айыппұлдар мен өсімпұлдардың жиналуына әкеледі.

Сондай-ақ, ауылшаруашылық кәсіпорындары кездесетін белгілі бір кемшіліктерді атап өтуге болады. Кемшіліктерге рентабельді аграрлық құрылымдар үшін ҚҚС өтеудегі шығын және корпоративтік салық бойынша қосымша міндеттемелер жатады. Осыған байланысты, өздерінің салық аударымдарын оңтайландыруды көздейтін сатып алушылар жалпы салық

жүйесін қолданатын ауылшаруашылық тауар өндірушілерімен ынтымақтастықты қалауы мүмкін, өйткені мұндай ынтымақтастық салық жүктемесін жеңілдетеді.

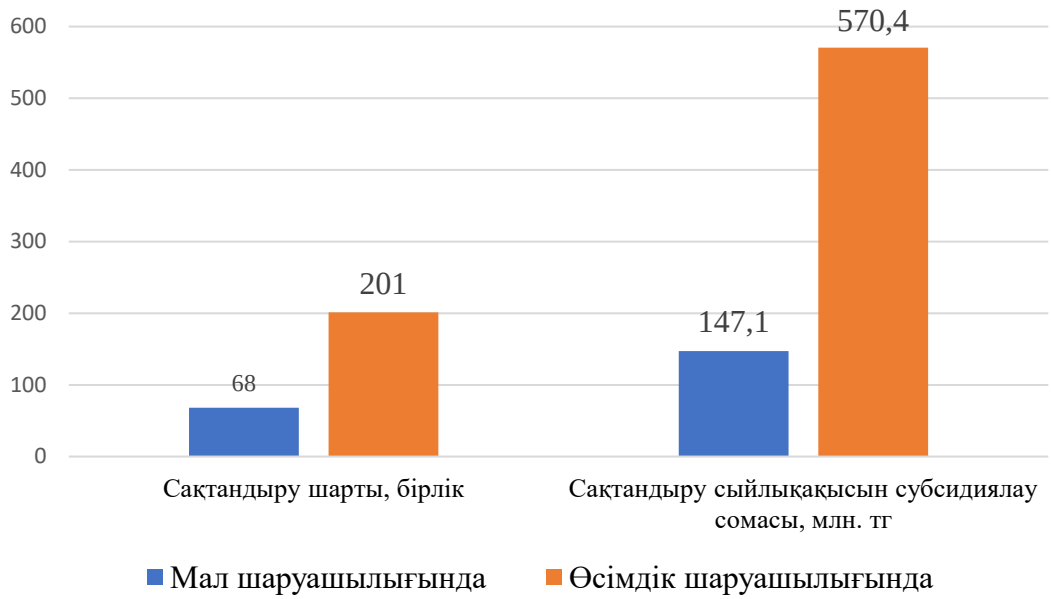
Қостанай облысында ауылшаруашылығы тауарын өндірушілер салықтар және басқа да міндетті төлемдер бойынша елеулі қарыздарды жинақтайды, бұл базаға салық салудың тиімділігінің жеткіліксіздігін және салықтардың экономикалық қолдау құралынан фермерлердің қаржылық жағдайының нашарлау себебіне айналғанын көрсетеді. Салық берешегінің өсіп келе жатқан динамикасы маңызды болып қала береді, бұл ауылшаруашылығы өндірісінің кірістілігін сақтау үшін салық механизмін одан әрі жетілдіру қажеттілігін көрсетеді. Аграрлық сектордағы тәуекелдерді сақтандыру-бұл ауылшаруашылық компаниялары мен фермерлерінің меншік құқығын қорғауға бағытталған ұйымдастырушылық және олар өз өнімдерінің жоғалуына немесе жойылуына тап болған жағдайдағы қаржылық іс-шаралар кешені.

Қазіргі уақытта агроөнеркәсіптік сектордағы субсидиялар 12 бағыт бойынша және 51 түрі бойынша беріледі. Субсидия алуға байланысты барлық процестер автоматтандырылған. Міндетті Агро сақтандырудан ерікті сақтандыруға көшу орын алды, бірақ мәселелері әлі де бар. Олардың ішінде шағын және орта фермерлерді кепілмен қамтамасыз етудің қаржы институттарының төмен бағасын, несиелер мен бюджет қаражатына қолжетімділіктің шектелуін, сондай-ақ республика ауқымында ауылдық жерлерді интернетпен толық қамтымауды көрсетуге болады.

2020 жылғы қаңтардан бастап сақтандырудың міндетті түрінен ерікті көшу жүзеге асырылды, 2005 жылғы 8 шілдедегі № 66-III "АӨК және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы" ҚР Заңына өзгерістер енгізілді [155]. АӨК саласындағы сақтандыру 250 "Қаржы қызметтерінің қолжетімділігін арттыру" бюджеттік бағдарламасы, 108 "Агроөнеркәсіптік кешендегі сақтандыруды қолдау" кіші бағдарламасы шеңберінде жүзеге асырылады. Ауылшаруашылығында сақтандыруды дамытудың басты мақсаты-ауылшаруашылығы өнімдерін өндірушілердің мүліктік құқықтарын қорғауды күшейту.

Агроөнеркәсіптік кешенде ерікті сақтандыруды дамыту сақтандыру жарналарын субсидиялау нысанында мемлекеттік қолдаумен сүйемелденеді, бұл сақтандыру полистерін ауылшаруашылығы тауарын өндірушілер үшін неғұрлым қолжетімді етеді. 2022 жылы "Сақтандыру сыйлықақыларын субсидиялау қағидаларын бекіту туралы" Қазақстан Республикасы Ауылшаруашылығы министрінің 2020 жылғы 19 мамырдағы № 172 бұйрығына енгізілген өзгерістерге сәйкес 5 қыркүйектен бастап субсидия мөлшері АӨК сақтандыру шарттары бойынша сақтандыру сыйлықақысы сомасының 80% - на (бұрын 50% - құраған) дейін ұлғайтылды (сурет 11) [156].

Қазіргі уақытта агроқұрылымда сақтандыру сыйлықақысының бір бөлігін субсидиялауды көздейтін өсімдік шаруашылығы мен мал шаруашылығына арналған 14 сақтандыру өнімі ұсынылған. Бұл сақтандыру өнімдерін «жалпы сақтандыру» саласында сақтандыру қызметтерін ұсынуға лицензиясы бар сақтандыру компаниялары әзірледі.

Сурет 11 – Сақтандыру сыйлықақысының бір бөлігін субсидиялау жөніндегі ақпарат

Ескерту - автор дереккөзге сәйкес құрастырған [105]

Елде ауылшаруашылығы өндірісін сақтандыру жүйесін толыққанды дамыту үшін жағдайлар жасалғанымен, аграрлық секторды сақтандыру саласындағы сақтандыру компанияларының белсенділік деңгейі төмен болып қалуда.

2022 жылы агроөнеркәсіптік кешен (АӨК) саласында 269 сақтандыру шарты жасалды. Оның ішінде өсімдік шаруашылығында 201 шарт бойынша 362 мың гектар, 135 мың бірлік алма ағашы және 0,956 мың тонна алма өнімі сақтандырылды. Сақтандыру сыйлықақысы 1 097,1 миллион теңгені құрады, оның 570,4 миллион теңгесі субсидияланды [157].

Мал шаруашылығында 59 шарт бойынша 16 мың бас, ал 9 шарт бойынша 2 070 мың бас құс сақтандырылды. Жалпы сақтандыру сыйлықақысы 215,3 миллион теңгені құрады, оның 147,1 миллион теңгесі субсидияланды. Нәтижесінде, өсімдік шаруашылығы мен мал шаруашылығындағы барлық сақтандыру шарттары бойынша 2022 жылы сақтандыру компаниялары 1 221,5 миллион теңге төледі, бұл өткен жылдың көрсеткішінен 1,5 есе артық [158].

Алайда, қазіргі заманғы сақтандыру жүйесінде белгілі бір мәселесі бар. Мысалы, сақтандырудың ұзақ кезеңі, жоғары сыйлықақылар, тәуекелдерді бағалау әдістемесі және сақтандырылатын объектінің ерекшеліктері. Сонымен қатар, ауылшаруашылық сақтандыру процедурасындағы қиындықтар көптеген құжаттар мен анықтамаларды жинау қажеттілігінен туындайды.

Ерекше назар аударуды қажет ететін негізгі мәселелердің бірі-жекелеген аймақтарға тән ерекше қауіптерден ғана емес, барлық табиғи тәуекелдерден сақтандыру. Мемлекет әр өңір үшін сақтандыру дамуының жеке стратегияларын әзірлеуі керек. Әр аймақтың өзіндік ерекшеліктері бар және барлық тәуекелдерді бір уақытта және бір ставка бойынша сақтандыру, аймаққа қарамастан, фермерлерді олар үшін елеулі қауіп төндірмейтін тәуекелдерді сақтандыруға айтарлықтай қаражат жұмсауға мәжбүр етеді. Нәтижесінде

сақтандыру компанияларына төлемдер шаруа қожалықтары үшін қосымша салық ауыртпалығына немесе фермерлер артық емес ресурстардың негізсіз шығындарына айналады.

Аграрлық секторды сақтандыру саласындағы мемлекеттік қаржылық көмекті оңтайландыру үшін өңірлік ерекшеліктерге сәйкес аграршылардың шығындарының бір бөлігін жабатын негізделген сақтандыру тарифтерін қолдану қажет. Әр саланың ерекшелігін ескеретін сақтандыру жағдайлары үшін сараланған критерийлерді енгізу ұсынылады, бұл агроөнеркәсіп өндірушілерге қарқынды шығындарды қажет ететін өнімді өсіру жағдайларына бейімделуге мүмкіндік береді.

Озық агротехнологияларды қолдану климаттық өзгерістермен байланысты тәуекелдерді азайтуға ықпал етеді және өнімділік деңгейін тұрақтандырады. Тиісінше, мұндай технологияларды қолданатын фермерлер үшін сақтандырудың негізсіз жоғары құнын болдырмау үшін сақтандыру тарифтерін төмендету бағытында түзету қажет. Сондай-ақ, оң нәтиже сақтанушыларға сақтандырылған алынбаған өнімнің көлемін жеке анықтауға мүмкіндік береді, бұл олардың сақтандыруға деген қызығушылығын арттырады.

Сақтандыру саласындағы қызметкерлердің біліктілігін арттырудың маңыздылығына назар аударылады, өйткені сақтандыру жағдайлары туындаған кезде қабылданған шешімдердің уақтылығы мен дәлдігі маңызды рөл атқарады.

Аймақтың салаларының материалдық-техникалық базасын нығайтпай және оны қазіргі заманғы тиімділікті көтеретін техникалық құрал жабдықтармен қамтамасыз етпей ауылшаруашылығы ауқымын кеңейту мүмкін емес [113].

Осы зерттеліп жатқан уақыт ішінде Қостанай облысының ауышаруашылығы кәсіпорындарының барлық салалары бойынша ауылшаруашылық техникалары өндірісінің өсіп келе жатқанын анық байқауға болады (20 кесте).

Кесте 20 – Қостанай облысының ауылшаруашылығы кәсіпорындарының ауылшаруашылық техникаларының саны, бірлік

Техникалардың барлық түрлері	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	2023 жыл
Тракторлар	19949	20524	21116	21769	22512
Астық жинайтын комбайндар	8152	8387	8629	8896	9200
Орақтар	2861	2944	3029	3123	3230
Басқалар	7180	7387	7600	7836	8104
Ескерту – мәліметтер бойынша автор құрастырған [105]					

Егер ірі және орта ауылшаруашылық кәсіпорындарының негізгі құралдарын жаңартуға қаржылық мүмкіндіктері болса, (жаңару коэффициенті 22,4%), ал шағын кәспорындар 15-17 жыл пайдаланылған екінші нарықтан сатып алынған ескі тозығы жеткен техникаларды қолданып келеді. Мұндай машиналар мен құралдар олардың жұмыс істеу жағдайында ұстап тұру үшін

көп шығын жұмсауды қажет етеді. Осының барлығы ауылшаруашылығындағы егістік жұмыстарды жүргізуге арналған аротехникалық жұмыстардың мерзімінің бұзылуына және ауылшаруашылығы дақылдарын жеткілікті түрде жинамауына себеп болып, олардың жалпы көлеміне әсерін тигізіп, өнім сапасының төмендеуіне әкеліп соғады.

Қазақстанның аграрлық секторын дамыту мен қолдау үшін Қазақстанда шағын және орта кәспкерлікті қолдау институттары құрылған болатын. Ауылшаруашылығында АО «ҚазАгроМаркетинг» жұмыс жасайды, ол өз кезегінде агроөнеркәсіп кешені субъектілерінің ақпараттық және консалтингтік қызметтеріне қол жеткізуді қамтамасыз етеді, оның 16 аймақта өкілеттіктері құрылған және 161 ауылдық ақпараттық – консалтингтік орталықтар арқылы жүзеге асырады (СИКЦ). Агроөнеркәсіптік кешеннің 50 ден артық субъектілері жыл сайын кепілдендірілген қайтарымсыз ақпарат көлемін ала алады [114].

Осы саланы біліммен қамту және ұйымдастыру бойынша міндеттер 2009 жылдан бастап АҚ «ҚазАгроИнновация»-ға жүктелген болатын. АҚ «ҚазАгроИнновация» өздерінің құрған 7 оқыту базалары негіздері арқылы аграрлық өнеркәсіптік кешен субъектілерін оқытуды жүзеге асырады. Құрамына ауылшаруашылығының барлық саласынан тұратын 23 ғылыми-зерттеу ұйымдары кіреді, олардың кейбіреулерінің филиалдық тораптары бар. Ауылшаруашылығы тауарларын өндірушілерге қашықтықтан кеңес беру үшін АО «ҚазАгроИнновация» базасында call-центр де ашылған болатын [115].

Даму институттары шағын және орта кәсіпкерлікті қолдау бойынша кей жағдайларда қаржылық қолдау жұмыстарын жүргізеді. Оларға төмендегілерді жатқызуға болады:

- «Аграрлық несиелік корпорация» АҚ, ол несиелік серіктестіктер тораптары арқылы ауылшаруашылығы тауарларын өндірушілерді несиелендіру үшін құрылған;

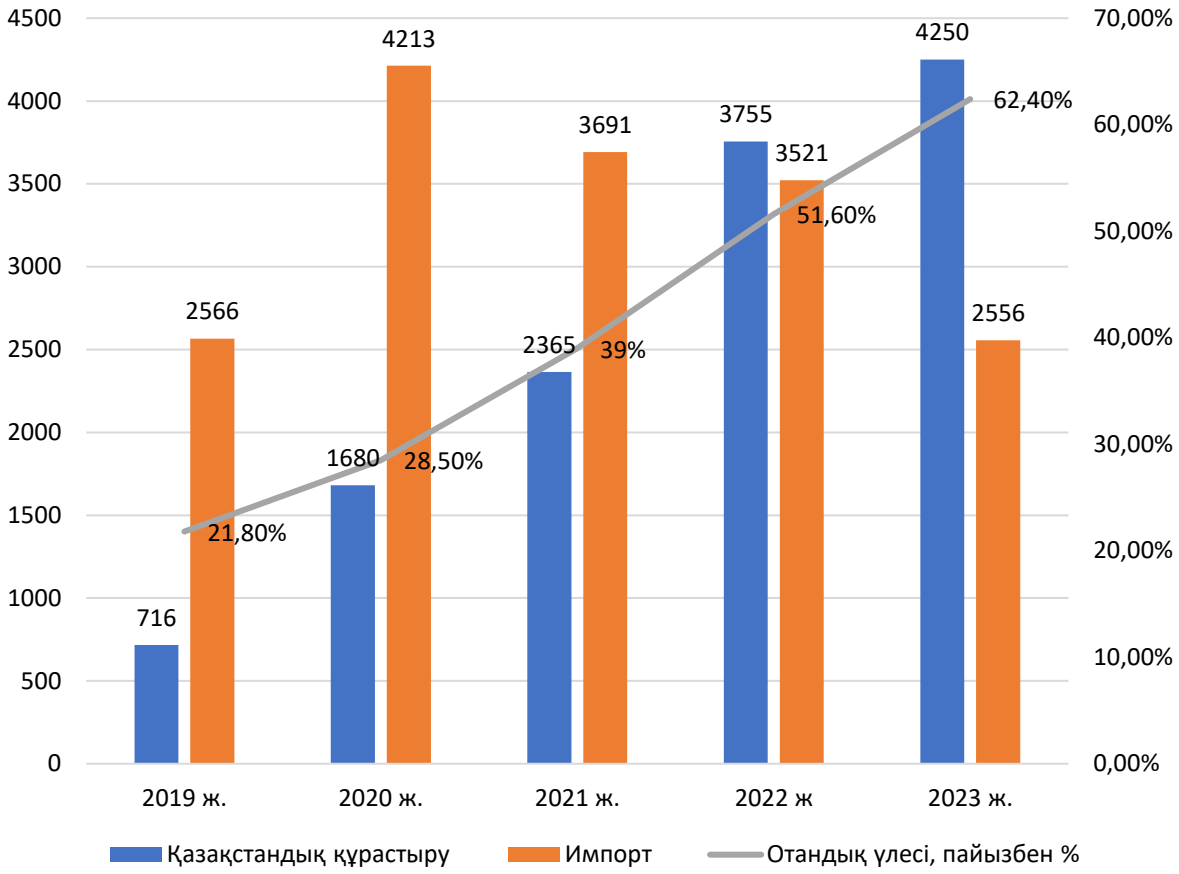
- «ҚазАгроҚаржы» АҚ, ауылшаруашылығы тауарларын өндірушілерін қаржымен және лизингтік операциялар бойынша ауылшаруашылық техникалары мен техникалық құралдарды несиелендірумен айналысады. Ол инвестициялық жобаларды қаржыландыруды жүзеге асырады;

- «Ауылшаруашылығын қаржылық қолдау қоры» АҚ, ауылдық жерлердегі шағын кәсіпкерлік субъектілерін және ауыл тұрғындарын микронесиелеу жұмыстары бойынша қызметтерді, микронесиелік ұйымдарының қолдауы арқылы қаржылық құрылымдарды дамытуды жүзеге асырады. Қордың аймақтық торабы Қазақстанның облыстық маңызы бар қалаларда орналасқан 14 бөлімшеден тұрады [116].

Аграрлық өнеркәсіптік кешенінің субъектілерінің «ҚазАгроҚаржы» АҚ лизингтік қызметтері арқылы 2022 жылы алған барлық техникаларының үлес салмағы республика бойынша алынған барлық техникалардың 39,2% (17 343 бірліктен 6 806) құрайды. Ауылшаруашылығы техникаларымен жергілікті және әлемдік өндірушілер де қамтамасыз еткен болатын. Әлемдік өндірушілерге жатқызамыз: «Ростсельмаш» (Ресей), «Гомсельмаш», Минск трактор зауыты, «Бобруйскагропроммаш» (Беларусь), John Deere, Case IH, New Holland (АҚШ), CLAAS (Германия), TechsystemsKft (Канада) және басқалар. Ресей, белоруссия,

германия және қытай өндірушілерінде жинақтаушы құрылғылар да бар.

2018 жыл мен 2023 жылдар аралығында ауылшаруашылығы техникалары мен құралдарының лизингі 5 есеге артты, бұл дегеніміз, аймақтың машина-тракторлық паркін технологиялық жаңарту деңгейінің өскендігін білдіреді. 2023 жылы облыстағы ауылшаруашылық техникаларының 79%-ы орташа тозу мерзімі 10-12 жыл болуына қарамастан, 15 жылдан астам пайдалану мерзімінде болғандығын атап өтуге болады. Ескірген және тиімділігі төмен құрал – жабдықтарды өнімділігі жоғары қазіргі заманға сай құралдарға ауыстырып аймақтың агроөнеркәсіптік кешенінің технологиялық қайта жаңғырту мемлекеттің қолдауынсыз өте қиын жағдайға әкеп соғады (12 сурет).

Сурет 12 – «ҚазАгроҚаржы» АҚ берілген ауылшаруашылығы техникаларының көздері құрылымы, бірлік

Дерекқөз: Қазақстан Республикасының ауылшаруашылығы министрлігі мәліметтері бойынша автор құрастырған

Қазақстан Республикасы аумағында «ҚазАгроҚаржы» жабдықтаушы өндіріс бойынша «Семаз» ЖШС, «КАИК» ЖШС, «СТ Эсэмбли» ЖШС, «Агромашхолдинг KZ» АҚ, «Kazrost Engineering Ltd.» жеке компаниясы, «КАМАЗ-Инжиниринг» АҚ, «Сарыаркаавтопром» АҚ, «Костанай тракторлық зауыты» ЖШС, «Дон Мар» ЖШС, «ДАФА» фирмасы, «AVAGRO» ЖШС, «Костанайский агромеханикалық зауыты» ЖШС және «KazKioti» ЖШС серіктестік жасайды.

Негізгі капиталға кеңейтілген өндірістің негізгі тәсіліне тікелей инвестицияларды жатқызуға болады. 2023 жылы Қостанай облысының экономикаға салған барлық инвестиция көлемінен ауылшаруашылығы негізгі құралдарына салған инвестиция көлемі 11,6% ғана құрады. Қостанай облысында ауылшаруашылығы кәсіпорындарының негізгі капиталға инвестиция көлемі өз меншікті қаражат есебінен, ең алдымен амортизациялық аударымдар мен пайданың есебінен құралады (21 кесте).

Кесте 21 – Ауылшаруашылығы салаларының негізгі капиталына салынған инвестициялар (Қостанай облысы бойынша)

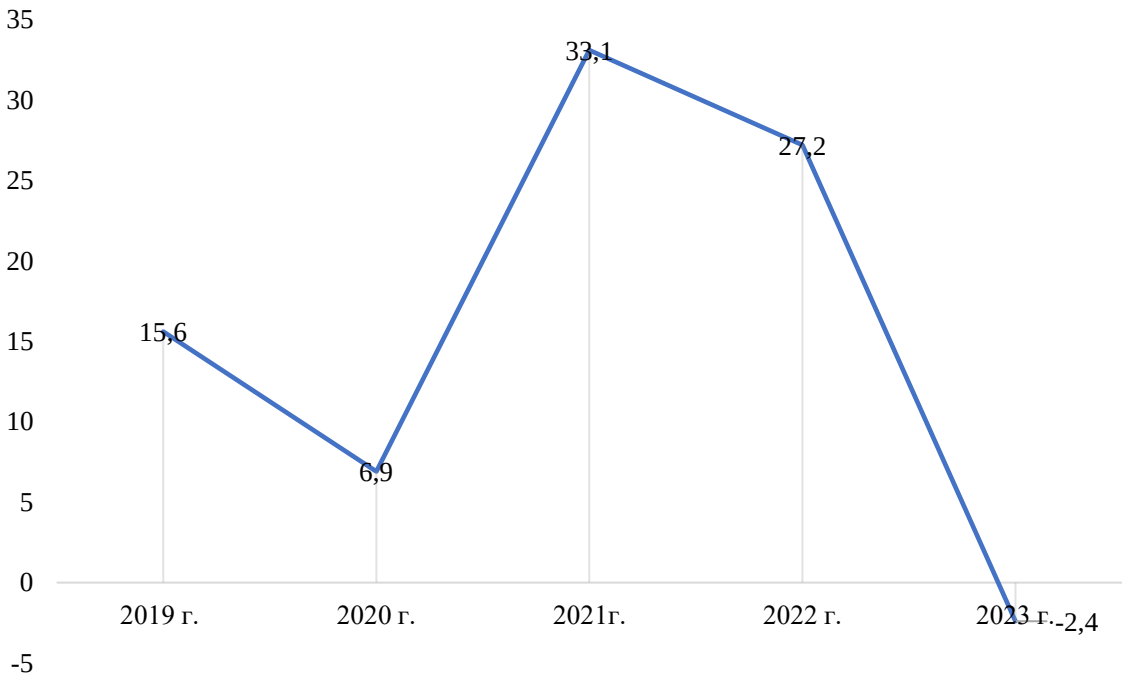
Көрсеткіштер	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	2023 жыл	2019 ж. қарағанда 2023 ж., %
Негізгі капиталға салынған инвестициялар, барлығы, млн. теңге	288 737	336 599	431 179	486 491	554 281	192,0
Соның ішінде ауылшаруашылығына, млн. теңге	100 368	136 435	164 382	185 761	64 078	63,8
% түрінде	34,8	40,5	38,1	38,2	11,6	33,3
Ауылшаруашылығы кәсіпорындарынан пайда (залал), млн. теңге	20228	12813	66178	48 934	- 5 320	-26,3
Рентабельділік,%	15,6	6,9	33,1	27,2	-2,4	-15,4
Ескерту – мәліметтер бойынша автор құрастырған [105]						

2023 жылы кәсіпорындар пайдасының көп бөлігін ауылшаруашылығы кәсіпорындары инвестиция қылып құйғанмен, ол машина-тракторлық парктің жағдайын айтарлықтай жақсартты деп айтуға келмейді. Осыған байланысты облыстағы ауылшаруашылығы негізгі қорларын жаңарту бойынша жағдайды түзету үшін міндетті түрде мемлекеттік қолдау қажет. Қостанай облысының аграрлық саласы бойынша залал 2023 жылы 5,3 млрд. теңге шамасында болды.

Қостанай облысы ауылшаруашылығы кәсіпорындарының өндірісінің салыстырмалы түрде тұрақсыз тиімділігі жайлы салыстыруды рентбельділік көрсеткіштерінің динамикасынан байқауға болады (сурет 13).

Бұл бір жағынан жылдар ішіндегі табиғи-климаттық қолайсыз жағдайлары себеп болып, өсімдік шаруашылығы саласының кепілдендірілген астық көлемін бере алмауымен де байланысты болып отыр.

Осылайша аймақта ресурстарды мейлінше жоғары пайдаланатын және өндірісті тиімді жүргізуге бағытталған аграрлық азық-түлік жүйесінде шаруашылықтың әртүрлі формалары жұмыс жасайды. Бірақ осыған қарамастан, өзінің артықшылықтары бар әртүрлі ұйымдық құқықтық формаларындағы шаруашылық жүргізу субъектілері өз қызметтері барысында қиындықтар мен кедергілерге ұшырап отырады.

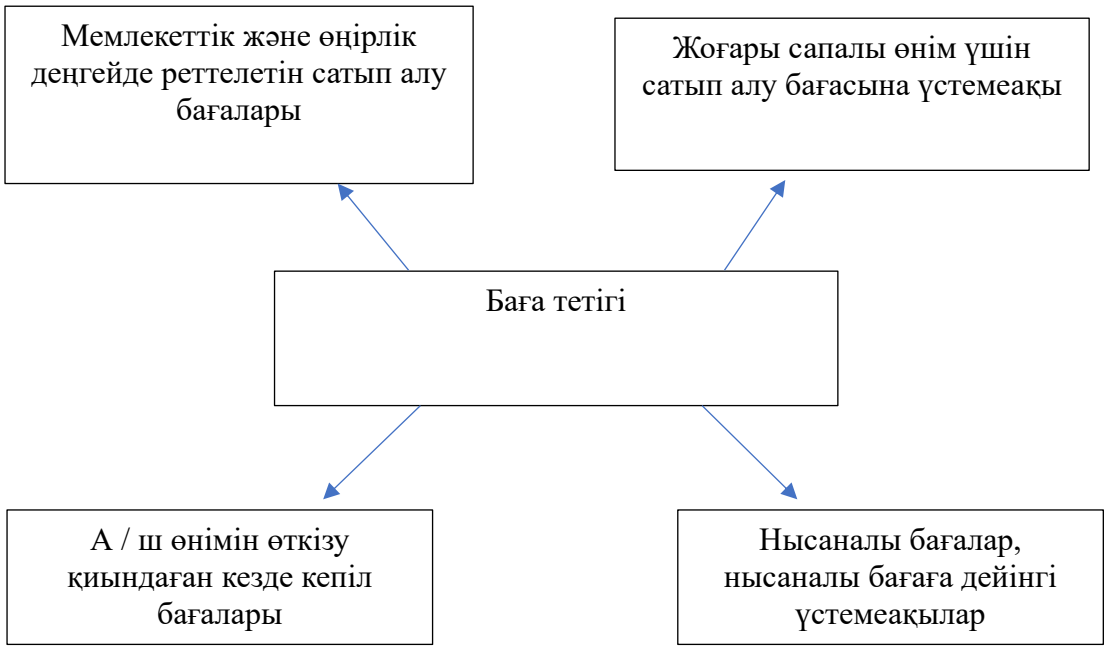
Сурет 13 – Қостанай облысы ауылшаруашылығының рентбельділігі (тиімсіздігі),%

Ескерту – дереккөз мәліметтері бойынша есептеулер негізінде автормен орындалған [105]

Аймақтағы ауылшаруашылығы азық-түлігінің көп көлемін өзінің негізгі құралдары бар жеке меншік нысандағы кәсіпорындар шығарады. Үнемділігі жоғары құрал-жабдықтарды пайдаланатын астық өндірісі ұсақ шаруашылықтары көбінесе жем-шөп базасын қамтамасыз ететін фермаларда орналасқан. Сонымен қоса, мал шаруашылығынан алынатын өнімдер көбінесе ұсақ үй шарттарында болғандықтан, оларға кететін еңбек шығындары көбіне жоспардан тыс қалып қояды, бұл осындай шаруашылықтардың даму әлеуеттеріне кері әсерін тигізеді. Шаруашылық жүргізуші субьектілерінде жер және еңбек ресурстарының қорлары жеткілікті дәрежеде, дегенмен олардың қаржылық шектеулері бар, сондықтан осы шектеулер материалдық-техникалық базаны қайта жаңғыртуға және өндірісті тиісінше дамытуға кері әсерін тигізуде. Өндірістің тұрақсыз дамуына және ауылшаруашылығының табиғи климаттық жағдайларға тәуелді болғандықтан, оның дамуы тұрақты бола алмайды, әрі тиімділігі азаяды. Мемлекеттік қолдау мен нарықты қайта құруды дамыту мақсатында ауылшаруашылығы кәсіпорындарын мемлекеттік қолдау, соның ішінде азық-түлікті сату, қайта өңдеу, оларды тасу, орау сияқты сауда бойынша жұмыстар да артып келеді.

Аграрлық секторда мемлекеттік реттеудің басты тәсіліне бағаны жатқызуға болады. Осы реттеу түрі баға көлеміне, оның динамикасына, сонымен қатар мемлекеттің әртүрлі саласы мен санаттары ішінде ұлттық кірісті өзара қаржыландыруды көрсетеді.

Нарықтық экономика тетігінде негізгі тауарлар мен қызметтердің бағаларын мемлекеттік реттеу қажет. Баға құрылымына мыналар кіруі керек (14-сурет):

Сурет 14 – Баға механизмінің элементтері

Ескерту –автор құрастырған

Ауылшаруашылығындағы баға саясатын жақсарту үшін мынадай қағидаттарды ұстану қажет: баға құралдары арқылы агроөнеркәсіп өндірушілерді қолдауды қамтамасыз ету; өндіріс үшін тәуекел және құлдырау кезеңдерінде АгроӨнім резервтерін құру арқылы өндіріс көлемі мен құрылымын бақылау, интервенцияларды жүзеге асыру; қосымша АгроӨнім өндіруге көмектесу, шетелдік импорттаушылар үшін кедендік-тарифтік кедергілер.

Мемлекет ауылшаруашылық өнімдерін белгіленген бағамен сатып алуға немесе өнімнің нарықтық және мақсатты құны арасындағы айырмашылықты өтеуге міндетті, бұл аймақтық және аймақаралық деңгейде сұраныс пен ұсыныстың тепе-теңдігіне ықпал етеді. Бұл саясаттың стратегиялық мақсаты өндірістік тізбектің барлық буындарын: тұтынушыларды, өндірушілерді және мемлекеттік құрылымдарды қолдау болып табылады.

Мақсатты және кепілдендірілген бағалардың тепе тең деңгейлерін белгілеу өндіріс шығындарын талдау мен бақылауды, стандарттар мен нарық динамикасын сақтауды, сондай-ақ пайданы қамтамасыз ететін және шығындарды жабатын мақсатты бағаның мөлшерін ескеруді талап етеді.

Ауылшаруашылық өндірушілеріне мемлекеттік көмекті бөлудің қолданыстағы тәжірибесі олардың экономикалық тиімділігін әрдайым ескермейді, бұл табысты шаруашылықтарды қолдауға қаражат бөлуді жөн көреді. Мемлекеттік қолдаудың тиімділігін арттыру үшін ауылшаруашылығы өндірушілерінің қызметін бағалау тетіктерін жетілдіру қажет. Бұл өндіріс көлемін ғана емес, сонымен қатар кірістілікті, өнім бірлігіне шығындар деңгейін көрсететін индикаторлар жүйесін енгізуді қамтиды.

Қазақстан республикасының астық нарығындағы ең бір жетекші сатып алушы «Азық-түлік келісім шарт корпорациясы» АҚ деп есептелінеді [117].

Сатып алу бағалары қалай орнатылады? Сатып алу бағалар әлемдік дәрежедегі нарық коньюктурасын есепке ала отырып, астық өндірісінің мөлшерге сай тиімділігін, алдыңғы жылғы жиналғаннан қалған егістік қалдықтарына, астық өнімінің жалпы өндірісіне, елдің астықты қанша тұтынатын көлеміне, ағымдағы жылдағы астық импорты мен эксорт көлеміне сәйкес қазіргі кездегі астық тепе - теңдігін ескере отырып орнатылады (кесте - 22).

Кесте 22 – «Азық түлік корпорациясы» АҚ астықты сатып алу бағасы

Көрсеткіштер	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	2023 жыл
Сатып алу көлемі, мың теңге	345	483	608,5	335	340
1 тонна астықты сатып алу көлемі (4 класс), теңге	80000	78000	98000	115000	105000
Ескерту – дереккөз мәліметтері бойынша автор құрастырған [105]					

Орташа есептесек, 2019-2023 жылдар кезеңі ішінде барлық сатып алынған астықтың 30-35%-ын «Азық түлік корпорациясы» АҚ сатып алған, оның орташа көлемі 2111 тонадан артық деп есептелінеді. 1 тонна астықты сатып алу көлемі (4 класс) жұмсақ бидай үшін мемлекеттік сатып алу бағасынан да жоғары етіп қойғаны үшін 2023 жылдың күзінде ол баға 1 тоннасына 105 мың теңгеге жеткен [118]. Сыртқа шығаратын астық көлемін ұлғайту және мемлекеттік қорды жаңарту үшін жыл сайын астық сатып алу жүргізіледі.

Сүт нарығына келетін болсақ, осы бағыт өнімдерін өндіру және өткізуге жұмсалатын шығындарын есептеу барысында сүт өнімдері шығындары барлық шығынның 45 % дан 70 % дейін болатынын байқауға болады, негізгі шығынның орынын толтырушы – өңдеуші зауыттар мен сату көлемі. Осының ішіндегі тек 35-38% пайызын ғана, яғни сүттің сату бағасында ауылшаруашылығы өндірушілерінің рөлі ойнайды [119]. Жоғарыдағыларды қорыта келе, дайын өнімнің соңғы бағасы ауылшаруашылығы тауарларын өндірушілердің осы өнімді өндіруге кеткен шығындар сомасын өтей алмайды деген қорытынды жасауға болады.

Ауылшаруашылығының интенсивті дамуына ұсақ тауарлы өндірістің көп болуы кері әсерін тигізуде. Елімізде өзін-өзі сүтпен қамтамамасыз ету көрсеткіші жақсы деп есептегелгенмен, осы тауарды өндіруге кететін шикізат көлемі сүт өндірудің 11,9% ғана береді. Осыдан барып сырттан сүт әкелу көлемі әжептәуір жоғарылап отыр. Осыған мысал ретінде сүт және сүт өнімдері нарығындағы жеке шаруа қожалықтары мен қарапайым халықтан сүт жинау тиімсіз болып саналып, яғни бұл кезде оны тасымалдау шығындарының жоғары болуы мен сүттің тез бұзылатын тауар екенін ескерсек, оның сапасының төмен болуын да жағымсыз факторға жатқызуға болады [120].

Аймақтағы сүт нарығын жақсы бір қалыпқа келтіру үшін алдымен осы өнімді сату мен оны бастапқы өңдеуге арналған арнайы қоймалар мен соған сәйкес технологиялар керек. Ет нарығына келетін болсақ, осы нарықтағы құс пен мал еті өнімдері нарығына талдау жасау арқылы аймақта халықтың шошқа,

жылқы мен қой етіне қат емес екенін, ал сиыр мен құс етін тұтыну тек 30% екенін байқауға болады. Жыл сайын қой мен жылқы етіне деген халықтың сұранысы бұрынғыдан да арта түскеніне байланысты, жыл сайын нарықтық бағасы қымбаттап отыр. Өндірушілер бөлшек сауданың 50-60% ғана алады, ал қалған 30% -ы делдалдар мен сатушыларға тиесілі.

Аграрлық салада қаржы ресурстарын бөліп алу бағаның қайта бөлу қызметі арқылы жүргізіледі. Себебі, ауылшаруашылығы кәсіпорындарының тиімділігі өте төмен, шығындары көп, осы саладағы еңбекақы өте мардысыз, сондай ақ аграрлық салада негізгі капитал және материалдық айналым қаражаттарының айналымы жоқ. Осы есепті уақыт аралығында орташа айлық жалақы екі есеге көтерілді, яғни өсу қарқыны 206,38% құрап, 2019 жылы 100 341 теңге болса, 2023 жылы 207 081 теңгеге жетті. 2023 жылы нақты жалақы индекс көрсеткіші 92,85% азайған болса, номиналды жалақы индексі 101,28% жоғарылады (23 кесте).

Кесте 23 – Қостанай облысындағы ауылшаруашылығындағы орташа айлық жалақы

Көрсеткіштер	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	2023 жыл	2019 ж. қарағанда 2023 ж., %
Ауылшаруашылығындағы орташа айлық жалақы	100341	118075	133428	173807	207 081	206,38
Өткен жылдың тиісті кезеңіне % бен номиналды жалақы индексі	117,6	117,7	113	131	119,1	101,28
Өткен жылдың тиісті кезеңіне % бен нақты жалақы индексі	111,9	110,4	104,7	113,8	103,9	92,85
Ескерту – дереккөз мәліметтері бойынша автор құрастырған [105]						

Әрдайым мемлекеттік қолдау және демпингке қарсы саясатты керек ететін сала деп құс өнімдерін өндірушілерді атауға болады. Өтемақы қорлары мен пайда көлемі сауда, өткізу, материалдық техникалық қамтамасыз ету, баға деңгейі т.б. арқылы қайта бөлінетін болса, онда ауылшаруашылығы өнімдері мен тауарлары көлемінін ұлғайту шарттары да құлдырауы мүмкін.

Ауылшаруашылығы тауарларын өндірушілерге қарыз қаражатын ұсынуға осы өндіріс саласының маусымдылығы және осы салаға кететін шығындар, қорларды қалыптастыру арқау болып отыр. Ауылшаруашылығы салаларының кірістерінің көлемінің төмен болуына, осы салалардағы кепілге қойылатын мүліктердің аз болуы немесе мүлдем болмауы, пайыз мөлшерлемесінің жоғары болуы, тәуекелдің өте жоғары деңгейде болуына байланысты коммерциялық банктердің ауылшаруашылық кәсіпорындарын неиелендіру үрдісін қиындатуы себепші болып отыр. Ауылшаруашылығы кәсіпорындарының қызметі мен

дамуына екінші деңгейлі банктердің араласуы көлеңкеде қалып қойып отыр. 2019-2023 жылдар арасында ауылшаруашылығының алатын үлесі екінші деңгейлі банктердегі несиелік қоржындық сала құрамында 9,5 % дан 7,6 % -ға азайғанын көреміз (24-кесте).

Кесте 24 – Қостанай облысы бойынша екінші деңгейлі банктердің несиелер серпіні

Көрсеткіштер	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	2023 жыл
Барлық берілген несиелер, млрд. теңге %	216,5 100,0	342 100,0	395 100,0	456,8 100,0	543,5 100,0
Соның ішінде а/ш, млрд. теңге %	20,7 9,5	33,9 9,9	32,2 8,1	35,8 7,8	41,2 7,6
Ескерту – дереккөз мәліметтері бойынша автор құрастырған [105]					

Дегенмен, ауылшаруашылығы өндірушілеріне екінші деңгейлі банктер қандай жолмен несие түрін ұсынса да, егер ауылшаруашылығы кәсіпорындарының жұмысы тиімсіз әрі өнімділігі төмен болса, бәрібір ол несиелердің қайтарылуы толық көлемде бола алмайды.

Қостанай облысында аграрлық өнеркәсіптік кешенді мемлекеттік реттеу Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021-2030 жылдарға арналған бағдарламасына [121] және Қостанай облысының аймақтарды дамытудың 2021-2025 жылдарға арналған бағдарламасына сәйкес жүргізіледі [122].

Аграрлық секторды дамытудың негізгі түрлерін дамыту Қостанай облысының 2022 жылға өңірлерді дамытудың тармақтарының негізінде жүзеге асырылды.

Кесте 25 – 2021-2024 жылдарға арналған аграрлық өнеркәсіпті дамытудың мемлекеттік бағдарламасы

Атауы	Өлшем бірлігі	Жүзеге асыру кезеңі				
		2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	2023 жыл
Ауылшаруашылығы өнімінің жалпы шығарылымының нақты көлемінің индексі	%	102,2	102,3	102,4	102,5	102,6
Ауылшаруашылығындағы еңбек өнімділігінің өсуі	өткен жылға %	103,0	103,5	104,0	104,5	105,0
Ауылшаруашылығындағы негізгі капиталға инвестициялар	%	101,0	101,5	101,7	101,9	102,1
Ескерту – дереккөз мәліметтері бойынша автор құрастырған [105]						

Әр жыл сайынғы мемлекеттік қолдаулардың арқасында ауылшаруашылығы өндірісі бірталай жетістіктерге ие болды. Ауылшаруашылығы тауарларын өндірушілерді қолдау және субсидиялар беру аймақтық агроөнеркәсіп кешенін мемлекеттік реттеудің маңызды бір тәсілі болып табылады. Субсидиялау агроөнеркәсіптік кешенді және оның секторларын дамытуды экономикалық ынталандыру жағынан көрініс табады.

АӨК Қостанай облысында қолдаудың негізгі түрлеріне ақшалай және қаржылық құралдарын жатқызуға болады (кесте 26). Субсидияның мал шаруашылығына бағытталуы сатып әкелінген асылтұқымды болып саналатын малды сатып алу бағасын төмендетуге, селекциялық – асыл тұқымдық тәсілдерді енгізуге, жасанды жолмен ауылшаруашылығы малдарын ұрықтандыруға, осы мал шаруашылығынан алынатын барлық өнімдер түрлерінің бағасын сәл де болса түсіруге арналған.

Кесте 26– Қостанай облысының аграрлық өндірісін дамытуға бөлінген 2023 жылғы қаражат құрылымы

Қаржыландыру бағыты	Үлесі, %
Субсидиялар	34
Несиелер	26
Инвестициялар және инвестициялық жобалар	23
Өсімдік шаруашылығы, мал шаруашылығы және қайта өңдеу қызметтері	16
ҒЗТКЖжәне кеңес беру	1
Барлығы	100
Ескерту – дереккөз мәліметтері бойынша автор құрастырған [105]	

Өсімдік шаруашылығына келетін болсақ, негізгі субсидияланатын бағыттары - гербицидтер мен тыңайтқыштар, биоагенттер және биопрепараттар, қажетті жанар - жағармай мен өзге де материалдық тауарлық құндылықтар.

2021-2022 жылдары өңірдің ауылшаруашылығын дамытуға бөлген субсидия көлемі 24507,2 теңгеге көбейіп, ол 2022 жылдың соңына таман 35143,3 млн. теңге болды. Талдап отырған уақытқа өсімдік шаруашылығы өнімдерін субсидиялау 3782,9 млн.теңге, 64%-ға жоғарылады, мал шаруашылығы өнімдеріне қайтарымсыз көмек 2026,5 млн. теңге, 66% артқанын көруге болады.

Қайта өңдеуші және даярлаушы кәсіпорындар, пайыздық мөлшерлемені азайту және бюджеттік несиелеу секілді басқа да бағыттарға да қайтарымсыз көмек мөлшері 12,3 есе жоғарылады. 2022 жылы осындай мемлекеттік қолдауға ие болған облыстың ауылшаруашылығы өндірісі сәйкесінше кірісті жыл болып есептелінеді. Осы субсидияларды облыстың ауылшаруашылығы түрлеріне қалай пайдаланылғаны туралы мәліметтерді талдасақ (кесте 27).

Кесте 27 – 2020-2023 жылдары Қостанай облысының ауылшаруашылығын қолдауға облыстық бюджеттен бөлінген субсидияларды игеру, млн. теңге

Көрсеткіштер	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	2023 жыл	Шығыстар құрылымының үлес салмағы, %	
					2020	2023
Тұқым шаруашылығын дамытуды субсидиялау	2958	1707	1775	1730	7,63	4,34
Минералды тыңайтқыштардың құнын субсидиялау	7060,1	5400,4	5616,4	4625,8	18,20	11,62
Тұқым және отырғызу материалының сорттық және егістік қасиеттерін анықтау	134,5	157,5	163,8	180,6	0,35	0,45
Инновациялық тәжірибені тарату және енгізу жөніндегі қызметтер	-	16,5	17,1	1130,4	0,00	2,84
Тыңайтқыштардың құнын субсидиялау (органикалық тыңайтқыштарды қоспағанда)	3587,9	3189,9	3317,5	3000,0	9,25	7,53
Тракторларды мемлекеттік есепке алу және тіркеу	6,8	7,1	7,4	13,6	0,02	0,03
Асылтұқымды мал шаруашылығын дамытуды субсидиялау	6087,2	7455,0	7753,2	7500,0	15,69	18,83
Несиелік және лизингтік міндеттемелер бойынша пайыздық мөлшерлемені субсидиялау	2312,5	-	-	16,0	5,96	0,04
Несиелеу, сондай ақ лизинг кезінде сыйақы мөлшерлемесін субсидиялау	4 260	-	-	9439,2	10,98	23,70
Мал шаруашылығы саласында ауылшаруашылығы өнімін тереңдетіп өңдеу өнімдерін өндіру үшін оны сатып алуға өңдеуші кәсіпорындардың шығындарын субсидиялау	1138,4	735,0	764,4	700,0	2,93	1,76
Агроөнеркәсіптік кешен субъектілерінің қарыздарына кепілдік беру және сақтандыру шеңберінде субсидиялау	11,5	49,6	51,7	32,5	0,03	0,08
Пестицидтерді залалсыздандыру	3,9	4,9	5,1	1,2	0,01	0,00
Инвестициялық салымдар кезінде агроөнеркәсіптік кешен субъектісі шеккен шығыстардың бір бөлігін өтеу	13000,0	-	-	11553,2	33,51	29,01
Басқа да бағыттар	1188,1	42,00	43,70	0,00	3,06	0,00
Барлығы	38 790,9	18 765	19516	39923	100	100

39,9 млрд. теңге 2022 жылы Қостанай облысының ауылшаруашылығына серпін беруге бөлінген болса, бұл 2019 жылға қарағанда 1,3 млрд. теңгеге көп [123].

Барлық бөлінген субсидиялар былайша жіктелді: өсімдік шаруашылығы саласына 34,1%, мал шаруашылығы саласына 15,69%, 33,5% агроөнеркәсіптік кешен субъектілерінің тартқан залалдарының жартысын жабуға арналған ивестициялық салымдар, 16,9% қаржылық сауықтыру аясында пайыздық мөлшерлемені азайтуға, АӨК кәсіпорындарының жұмсаған шығыстарының бөлігін жабуға, инвестициялық салымдар бойынша сыйақы мөлшерлемелерін субсидиялау, яғни өндірушілер пайдасына белгілі бір пайыз мөлшерлемесін мемлекет өз қолына алуы, құрал – жабдықтар мен техникаларды жалға беру кезінде пайыздық ставкаларды төмендету, бюджеттік несиелер беру және т.б.

Несиелік және лизингтік міндеттемелер бойынша пайыздық мөлшерлемені субсидиялау 2023 жылы 0,04%, 16 млн. теңге болса, 2019 жылы ол 2,3 млрд. теңге болды, осыған қарап аграрлық сектордағы ауылшаруашылығы тауарларын өндірушілерге арналған инвестициялық шығындардың бір бөлігін өтеуді мемлекеттік қолдаудың әлдеқайда азайғанын байқауға болады.

Субсидияның азайғаны осы уақытта жақсы байқалады. Аймақтың барлық шаруашылықтарының тұқым қорлары бар, кондициялық тұқым қоры 465 мың тонна. Сонымен қатар топырақтың сапасын жақсарту жұмыстары да жүргізілуде, 16 мың тонна минералдық тыңайтқыштар 2023 жылы енгізілген болатын. Республикалық бюджеттен 2023 жылы 4,6 млрд. теңге, ауылшаруашылығы дақылдарының өнімділігін жоғарылатуға және кейбір минералды тыңайтқыштардың сатып алу бағасын төмендетуге берілген, бұл көрсеткіш 2020 жылмен салыстырғанда 2,4 млрд. теңгеге аз.

Республикалық бюджеттен 2023 жылы 1,7 млрд. теңге субсидия берілді (64% -ға 2020 жылмен салыстырғанда көп). Субсидиялардың басым шамасы несиелеу, құрал жабдықтарды лизингтеу сыйақы мөлшерлемелерін азайтуға (23,7%) агроөеркәсіптік кешен субъектілерінің инвестициялық салымдар барысында шеккен шығыстарын жабуға (29,01%), мал шаруашылығы саласына – (18,83 %) болып бөлінді.

Мал шаруашылығын дамытуға мемлекет тарапынан бірнеше қолдаулар көрсетілген болатын, осы мемлекет тарапынан жасалған шаралар да өз нәтижелерін берді. Тұтастай алғанда, 2019-2023 жылдары аймақта мал басы саны көбейіп, одан алынатын өнімдер саны да арта түсті. Қостанай облысын салалық дамыту бағдарламасы бойынша жұмысты жүргізу мал шаруашылығы саласы, соның ішінде ірі қара мал басы санын 45% көбейтіп, асыл тұқымды мал басы санын 126 мың басқа дейін арттыруға себеп болып отыр.

Дегенмен, аграрлық өнеркәсіпті дамытудың 2021-2030 жылға арналған бағдарламасы әлдеқайда жоғары міндетер мен мақсаттарды, жоғары көрсеткіштерге қол жеткізуді көздейтінін де естен шығармаған жөн. Қаншама республикалық бюджеттен бөлінген қаражат көлемі мен мемлекеттік қолдауларға қарамастан, облыстың мал шаруашылығы саласының қызметіне талдау жасай келе, мал шаруашылығы саласының өте баяу дамып келе жатқанын, тіпті кейібір кәсіпорындардың жабылуға ешқандай негізсіз жабылып немесе құлдырап жатқанын аңғаруға болады.

Аграрлық өнеркәсіптік кешенді мемлекеттік қолдау жұмыстарының тиімділігін жоғарылату аграрлық өнерәсіптік кешенді дамытудың 2021-2030

жылдарға арналып жасалған мемлекеттік бағдарламасын орындау аясында осы секторларды мемлекеттік қолдау жүйесін жетілдіруді міндет еткен ауылшаруашылығы министрлігі жасаған осы саланы дамыту картасының маңызды бір бөлігі ретінде қарастыруға болады. 2022 жылдан бастап субсидиялаудың 65 түрі қайта қарастырылған болатын, оның негізгі мақсаты - АӨК субсидиялауды жоғарылату және АӨК кәсіпорындарын мемлекеттік қолдау шараларын күшейту [124].

Барлық субсидиялардың ішінен ең аз тиімділік көрсетіп отырған сала - ауылшаруашылығының басым дақылдар бөлігі. Біріншіден, субсидиялаудың осы тетігі ауылшаруашылығы тауарларын өндірушілердің өндірген өнімдерінің сапасын және агортехникалар сапасын жоғарылатуды ынталандырмайды; екіншіден, гектарлық субсидияны жасаған кезде ведомоствоаралық комиссия дәнді дақылдар алқаптарына қарамай ақ, шешім шығарып бере салады; үшіншіден, ауылшаруашылығы тауарларын өндірушілер өздерінің атқарған жұмыстарын нақты көрсеткіштен артық бағалайды.

Төмендегі өзгерістер 2022 жылдан бастап субсидиялау жүйесіне енгізілген:

- тауарлар мен қызметтердің құнын пайыздық субсидиялау жүйесінен абсолютті құнды мәнге көшу;
- субсидияларды беру мерзімдерін осы салалардың технологиялық үрдістерді жүзеге асыруына сәйкес беру;
- импорт айырбастау, экспорттық бағдарлау, салалары бойынша субсидияға басымдық беру;
- сыйақы мөлшерлемесін субсидиялаудан ұзақ мерзімді залалдарды азайтуға арналған инвестициялық шығындарды субсидиялауға көшу;
- мөлшерлемелерді субсидиялауды қоспағанда бір жылға дейінгі айналым қаражаттарын толықтыруға деген несиелік сыйақылар [111].

Ауылшаруашылығы өндірісі бәсекеге қабілетті болу үшін ауылшаруашылығы құрал – жабдықтарын лизиг бойынша сатып алуда мемлекеттік қолдау көрсету, отандық ауылшаруашылығы техникаларын өндіру барысында инвестиция көлемін ұлғайту, сондай ақ несиелік ресурстарды неғұрлым тиімді жеңілдетілген шарттармен алу, «Азық түлік корпорациясы» АҚ астық сатып алу деңгейін жоғарылату қажет .

Төмендегі 28 кестеде Қостанай облысы және оның ауылдық аумақтары бойынша ауылшаруашылығын дамытуға мемлекеттік көрсетілген қолдау ретінде қаражаттардың көлемі мен динамикасын қарастырамыз:

Мемлекеттен 2018-2023 жылдар аралығында Қостанай облысының ауылшаруашылығы саласын дамытуға 265,6 млрд. теңге бөлінген және ол қаражат толығымен игерілген.

Мемлекеттік қайтарымсыз қолдаудың барлық 87% осы талданып отырған уақыт ішінде 3,6 есеге көбейіп, 42,9 млрд. теңге болды.

Қорыта айтқанда, ауылшаруашылығын мемлекеттік реттеу облыстың ауылшаруашылық секторын стратегиялық дамытудың маңызды бөлігі ретінде қарастырылады.

Кесте 28 – 2018-2023 жылдар ішіндегі Қостанай облысы және оның ауылдық аумақтары бойынша ауылшаруашылығын дамытуға қаражат бөлу

Жыл	Барлығы, млн. теңге	Мемлекеттік қайтарымсыз қолдау		«Қазагроқаржы» АҚ арқылы алынған ауылшаруашылығы жабдықтарының лизингі		«Азық түлік корпорациясы» АҚ	«Аграрлық несиелік корпорация»	Басқалар
		Барлығы	Соның ішінде субсидиялар	Барлығы	Соның ішінде АҚ қаражаттары			
2018	22568,4	11820,7	10635,5	4899,2	4200,1	4148,6	1699,9	0
2019	31920,6	19143,7	15717,6	4688,6	4282,6	5094,3	2994	0
2020	36326,1	20929,3	18370,5	6064,9	5188,8	6482,4	2849,5	0
2021	40653,7	25114,3	23844,1	6395,4	6216,4	6222,2	2921,8	0
2022	55872,5	37297,3	35143,3	2758,2	2758,2	379	6299	9139
2023	78261,2	42915	39923	24687	23187	7211	2991,1	456,8
Барлық бөлінгені	265602,5	157221	143634	49493,3	45833	29538	19755,3	9595,8
Ескерту – дереккөз мәліметтері бойынша автор құрастырған [105]								

Облыстың аграрлық кешенін дамыту үшін ұзақ мезімді стратегиялық жоспар қажет, осы ретте мемлекеттік реттеудің 2021-2030 жылдарға арналған жоспардың облысқа сәйкес келетін тармақтары мен негізгі мақсат, бағыттарын атап көрсеткен жөн:

1) облыстағы орта және шағын кәсіпорындарды кооперацияларға бейімдеу, себебі кооперацияға кірген кезде ауылшаруашылығы өнімдерін өндірушілердің шығындары біраз азаяды, осы салалардың жақсы дамуына үлес қосатын болады;

2) мемлекеттік қолдаудың қаржылық шараларын кеңейту – несиелер мен лизинг беру барысында рәсімдер үрдісін жеңілдету, АӨК субъектілерінің несие алу барысында сыйақы мөлшерлемелерін азайтуға көмектесу, ауылшаруашылығы құрал жабдықтарын сатып алу кезінде инвестициялық жәрдем беру, «ҰБХ «Қазагро» АҚ еншілес компанияның тәртібіне сәйкес ауылшаруашылығы техникаларын лизингке беру жатады;

3) төмендегілер арқылы субсидиялау жүйесінің тиімділігін арттыру:

- шаруашылық жүргізуші кәсіпорындардың субсидиялауға берген өтінімдерін тәртіппен қарастыру үшін кезең бойынша автоматтандырылған жүйесін кіргізу;

- шығындардың кейбір түрлерін субсидиялаудан шаруашылықтың өндірістік жетістіктері мен берілетін субсидиялар тиімділігін қадағалау негізінде оны кешенді субсидиялау саясатына айналдыру;

- мемлекет тарапынан берілетін субсидиялар түрлерін азайту және оны

рәсімдеу кезінде ұсынылатын құжаттар санын шектеу.

- ауылшаруашылығы тауарларын өндірушілерге жиналған егіндерін баға көтерілген сәтте, қымбат әрі тиімді бағаға сату мүмкіндігін беріп, егістік және тұқым себу маусымдарында бюджеттік қаржылау қолдау тетіктерін жетілдіру.

4) ҚР ауылшаруашылығы министрлігі, «ҰБХ «Қазагро» АҚ сайттарында өнімдерді сату нарықтары бойынша ашық база жасау, сонымен қатар «Атамекен» ҚР ҰП кәсіпкерлерге қызмет көрсету орталықтары тарапынан маркетингтік қызмет көрсету арқылы сыртқы сауданы дамыту.

Соңғы жылдарда Қазақстан Республикасында экономиканың аграрлық секторын мемлекеттік реттеу тетіктері күшейді. Ауылшаруашылығын мемлекет баға, қаржы-бюджеттік және несиелік қатынастар арқылы экономикалық өсімін жандандыра алады. Мемлекет тарапынан қабылданып жатқан шаралар жиынтығы мен қаражат көлемі, осы саланы тұрақты дамыту және аграрлық саланың бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін әлі де мардымсыз. Мемлекеттің радикалдық түрде көбірек араласуы және жаппай мемлекеттік қолдауы қажет.

2.3 Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында ауылшаруашылығы өндірісін мемлекеттік қаржылық қолдау бағдарламаларын бағалау

Ауылшаруашылығының, соның ішінде агроөнеркәсіптік кешеннің дамуына елдің азық-түлік қауіпсіздігінің деңгейі тығыз байланысты. АӨК аграрлық саласында қызмет ететін әртүрлі шаруашылықтар жұмысын зерделеудің басты факторы болып мемлекеттік реттеу табылады, себебі, ол нормативтік-заңнамалық және қаржылық реттеу арқылы елдегі азық-түлік қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі және ауылшаруашылығы салаларын дамытудағы әрбір шаруашылықтың болашақтағы рөлі мен орнын белгілей отырып, дамудың басты бағыттарын айқындайды.

Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешені ауылшаруашылығы тауарлары мен азық-түлік өнімдерін өңдейді және қайта өңдейді, сол себепті ол халықты азық-түлікпен негізгі қамтамасыз етуші болып табылады. Оның қалай жұмыс істегеніне байланысты елдің азық-түлік қызметінің жағдайы анықталады [125]. Ауылшаруашылығын дамытудың мемлекеттік бағдарламаларың негізгі мақсаты халықты ауылшаруашылығы өнімдерін қайта өңделетін азық-түлік өнімдерімен және бәсекеге қабілетті, сұранысқа ие өнімдермен қамтамасыз ету. Жақсы дамығын АӨК қаржылық, материалдық және еңбек ресурстары жүйесімен дұрыс қамтамасыз етілген кешен деп тұжырым жасауға болады.

Елімізде Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігінің құқықтық негізі болып Қазақстан Республикасының ата заңы [126], Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы 6 қаңтар 2012 жылғы № 527-IV [127], 26 қаңтар 2011 жылғы Қазақстан Республикасының кебір заңнамалық актілеріне сауда қызметін реттеу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы №400-IV [128], 22 шілде 2011 жылғы «Ауылшаруашылығын мемлекеттік қолдаудың бірыңғай қағидалары туралы келісімді ратификациялау

туралы» заңы № 474-IV [129], 21 желтоқсан 2020 жылғы № 390-VI «Астық туралы» Қазақстан Республикасының заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы [130], 8 шілде 2005 жылғы N 66 «Агроөнеркәсіптік кешенді және ауыл аумақтарын дамытуды мемлекеттік реттеу туралы» Қазақстан Республикасының заңы [131], 21 шілде 2007 жылғы N 301 «Тамақ өнімдерінің қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының заңы [132] табылады.

Қазақстанның ЕАЭО (Еуразиялық экономикалық одақ) құрамына кіруіне байланысты осы одақтың ережелері мен шарттарына сәйкес келу мақсатында АӨК мемлекеттік реттеудің құралдарын өзгерту керек болды. Себебі, елдің азық-түлік қауіпсіздігінің кепілі АӨК қызмет ету тәртібі мен дамуына тікелей қатысты. Елімізде «жасыл себет» шеңберінде қаржыландыру көлемі жоғарылады, себебі «қызыл себет» шаралары бойынша АӨК қаржылық көмек деңгейін төмендетті.

Мемлекеттен берілетін 2016 жылға дейін мал шаруашылығымен және егіншілікпен айналысатын ауылшаруашылығы өндірушілеріне тікелей төлемдер мемлекеттік қолдаудың басты тетігі болып айқындалды. Бірақ, кейіннен оларды беру тоқтатылды. Осы өзгерістер аясында АӨК жеңілдікпен несиелер беру, күрделі салымдарға кеткен шығындарды жабуға және сақтандыру төлемдеріне бюджеттік қаржыландыру көлемі ұлғайды.

Қазақстан Республикасында ауылшаруашылығы салаларының тиімділігін арттыру мақсатында көптеген республикалық және аймақтық бағдарламалар жүргізілді. Солардың ішінде соңғы жылдардағы ең маңыздылары:

1. «1991-1995 жылдардағы және 2000 жылға дейінгі әлеуметтік-экономикалық дамуға арналған «Ауыл» бағдарламасы [133], оның негізгі мақсаты – агроөнеркәсіптік кешендегі әлеуметтік және экономикалық саясатты қолдау, ауылда еңбек ететін халықтың өмір сүру сапасы көрсеткіштерін жоғарылату, әрі еңбек өнімділігі көрсеткіштерін арттыру, сапалы азық-түлікпен жеткілікті дәрежеде қамтамасыз ету, ал өнеркәсіпті шикізатпен қамтамасыз ету болып табылады. Бағдарлама ауылшаруашылығында жаңадан кәсіпорындар құруды, нарықтық қатынастарды жетілдіруді, кооперция, жер, меншік жайлы заңнамаларды жақсартуды, ауылдық жерлерді дамытуды жетілдіруді көздеді.

2. 1993-1995 жылдардан 2000 жылға дейінгі АӨК дамытудың тұжырымдық бағдарламасы [134] мал шаруашылығы құрылымындағы елеулі өзгерістерді, сонымен қоса халықтың жеке құрылыс пен саяжайлар, қоғамдық бақтарға арналған жер телімдерімен қамтамасыз ету есебінен жеміс, көкөніс өнімдерінің өндірісін жоғарылатуды мақсат етті. Ауылшаруашылығын несиелендіру мен қаржыландыру «Агроөнерксәсіптік кешен салаларын несиелендіру және мемлекеттік іс-шараларды қаржыландыру туралы» Қазақстан республикасының №931700 заңына сай жүргізілді. Ауылшаруашылығы өнімдерін өндіру мен қайта өңдеуге арналған шығындарды қысқарту үшін берілген несиелердің пайыздық мөлшерлемелері төмендетілді және оларды қайтару мерзімдерін осы өнімдерді өндіру мен өткізу кезеңдері мен уақыттарына байланысты қайта қарастырылды.

3. Аграрлық өндірісте өнімдерді бәсекеге қабілетті өнім арқылы елдегі азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында 2003-2005 жылдарға

арналған мемлекеттік аграрлық азық-түлік бағдарламасы жұмыс жасаған болатын [135]. Осы бағдарламаны жүзеге асыру кезеңінде ауылшаруашылығы дамуы оң өсімге ие болғанын атап өту маңызды. Жекелеп көрсетсек, ауылшаруашылығының жалпы өнімі 8,5%, ет өндіру 7,6%, сүт өндірісі 4,5%, ірі қара мал басы саны – 5,9% өскен. Лизингтік несиелер бойынша берешектер қайта қаралып, ауылшаруашылығы кәсіпорындарының қаржылық жағдайын жақсарту бойынша жұмыстар жүргізілді. Дегенмен, жүргізілген жұмыстар дағдарыстан шығу және өндіріс тиімділігін ұлғайту мен саланың тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін жеткіліксіз болды.

4. 2004-2010 жылдарға арналған ауылдық аумақтарды дамытудың мемлекеттік бағдарламасы [136], нарықтық қатынастарға көшуге, аграрлық өндірісті қайта құруға, саланың әлеуетінің өсуін бағалауға арналған маркетингтік стратегияларды енгізуге, ауылдың ауылшаруашылық инфрақұрылымын жетілдіруге арналған. Агроөнеркәсіптік секторын мемлекеттік қолдау көлемі осы бағдарламаны жүзеге асыру барысында біршама жоғарылады. 2002 жылы егер республикалық бюджеттен 27,3 млрд. теңге, бөлінсе, 2008 жылы – 133,8 млрд. теңге бөлінді, оның 40,2 млрд. теңгесі субсидия, 52,6 млрд. теңгесі несие болды. 2009 жылы 96,3 млрд. теңге бөлінді, оның 41,3 млрд. теңгесі субсидия, несие – 14,7 млрд. теңге болды. Ауылшаруашылығы тауарларын өндірушілерге су беру жөніндегі қызметтердің көлемін мемлекеттік қолдау шаралары бойынша судың құнын 9 897,002 млн. м3. дейін арзандату көзделген.

Осы уақытта мал шаруашылығында бірнеше тежеуші факторлар қалыптасты: асыл тұқымды мал басы санының төмен үлес салмағы 5 - 11%; малды бағудың және азықтандырудың, өнімді өндіру мен өңдеудің ескі технологиялары, мал шаруашылығының механизациясы мен автоматизациясы үрдістерінің төмен деңгейі; орта және ірі тауарлы өндірісі бар мамандандырылған шаруашылықтардың дұрыс дамымауы; азықтық базаның әлсіздігі, мал азығы базасының толыққанды болмауы, соның салдарынан мал мен құс өндірісінің өнімділігі төмен. Сонымен қатар сүт өнімдерінің барлық көрсеткіштері бойынша, айран өнімдері 2,2%, қаймақ пен кілегей 20% түсті. Өндіріс көлемінің түсіп кетуінің негізгі себебі шикізаттың (сүт) жетіспеушілігі, сырттан әкелінетін арзан дайын өнім көлемінің өсуі, кейбір өнімділігі жоғары сүт өнімдеріне деген өндірісті қайта бағдарлау болып отыр.

5. Ары қарай аграрлық сектордың мәселелерін шешу мақсатында 2006 – 2010 жылдарға агроөнеркәсіптік кешенді тұрақты дамытудың тұжырымдамасы, 2006-2010 жылдарға арналған ҚР АӨК тұрақты даму тұжырымдамасын жүзеге асыру бойынша алғашқы іс-шаралар бағдарламасы жасалып, орындалды [137].

Аталған бағдарламалардың басты міндеті болып салалардың шаруашылық құрылымдарын аймақтық мамандандыру және ірілендіру, техникалық құрал жабдықтарын жаңарту негізінде аграрлық өндіріс салаларын жаңғырту, АӨК субъектілерінің кәсіпкерлік белсенділіктерін арттыру және ауылшаруашылық дамытуды қалыптастырудағы кластерлік әдістерді қалыптастыру болып табылады.

Ауылшаруашылығы өндірісіне несие беру мен ауыл халқына шағын

несиелерді беру мақсатында «Аграрлық несиелік корпорация» АҚ - да 161 ауылдық несиелік серіктестіктер құрылған. Ол ауылдық өңірдің 89 %-ын құрады. Ауылдық серіктестік құрамына 6,7 мың ауылшаруашылық құрылымдары кірді, оның 7,4 млн. гектардан астам егістік алқаптары бар, мал басының жалпы саны - 1,2 млн. бас. 134 ауылдық тұтыну кооперативі 8,7 млрд. теңгеге жеңілдікпен несие алды. АӨК субъектілеріне арналған лизинг қызметі АӨК салаларын техникалық және технологиялық жаңарту бойынша қолжетімді қаржылық қызметтерді көрсету жолымен бәсекеге қабілетті және экспортқа бағытталған АӨК қалыптастыру бойынша мемлекеттік саясатты жүзеге асыруға бағытталған «ҚазАгроҚаржы» АҚ арқылы жасалынады.

2006 - 2009 жылдары «ҚазАгроҚаржы» жалпы сомасы 123,5 млрд. теңге болатын 14744 бірлік қайта өңдеуші құралдар, әртүрлі ауылшаруашылық және арнайы техникаларды сатып алуды қаржыландырды, атап айтқанда: 113,8 млрд. теңгеге 14681 бірлік ауылшаруашылығы арнайы техникалары (соның ішінде 5354 бірлік комбайн, 3950 бірлік трактор, 725 бірлік егіс кешені, 1139 бірлік сепкіш, 3513 бірлік басқа да техникалар), 9,74 млрд. теңгеге 63 бірлік қайта өңдеу құралдары мен жабдықтары алынған [138].

Тапқан табыс көлемі ең төменгі күнкөріс шамасынан төмен немесе табыс деңгейі орташа болатын ауыл тұрғындарын қолдау мақсатында «Ауылшаруашылығын қаржылық қолдау қоры» АҚ арқылы ауыл тұрғындарына микронесиелер беру бойынша бюджеттік бағдарлама жүзеге асырылды. Қазақстан Республикасы статистика агенттігінің мәліметтері бойынша 2010 жылдың 1 қаңтары бойынша тіркелген микро несиелік ұйымдар (МНҰ) саны 1 712 бірлік болды. Барлық тіркелген микро несиелік ұйымдардың 465-і ауылдық, оның ішінде 51 микро қаржылық ұйым қордың қатысуымен құрылған. 2008 жылмен салыстырғанда (1317 бірлік), тіркелген микро несиелік ұйым саны 30% артты [139]. 2005 жылдан бастап қорды тікелей несиелеу бойынша ауыл тұрғындарына 9,8 млрд. теңге сомасына 53,0 мың микро несие берілді. Бағдарламаны жүзеге асыру нәтижелері оң болуына қарамастан, оған нақты баға беруге болмайды. Бір жағынан 2006-2010 жылдардағы ауылшаруашылығы өнімін өндіру деңгейі 2005 жылмен салыстырғанда 16,8% -ға өсті, екінші жағынан ол бағдарламада көзделгеннен 4,9 пайыздық тармаққа аз болды.

6. Ауылшаруашылығын қолдаудың тағы бір маңызды бағыты Қазақстан Республикасында агроөнеркәсіптік кешенді дамытудың 2010-2014 жылдарға арналған бағдарламасы болып табылады [140]. Аталмыш бағдарламаның басымдықтары - аграрлық кешендегі қосылған құн салығы көлемін ұлғайту, өндірістің тиімділігін арттыру, салалардың сыртқы елге шығаратын экспорт көлемін ұлғайту, сонымен қатар ішкі нарықты отандық өз өндіріс өнімдерімен қамтамасыз ету. Бағдарламаны жүзеге асыру кезінде алдыңғы бесжылдықпен салыстырған кезде ауылшаруашылығы өнімінің жалпы өнімі 3,3 трлн. теңге болды, астықтың жалпы түсімі 10,1%, картоп 14,5%, мал мен құс өндірісінің өсімі 2015 жылы 2011 жылға қарағанда 5,1 %, сүт – 40% - ға өскен. Ауылшаруашылығы кәсіпорындарының экономикасы жақсарды, ірі агроөнеркәсіптік құрылымдардың қызметтері дамып, ауылдық жерлердің әлеуметтік-экономикалық дамуы бағытындағы жұмыстар да көркейе түсті.

2010-2015 жылдар аралығында бағдарламаны жүзеге асыруға 1279855,72 млн. теңге бөлінді, соның ішінде 1 035 963,72 млн. теңге республикалық бюджеттен, 243 892,00 млн. теңге – жергілікті бюджеттен бөлінді. Субсидияланатын несиелік ресурстардың көлемі 64 %-ға өсіп, 2015 жылы 41,8 млрд теңге болды.

7. Қазақстандағы агроөнеркәсіпті дамыту бойынша «Агробизнес – 2017» бағдарламасы [141] Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешені субьектілерінің бәсекеге қабілеттігін арттыру бойынша жағдайлар жасау мақсатында қабылданған. Бағдарламаның нысаналы индикаторлары болып: 1) АӨК субъектілерін 2017 жылы 3,6 есе артық субсидиялау; 2) қарыздарды қайта құрылымдау және қайта қаржыландыру есебінен АӨК субъектілерінің қарыздарын кемінде 9 жылға 500 млрд. теңге көлемінде ұзарту; 3) 2013-2017 жылдары несиелер мен лизингтердің қолжетімділігін арттыру бойынша жұмыстар есебінен АӨК тартылған мемлекеттік емес несие қаражатының көлемін 1,1 трлн. теңгеге дейін жеткізу; 4) 2017 жылы карантиндік және ерекше аса қауіпті зиянды организмдердің таралу қаупінің коэффициенті 0,94%; 5) 2017 жылы мониторингтік зертханалық зерттеулерге жататын азық өнімдерінің үлесі 0,27 %; 6) 2015 жылы көрсетілетін мемлекеттік қызметтердің электрондық форматқа көшу үлесі 62 %.

8. ҚР агроөнеркәсіптік кешенді дамыту жөніндегі «Агробизнес - 2017» және ҚР су ресурстарын басқару бойынша мемлекеттік бағдарлама [142] негізінде 2017-2021 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың мемлекеттік бағдарамасы жасалды [143]. Аталмыш мемлекеттік бағдарлама еліміздің агроөнеркәсіптік кешенін кеңінен дамытуға, халықтың ауылшаруашылығы өнімдеріне деген сұранысын толығымен қанағаттандыруға, өнімдерді сыртқа экспортқа шығару мүмкіндігін жоғарылатуға, орта және шағын кәсіпорындарды ірі кооперацияларға бейімдеуге, су және жер ресурстарымен қоса мемлекеттік бағдарламаларды да тиімді пайдалануға, аграрлық сала өндірушілерін қажетті техникалар мен жабдықтармен, химияландыру құралдарымен қамтамасыз ету көлемін жоғарылатуға, көліктік инфрақұрылымды жақсартуға, агроөнеркәсіптік кешенді кадрлық, ақпараттық, маркетингтік, ғылыми – технологиялық жағынан қамтамасыз етуге арналған. Сонымен қатар бағдарламаны жүзеге асыру кезінде облыстар бойынша агроөнеркәсіптік кешендерді дамыту бойынша аймақтық бағдарламалары жасалып, бекітілді. АӨК салаларын дамытудың инвестициялық және АӨК ресурстық қамтамасыз ету және басқа да бағдарламалары бар.

9. «Агробизнес-2020» мемлекеттік бағдарламасының басты бағыттары болып [144], ірі бизнес өкілдеріне мемлекет тарапынан қолдау жасау, бизнестің дамуы үшін жағдай жасау, ауылшаруашылығы тауарларын өндірушілерді кооперацияларға енгізу бойынша декларациялау, ірі агрохолдингтердің сырттан әкелінетін қымбат ауылшаруашылығы техникаларының санын азайту, сақтандыру және кепілдендіру, жаппай субсидиялау табылады. «Агробизнес-2020» бағдарламасындағы алға қойған міндеттерді орындау үшін, 2013–2020 жылдары жалпы сомасы 2987 млрд теңге игерілді. 2015 жылы субсидиялар көлемі 177,3 млрд теңге болды (немесе 965,3 млн USD), яғни 2013 жылға

қарағанда 2 есе көп (87,2 млрд теңге). «Агробизнес-2020» бағдарламасы ауылдық жерлерде бизнесті дамыту үшін қолайлы жағдайлар туғызды, осы салаларға инвестиция тартуды жоғарылатты, сонымен қатар бөлінетін қаржының тиімділігін көтерді.

10. «Жұмыспен қамтудың жол картасы-2020» [145] ауылдық жерлерде бизнеспен айналысқысы келетін тұлғаларға қолдау ретінде әзірленген. Бағдарламаның ең тиімді тұсы бірінші бағыты болды – жұмысқа орналасуға көмектесу, ал екінші бағыты кәсіпкерлер мен бизнесмендерге арналған бағыт, ол өте тиімді деп айтуға келмейді – 5 жыл мерзімге дейін төмен пайыздық мөлшерлемемен бизнес бастама ретінде шағын несие беру. АӨК қолдау мақсатында жеңілдікпен несие беру бағдарламасында «қарапайым тауарлар экономикасы» бойынша қаржы келесі бағыттарға жоспарланған: 300 млрд. теңгеге дейін агроөнеркәсіп кешені өндірісін жеткізу, соның ішінде 30 млрд. теңге көктемгі егістік және жинау жұмыстарын жүргізу үшін жоспарлау. Агроөнеркәсіптік кешенінің 1 606 жобасы 125 млрд. теңгеге несиемен қамтылған, оның 1 494 жобасы 105,5 млрд. теңгеге субсидияланды [146].

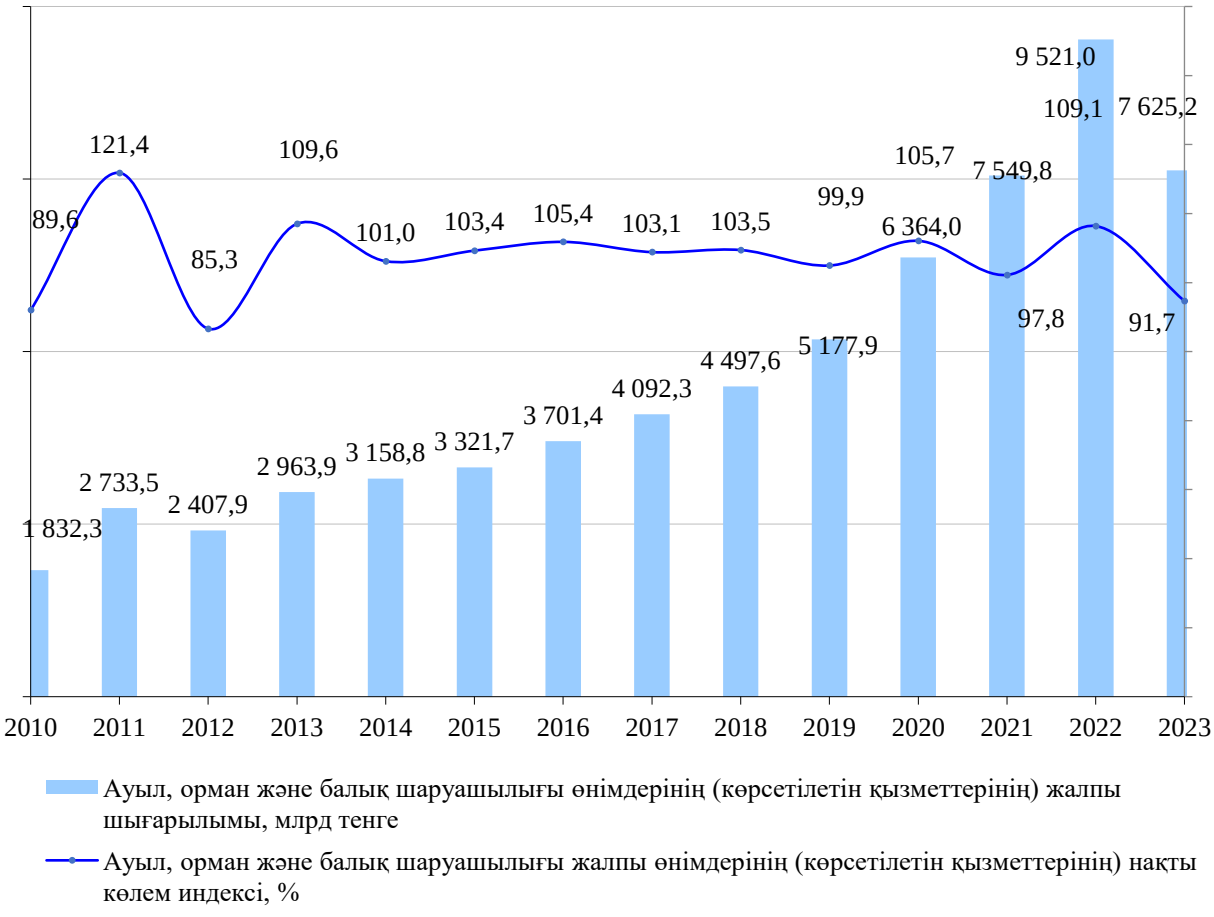
12. 2019 жылы «Бизнестің жол картасы – 2025» бизнесті қолдау мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасы бойынша 49,3 млрд. теңге бөлінген, оның ішінде 30,0 млрд. теңге жалпы сипаттағы трансферттерге бөлінді [147]. АӨК мемлекеттік қолдау бағдарламасы аясында айтарықтай өзерістер енгізілді, оның басты бағыты инвестициялық субсидиялау болды. Инвестициялық субсидиялау тәсілі (20% дан 80% дейін) 49 бағыт (паспорт бойынша) құрылыс-монтаж жұмыстарына, техникалар мен құрал-жабдықтар бойынша инвестициялық шығындарға ішінара өтемақы түрінде бөлінген. Субсидиялаудың өзгерген критериялары ауылшаруашылығы өнімдерін өндірудің көлемін 30% -ға дейін көтеруге негізделген. Өзгертілген критерийлер бойынша қаражаттың жалпы көлемі осы өзгерістер енгізілгенге дейін Өкімет қабылдаған және бекіткен бюджет негізінде өзгеріссіз болады. «Бизнестің жол картасы – 2025» бағдарламасы бойынша несие көлемі 7 млрд. теңгеге көбейді, субсидиялау мерзімі 5 жыл, «қарапайым тауар экономикасы» бойынша несие сомасына шектеу қойылмаған, субсидиялау мерзімі 10 жыл. «Бизнестің жол картасы – 2025» бағдарламасы бойынша кепілдемелер берілген қарыздың 85% тең, «қарапайым тауар экономикасы» бойынша кепілдемелер берілген қарыздың 50% тең. «Бизнестің жол картасы – 2025» бағдарламасы шеңберінде жаңа бағыт жұмыс істейді: ұсақ және шағын кәсіпкерлікті микро несиелендіру [134].

Осы бағдарламаны жүзеге асыру барысында аграрлық сала азық-түлік нарығы біршама жақсы факторлар есебінен қалыптастырылып, жоспардағы біраз нәтижелер орындалмады. Олардың ең маңыздылары мыналар: ауылшаруашылығы өнімдерінің ұсынысының азаюы, осыған сәйкес 2017 жылы өнім бағасының жоғарылауы, пайдаланылатын өнеркәсіптік ресурстарға деген тарифтер мен бағалардың қымбаттауы, атап айтқанда жанар-жағармай, минералдық тыңайтқыштар және т.б.

Жалпы алғанда 2017-2021 жылдары республика бойынша АӨК дамуы нәтижелі жылдар болды деп айтуға болады, дегенмен ауылшаруашылығына тән ерекшеліктерді ескере отырып, соған қоса күрделі қаржылық жағдай мен әлсіз

материалдық-техникалық база жағдайы сол күйі қала берді, себебі ауылшаруашылығы тауарларын өндірушілердің қаржылық жағдайлары өте тұрақсыз.

Қабылданған АӨК бағдарламалары құлдырап бара жатқан Қазақстанның аграрлық кешенін аяғынан тұрғызуға ықпал жасады және одан кейінгі дамуына себеп болды. Кейбір жүзеге асырылған бағдарламалар жоспарланған мақсатты индикаторларға жете алмады, дегенмен оның ұйымдастырылу жағынан ақсады деп айта алмаймыз. Әр бағдарлама экономиканың өзгермелі құбылыстарына бейімделе отырып жұмыс жасады, алдыңғы кезеңдердегі бағдарламаларда кеткен қателіктерді есепке ала отырып, ауылшаруашылығы саласында кейбір кедергілерге де ұшырамай қоймады [148]. Осының нәтижесінде нарықтық экономика шарттарында АӨК дамытудың және жұмысының тиімділігін арттырудағы тың тәжірибелер жинақталды. Ауылшаруашылығы өнімдерінің жалпы көлемі көрсеткіштерінен ауылшаруашылығын мемлекеттік қолдау бағдарламаларының тиімділігін көруге болады (сурет 15).

Сурет 15 – Қазақстан Республикасы ауылшаруашылығы өнімдері өндірісінің жалпы көлемі, млрд теңге

Ескерту – дереккөз мәліметтері бойынша автор құрастырған [105]

2021-2025 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың ұлттық жобасын ауылшаруашылығын қолдаудың қазіргі заманауи бағдарламасы ретінде қарастыруға болады [149],

оның мақсаты болып еңбек өнімділігін екі жарым есеге жуық арттыру арқылы агроөнеркәсіптік кешеннің бәсеке қабілеттілігін арттыру, агроөнеркәсіптік кешеннің экспортын екі есеге арттыру және нарықты әлеуметтік маңызы бар отандық тауарлар мен азық-түлікпен қамтамасыз ету болды.

Бірақ бұл жоба 6,8 млрд.теңге бөлінгеніне қарамастан, Қазақстан Республикасы Өкіметінің 22 қыркүйек 2023 жылғы № 828 қаулысымен қолданыстан алынып тасталған болатын.

Оның орнына 2021 – 2030 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының аграрлық кешенін дамытудың тұжырымдамасы осы бағдарламаның жалғасы ретінде қабылданды [150].

2021-2025 жылдарға арналған АӨК дамыту осы ұлттық жобаны жүзеге асыру есебінен жүргізіледі. Мысалы, өсімдік шаруашылығы саласында тұқымдарды дұрыс бақылау жүйесін тереңдетіп енгізу мен тұқым шаруашылықтарын қазіргі техника мен құрал-жабдықтарымен жабдықтау, агрохимиялық қызметтің республикалық ғылыми-әдістемелік орталықтарының қызметтерін жетілдіру және минералдық тыңайтқыштарды қолдану деңгейін көтеруге арналған материалдық-техникалық базаны жетілдіру жақсы әсерін тигізеді деп жоспарлануда.

2021 – 2030 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының аграрлық кешенін дамытудың тұжырымдамасы негізінде нақты егіншілік технологиясын енгізу және барлық технологиялық үрдістерді цифрландыру жұмыстары көзделуде. Негізгі басты назар молекулярлық биология мен гендік инженерияға негізделген жеделдетілген әдістерді пайдалану арқылы өсімдіктердің жаңа сорттарын шығару мен селекциялауға бөлінетін болады. Бұл ғылыми ұйымдарға әр 5-6 жыл сайын ауру мен күйзелістерге шыдамды дақылдардың өнімділігі жоғары жаңа сорттарын шығаруға жол береді. 2030 жылға қарай қабылданған шаралардың арқасында қара бидайдың өнімділігі кемінде 20 ц/га болады деп болжамдануда.

Қазақстан Республикасының 2023-2027 жылдарға әлеуметтік-экономикалық даму жоспарына сай [151], инвестициялық субсидиялау және ауылшаруашылығы техникаларын «ҚазАгроҚаржы» арқылы лизингтеу бағдарламасы аясын кеңейту ауылшаруашылығы техникаларының жаңарту деңгейін 6% дейін жоғарылатуы мүмкін. Бұл егін ору мен егудің мерзімдерін барынша қысқартып, сонымен қатар жанар-жағармай мен қосалқы бөлшектерге деген шығындарды 15-20% - ға төмендетеді. Қабылданған шаралар сапасы жоғары тұқымды себуді 93% тен 98%, минералдық тыңайтқыштарды пайдалануды - 20% дан 29% сәйкесінше дәнді дақылдардың өнімділігі 10-15% дейін көтеріледі [138].

Мал шаруашылығы дамуын үдемелі қарқынмен жетілдіру үшін шаруа қожалықтарына мал сатып алуға деген несие көлемін көбейту, алыс жатқан мал шаруашылығы және жайылымдық инфрақұрылымды дамыту, селекцияның қазіргі заманауи тәсілдерін, эмбриондарды қолдан ұрықтандыру және трансплантациялауды енгізу әдістерін кіргізу мақсат етіп қойылмақ [152].

Зерттеу қорытындыларына қарасақ, елдің азық-түлік қауіпсіздігі тікелей АӨК салаларын қаржыландырумен тікелей байланысты, дегенмен осы талдау

жасалған кезең ішінде шаруашылықтар азық – түлік қауіпсіздігін мемлекеттің қатысуынсыз, өз қаражаттары есебінен жүзеге асырғандығы белгілі. Ауылшаруашылығының өнімділігі қаржыландыру мен шығыстарға тәуелді екенін білеміз, мемлекет сол үшін елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуді қолдау үшін ауылшаруашылығына бөлінетін қаражат көлемін көбейтуі қажет [153].

Жоғарыда атап өткендей, Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігі агроөнеркәсіптік кешенді қаржылық қамтамасыз ету көлеміне тікелей байланысты. Сондықтан АӨК қаржыландыру саласын жақсылап зерттеу қажеттілігі туындайды. 2013-2023 жылдар аралығы зерттеу кезеңі ретінде алынды (кесте 29).

Кесте 29 –Қазақстан Республикасының 2013 жылдан 2023 жылдар аралығында ауылшаруашылығы негізгі капиталын қаржыландыру көздері

Жылдар	Инвестиция, барлығ,		Бюджеттік қаражаттар		Меншікті қаражаттар		Банк несиелері		Басқа да көздер	
	млн. теңге	үлес салмағы, %	млн. теңге	үлес салмағы, %	млн. теңге	үлес салмағы, %	млн. теңге	үлес салмағы, %	млн. теңге	үлес салмағы, %
2013	139626,7	100	2976,1	2,1	105754,7	75,7	6180,8	4,4	24715,1	17,7
2014	173208,5	100	2518,0	1,4	132303,8	76,3	10086,2	5,8	28372,5	16,3
2015	163907,7	100	109,6	0,1	134073,2	81,7	5609,8	3,4	24115,1	14,7
2016	253951,4	100	0	0	188272,7	74,1	17492,7	6,9	48186,0	19,8
2017	237016,8	100	175	0,1	190380,2	80,3	14915,1	6,3	31545,5	13,3
2018	395619,5	100	9,0	0	299575,9	75,7	49131,7	12,4	46902,7	11,9
2019	356200	100	9	0	263200,7	75,7	255100	12,4	158100	11,9
2020	565369	100	25	0,0	382355	67,6	39078	6,9	143909	25,5
2021	772474	100	6	0,0	545357	70,6	37591	4,9	189520	24,5
2022	850346	100	423	0,0	595507	70,0	43177	5,1	211237	24,8
2023	904263	100	1027	0,1	649828	71,9	34743	3,8	218665	24,2
Ескерту – дереккөз мәліметтері бойынша автор құрастырған [105]										

Жоғарыдағы кестені талдау барысында ауылшаруашылығын қаржыландыру көздерінің құрылымындағы ең көп бөлігін меншікті ресурстарынан тұратынын көре аламыз және соңғы 11 жыл ішінде меншікті қаржыландыру үлесі жоғарылады. Ауылшаруашылығына инвестициялар көлемінің ұлғаюына қарамастан, бұдан өзге қаржыландыру көздерінің деңгейінің азайғанын көруге болады, мысалы банктік несиелеу мен бюджеттік

қаржыландыру мөлшері өте төмен.

Мемлекеттік субсидиялау мөлшері өте төмен деңгейде, әр жылдар бойынша оның серпіні біркелкі емес. Аталған көрсеткіштер әркелкі болғандығына қарамастан, АӨК азық–түлік өнімдері қауіпсіздігінің кепілі ретінде қарастыруға болады, әрі еліміздің ауылшаруашылығы басқа салаларға қарағанда әлдеқайда тиімді болып табылады. Еліміздегі арарлық өнеркәсіптік кешенді дамытудың ерекшелігі ауылшаруашылығын қаржылық қолдауға мәжбүр екенін білдіреді, ал қаржыландыру азық–түлік өнімдері қауіпсіздігінің кепілі рөлін атқаруы тиіс екендігі белгілі. SPSS Statistica пакетін пайдалана отырып, ауылшаруашылығындағы көрсеткіштердің негізгі капиталға салынған инвестицияларға тәуекелділігін, сонымен қатар ауылшаруашылығы өнімдерін өндіруге кететін шығындарды талдаймыз. Талдау жасауға қажет мәліметтер 30 –кестеде келтірілген.

Кесте 30 – Қалыптасқан нәтижелердің қажеттілігін талдау

Жылдар	*У* – өсімдік шаруашылығы және мал шаруашылығының жалпы өнімі, млн. теңге	*х*1 – өсімдік шаруашылығы және мал шаруашылығының негізгі капиталына инвестициялар көлемі, млн. теңге	*х*2 – өсімдік шаруашылығы және мал шаруашылығы өнімдерін өндіруге арналған шығындар, млн. теңге	*х*3 – ауылшаруашылығы кәсіпорындары саны, бірлік
1	2	3	4	5
2013	2377341,6	139626,7	185708,69	189168
2014	2517410,6	173208,5	206182,31	192038
2015	3295159,7	163907,7	813153,57	188848
2016	3684393,2	253951,4	890974,15	185754
2017	3560164	237016,8	850132,23	194987
2018	4461942,5	395619,5	187808,0	205235
2019	5137157	399575,7	189686,08	221291
2020	6324771	504378,1	565369,1	225435
2021	7504210	681157,6	772474,7	231437
2022	9467017,4	737365,1	850346,2	248602
2023	7564927	848727,4	904263,8	265912
Ескерту – дереккөз мәліметтері бойынша автор құрастырған [105]				

30–кестенің деректерін талдай отырып, мұндағы У –факторлардың нәтижелік белгісі *х*1, *х*2, *х*3 (факторлық белгі), 5% берілген деңгейлік мәндегі регрессиялық талдау нәтижесін аламыз.

Гипотезаларды Фишер критериясы бойынша тексереміз. Регрессия теңдеуінің сенімділігі мен жиілік көрсеткіштерін (параметрлердің статистикалық маңыздылығы) және Фишердің *F-критерийінің* маңызы мен *F*

маңыздығына баға беру.

F маңыздылығы=2,091E–08<0.05 болғандықтан, үлгінің бүкіл коэффициенттерінің нөлдік теңдігі жайлы гипотеза расталмайды және ықтималдылығы 95% регрессия теңдеуінің статистикалық маңызы бар деп танылады.

Бұл жерде гипотезаларды Стьюдент критерийін t-критерийін регрессия коэффициенттерінің маңыздылығын және кездейсоқ қателер мәнімен салыстыра отырып тексереміз.

Егер α < p болса, онда нөлдік гипотеза ауытқуға ұшырайды және қарастырылып отырған параметрлердің статистикалық маңыздылығына балама қабылданады.

0,05 немесе 5% ықтималдығы бар параметр *x1* – өсімдік шаруашылығы мен мал шаруашылығының негізгі капиталына салынған инвестициялар – статистикалық маңызды, себебі 10,9>α=0,05; х2 – өсімдік шаруашылығы және мал шаруашылығы өнімдерін өндіруге арналған шығындар – статистикалық маңызды емес, себебі, –4,08>α=0,05, х3 – ауылшаруашылығы кәсіпорындарының саны – статистикалық маңызды, өйткені 1,52> α=0,05. Басқаша айтқанда, У – өсімдік шаруашылығы және мал шаруашылығының жалпы өнімі көлемі динамикасы өзгерісіне алғашқы екі көрсеткіш айтарлықтай әсерін тигізеді, ал үшінші көрсеткіш нәтижеге айтарлықтай әсерін тигізе қоймайды.

Осы қорытындыны үшінші фактордың маңыздылығы мен ақпаратсыздығы, оның кездейсоқ себептерінің әсерінен қалыптасуы туралы осындай тұжырымды 2-3,1 болатын t–факторлар статистикасы мәндері бойынша жасауға болады. Сенімділік аралықтары әдетте статистикалық маңызды параметрлер үшін құрылады және ол 31 кестеде бейнеленген. Сенімді аралықтың жоғарғы және төменгі шектерінің диапазоны х1 көрсеткіші үшін – 1,62 есе жоғары екендігін көрсетеді, ол оның дәлдігі мен сенімділігін білдіреді.

Кесте 31– Таза регрессия параметрлеріне арналған сенімділік аралығы

95%-дан төмендері	Параметр	95%-дан жоғарылар	Аралықтың жоғарғы және төменгі шектерінің қатынасы
11,23	<*x*1<	14,51	1,62
–0,61	<*x*2 <	1,70	–3,42
8,99	<*x*3 <	1,71	0,18
Дереккөз-автор есептеген			

Керісінше, х2 көрсеткіші үшін бұл қатынас 3,42 есе жоғары көрсетеді, бұл оның нақты әрі тұрақсыздығын білдіреді.

Дисперсиялық талдау жасасақ, R2 (детерминация коэффициенті) 0.97 тең, ол өсімдік шауашылығы және мал шаруашылығының жалпы өнімі регрессиясы 97% көрсеткішті береді, факторлардың жиынтық вариациясы х1, х2, х3 тең.

Регрессияның стандартты қателігі болып түсіндірілмеген дисперсия болып

табылады, үлгіге қосылған қалған факторлар, У жалпы вариацияның 3% – ын құрайды, бұл дегеніміз өсімдік шаруашылығы және мал шаруашылығының жалпы өнімдерінің көлемінің қарастырылып отырған факторларға тұрақты тәуелді екенін білдіреді.

Корреляциялық статистика. Факторлар мен нәтижелер арасындағы және факторлардың өздері арасындағы қатынастардың күші мен бағытын бағалау үшін 32 жұптық корреляция коэффициенттерінің кестесін қарастырамыз.

Кесте 32 – Корреляциялық талдау

Параметрлер	*У*	*х1*	*х2*	*х3*
У	1			
х1	0,952	1		
х2	0,454	0,413	1	
х3	0,916	0,970	0,323	1
Дереккөз-автор есептеген				

Жұптық корреляция коэффициенттерінің мәндері өсімдік шаруашылығы және мал шаруашылығының жалпы өнімі көлемінің көрсеткішінің х1 және х3 параметрлерінің деңгейімен, негізгі капиталға инвестиция көлемі мен ауылшаруашылығы құрылымдарының санына байланысын сипаттайды. Өсімдік шаруашылығы және мал шаруашылығы өнімдерін өндіруге арналған шығындардың өсімдік шаруашылығы және мал шаруашылығының жалпы өнімі деңгейіне әсерін әлсіз деп бағалауға болады.

Осылайша, жоғарыда жасалған статистикалық талдауға мынадай қорытынды жасауға болады, жалпы өнімнің өсіміне ауылшаруашылық өндірушілерінің саны тікелей байланысты, оларға қаржыландыру өте қажет, мемлекеттік қаржыландырусыз Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігі қауіп үстінде болмақ. 2013-2023 жылдар аралығында Қазақстан Республикасының азық-түлік қауіпсіздігі жағдайын қанағаттанарлықсыз деуге болады. Талдау нәтижелері мынаны көрсетті: Қазақстанның ауылшаруашылығын мемлекеттік қолдаудың қажеттілігі азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің басты саласы ретінде қарастырылады.

Жоғарыдағыларды қорытындылай келе, республика бойынша ауылшаруашылығын дамыту бойынша жүзеге асырылып жатқан жұмыстардың аздап оң динамикасын көруге болады, дегенмен 1993-2021 жылдардағы кейбір бағдарламалардың тармақтары бәрі орындалмағанын атап өткен дұрыс. Бағдарламаларды іске асыру бағдарламаны жасау барысындағы қолданылған көрсеткіштерден ауытқи отырып орындалады. Атап айтқанда, ауылшаруашылығында қолданылатын материалдық ресурстардың бағаларының өзгеруі, климаттық жағдайлардың қолайсыздығы, әлемдік азық-түлік жағдайының тұрақсыздығы және т.б.

Ауылдық жерлердің көптеген әлеуметтік мәселелері шешілмеген күйі қалып отыр, соның әсерінен ауылдарда жұмысқа қабілетті жастағы адамдар

үшін ауылшаруашылығы өмірі тартымсыз болып отыр. Ауылшаруашылығында тұтынатын өнеркәсіптік ресурстардың бағалары да тұрақсыз. Отандық тауар өндірушілердің мүдделері қорғалмайды.

Алдағы кезеңдерге болжамданып жасалынған бағдарламада бекітілген іс-шаралар кешенін жүзеге асыру ауылшаруашылығының жағдайын жақсартуға, сонымен қатар ел экономикасын, тұтастай алғанда азық-түлік қауіпсіздігінің деңгейін жақсартуға және импортпен алмастырылатын өнімерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

3 АУЫЛШАРУАШЫЛЫҒЫ ТАУАР ӨНДІРУШІЛЕРІН ОЛАРДЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МАҚСАТЫНДА ҚАРЖЫЛЫҚ ҚОЛДАУДЫ ЖЕТІЛДІРУДІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

3.1 Ауылшаруашылығы тауар өндірушілерін қаржылық қолдау тетігін жетілдірудің басым бағыттары

Халықаралық тәжірибені зерттеу аграрлық секторды тиімді дамыту үшін қаржылық қолдау қажеттілігін көрсетеді, бұл оның ерекшеліктеріне байланысты. Атап айтқанда, ауылшаруашылық өндірісі табиғи-климаттық факторларға тікелей байланысты, бұл тәуекелдерді тудырады және олар айтарлықтай инвестицияларды қажет етеді. Агроөнеркәсіптегі негізгі ресурс оның құнарлылығын сақтау үшін айтарлықтай шығындарды талап ететін жер болып табылады және ауыр еңбек жағдайлары негізгі қорлардың тозуын арттыруға ықпал етеді [154]. Сонымен қатар, аграрлық өндіріс тиімділігінің төмен деңгейі мемлекеттің араласуынсыз экономиканың басқа салаларымен қалыпты бәсекелестікті дамыта алмайды.

Аграрлық сектордың тұрақтылық деңгейін арттыру үшін мемлекеттік қаржыны ұтымды пайдалану мақсатында қолдаудың экономикалық тетігін жетілдіру қажет, оның құрамында аграрлық өндірістің мақсаттылығы, тұрақтылығын арттыру, оны бақылау және реттеу сияқты негізгі қағидаттар болуға тиіс.

Мемлекеттік қаржының ауылшаруашылығы кәсіпорындарының нәтижелеріне әсерін ескере отырып, аграрлық сектордағы мемлекеттік қолдау көлемін жоспарлау және болжау тетігін қайта қараудың маңыздылығын атап өту қажет.

Аймақтағы агроөнеркәсіптік секторды қаржыландыру дәстүрлі түрде банктік несиелер мен бюджеттен бөлінетін мемлекеттік субсидияларға негізделеді. Алайда, ауылшаруашылығындағы өндірістік циклдің маусымдылығы мен ұзақтығына байланысты кәсіпорындардың жеке қаржылық ресурстары шектеулі болып, қаржылық қиындықтарға әкеледі.

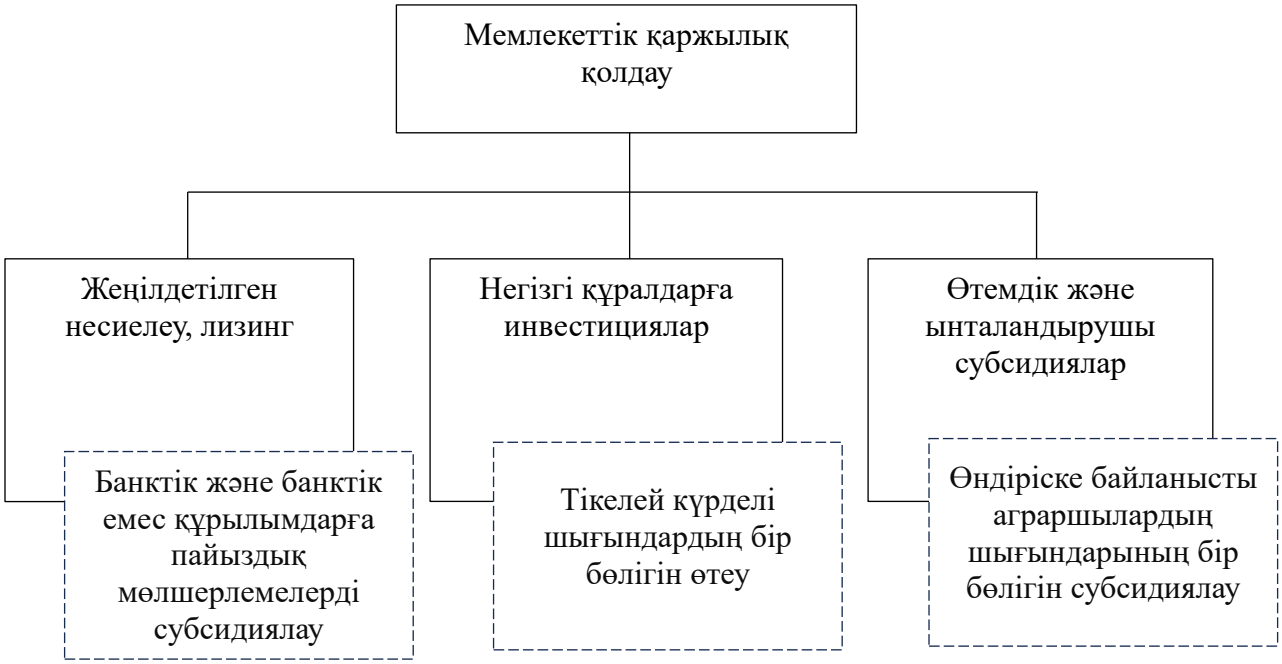
Осыған байланысты субсидиялау тиімділігін бағалау әдістерін жақсарту өзекті міндет болып табылады. Несиелер мен субсидиялардың арақатынасына бағытталған қолданыстағы тәсілдер ынталандырудың жеткіліксіздігіне байланысты өнімділіктің төмендеу қаупін ескермейді. Дәлірек талдау аграрлық секторды дамытудың өңірлік бағдарламаларына мемлекеттік қолдаудың арқасында құрылатын қосылған құнды бағалауды қамтуы тиіс.

16-суретте көрсетілген аграрлық кешенді мемлекеттік қолдау мемлекеттік бағдарламалардың негізгі бағыттарын ескере отырып, өндірушілердің шығыстарын қоса қаржыландыру қағидатына негізделеді. Қазақстан өңірлерінде аграршыларға мыналарды қамтитын нысаналы көмек ұсынылады:

- Өсімдік және мал шаруашылығының белгілі бір секторларында өндіріс деңгейін ұстап тұру үшін шығындарды өтеу;
- Нақты өңір үшін басым кіші салаларда өндірісті кеңейтуді ынталандыру;
- Аграршылар үшін несиелер бойынша пайыздық мөлшерлемелерді

субсидиялау;

- Ауылшаруашылығы айналымына жер енгізу үшін шығындардың бір бөлігін өтеу және жер сапасын жақсартуды субсидиялау.

Сурет 16 – Ауылшаруашылығы ұйымдарын мемлекеттік қолдаудың қолданыстағы моделі

Ескерту - зерттеу негізінде автор құрастырған

Агроөнеркәсіптік салада бірлесіп қаржыландыру қағидатының маңыздылығын түсіну өзекті.

Аймақ тарапынан қаржылық салымның болмауы шаруалардың мемлекеттен толыққанды қолдау алу мүмкіндігін шектейді.

Тек өндіріс көлеміне бағытталған қаржылық қолдаудың қолданыстағы тетігі ауылшаруашылығы кәсіпорындары үшін ұзақ мерзімді перспектива мен экономикалық тиімділікті ескермейді. Бұл тәсіл ескірген және аграрлық сектордың инновациялық дамуына ықпал етпейді.

Ауылшаруашылығын қаржылай қолдау моделін қайта қарау ұсынылады, оны өндірілген өнім саны бойынша ғана емес, сонымен қатар макроэкономикалық көрсеткіштерді, сондай-ақ ауылшаруашылығы кәсіпорындарына әлеуметтік және экономикалық әсер ету критерийлерін ескере отырып бағалаумен толықтырады. Мұндай интеграцияланған тәсіл бюджет қаражатын неғұрлым тиімді бөлуге мүмкіндік береді және агроөнеркәсіптік кешеннің тұрақты дамуына ықпал ететін болады.

Еліміздің ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдаудың тиімділігінің критерийлері мен көрсеткіштерін өз жұмысымызда бағалау үшін біз Н.А. Стеблева, А.В. Колесников [155], олар бұл критерийлерді 4 топқа бөліп, сәйкес нәтиже көрсеткіштерін анықтайды.

Ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдаудың тиімділігінің негізгі критерийлерінің ішінде авторлар экономикалық, инвестициялық, өндірістік және әлеуметтік саланы ерекше атап өтеді.

33-кестеде Қостанай облысындағы агроөнеркәсіптік кешеннің (АӨК) қаржылық моделін құру үшін таңдалған критерийлер жиынтығы берілген.

Кесте 33 – Өңірдегі ауылшаруашылығы өндірісінің жай-күйін көрсететін көрсеткіштер

Көрсеткіштер блогы	Көрсеткіштер
Макроэкономикалық бөлім	Ауылшаруашылығы өнімдеріне өндірушілердің баға индексі Агроөнеркәсіптік кешеннің жалпы өңірлік өнім құрамына қосқан үлесі. Кәсіпорындардың несие алу қабілетіне әсер ететін базалық пайыздық мөлшерлеме деңгейі Өңірдің агроөнеркәсіптік кешені шеңберінде құрылған қосылған құн көлемі.
Экономикалық критерийлер	Банкроттық шегіндегі шығынды ауылшаруашылығы кәсіпорындарының үлес салмағы Аграрлық сектор кәсіпорындарының жалпы қаржылық нәтижесі. Активтер мен сатылымдардың кірістілігі
Фискалдық критерий	Бюджетке түсетін түсімдер Салық жүктемесі
Өндіріс критерийлері	Аграрлық кәсіпорындардың өнім өндіруге жұмсаған шығындарының деңгейі Тікелей материалдық шығындардың өзіндік құны
Инвестициялық критерий	Ауылшаруашылығы ұйымдарының негізгі құралдарының тозу дәрежесінің өзгеруі Агроөнеркәсіптік кешен кәсіпорындарының негізгі капиталына инвестициялар көлемінің индексі Несиелер мен қарыздар бойынша мерзімі өткен берешек сомасы
Әлеуметтік критерий	Ауылшаруашылығы ұйымдарының саны Жалақы мөлшері Еңбекақы төлеу қоры Аграрлық секторда жұмыс істейтін қызметкерлер саны Агроөнеркәсіптік кешен қызметкерлерінің орташа айлық табысын жалпы өңірлік жалақы деңгейімен салыстыру
Ескерту – кесте зерттеу негізінде автор құрастырған	

Салықтар, баға белгілеу, субсидиялар сияқты ауылшаруашылығын басқарудың әртүрлі экономикалық құралдарына қарамастан, ең тиімді нұсқа бюджеттік қолдауды оңтайландыру болып табылады. Себебі салық салу және баға белгілеу құралдары барлық өндірушілерге бір уақытта әсер етеді, бұл мемлекетке ағымдағы қаржылық қолдау жүйесі шеңберінде ең тиімді кәсіпорындарды мақсатты түрде қолдауға мүмкіндік бермейді.

Қаржы ресурстарын бөлудің ұсынылған тетігі үнемі шығынға ұшырайтын және өз капиталын жоғалтқан (теріс таза активтері бар) субсидияланатын ауылшаруашылығы өндірушілерін алып тастаудан тұрады. Сонымен қатар,

экстенсивті және қарқынды даму арасындағы тепе-теңдікті ескеру қажет: қаржылық тұрақтылық көрсеткіштері жоғары кәсіпорындар өндірістік қуаттылық артқан жағдайда немесе бизнес құнын дамытуда жоғары жұмыс нәтижелері болған жағдайда қолдаудың үлкен көлемін талап ете алады.

Статистикалық талдаудың көмегімен әртүрлі критерийлердің (өндірістік, инвестициялық, экономикалық, бюджеттік, әлеуметтік) мемлекеттік қаржылық қолдау тиімділігінің нысаналы көрсеткішіне әсерін анықтауға болады. Экономикалық өлшем ретінде біз ауылшаруашылығы өндірушілері қызметінің сальдоланған қаржылық нәтижелері, олардың өнімдері мен активтерінің рентабельділігі, сондай-ақ шығынды компаниялардың үлесі сияқты көрсеткіштерді қарастырамыз (34-кесте).

Кесте 34 – Ауылшаруашылығы ұйымдарын мемлекеттік қолдаудың тиімділігіне экономикалық көрсеткіштердің әсер ету дәрежесін айқындауға арналған бастапқы деректер

Жыл	МҚТ, тг/тг. (Y)	Сальдоланған қаржылық нәтиже, млрд.тг. (X_1)	Өнімнің рентабельділігі, % (X_2)	Активтердің рентабельділігі, % (X_3)	Шығынды ұйымдардың үлес салмағы, % (X4)
2013	33,4	-18,3	-4	-2,1	10,1
2014	21,1	12,9	2,8	2,8	18,2
2015	18,9	-53,6	-11	-12,5	16,3
2016	16,7	4,7	0,9	0,91	31,3
2017	15,6	71,6	12,7	7,9	25,6
2018	19,7	30,4	5	3,4	31,8
2019	16	105,5	17,3	12,1	27,2
2020	17,5	146,5	21,7	19,4	22,4
2021	20,2	140,4	18,5	15,6	21,3
2022	18,6	227,8	24,7	21,6	19,2
2023	15,5	37,7	3,9	3,34	37,4
Ескерту – https://stat.gov.kz/ ақпарат көзі негізінде автор құрастырған					

Модельдеу Excel бағдарламалық жасақтамасы мен SPSS Statistica 26.0 көмегімен жүзеге асырылды. Регрессиялық теңдеуді әзірлеу үшін мемлекеттік қолдау тиімділігінің өсуіне әсер ететін неғұрлым маңызды факторларды анықтауға мүмкіндік беретін корреляциялық-регрессиялық талдау қолданылды. Бұл осы факторлардағы өзгерістерді ескере отырып, мемлекеттік қолдаудың нәтижелілігін мақсатты басқару және болжау мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Жоғарыда көрсетілген көрсеткіштердің негізінде корреляциялық байланыстарды талдаймыз (35-кесте).

Сальдо қаржылық нәтиже, активтердің кірістілігі, сатудың кірістілігі және пайдасыз кәсіпорындардың үлесі сияқты экономикалық көрсеткіштер арасындағы байланыс айқын.

Кесте 35 – Мемлекеттік қолдаудың тиімділігі мен тиімділіктің экономикалық критерийінің көрсеткіштері арасындағы корреляцияны талдау нәтижелері

	Y	X1	X2	X3	X4
Y	1				
X1	-0,315	1			
X2	-0,374	0,969	1		
X3	-0,286	0,968	0,988	1	
X4	-0,711	-0,048	-0,134	-0,104	1
Дереккөз-автор есептеген					

Талдау нәтижесінде таза қаржылық пайда мен өнімнің кірістілігі (0,969), сондай-ақ таза қаржылық пайда мен активтердің кірістілігі (0,968) арасындағы күшті корреляция анықталды. Алайда, бұл көрсеткіштер түпкілікті нәтижеге тікелей әсер етпейді, дегенмен олар мемлекеттік қолдаудың тиімділігімен тығыз байланысты шығынды кәсіпорындардың үлесімен күшті кері байланысқа ие.

Шығынды фирмалар санын азайтуға бағытталған мемлекеттік реттеу шаралары мұндай қолдаудың тиімділігіне оң әсер етеді. Шығынды аграрлық кәсіпорындардың үлесі мемлекеттік қолдаудың тиімділігімен теріс корреляцияланады, бұл өте қисынды: егер шығынды аграрлық кәсіпорындардың үлесі азайса (шығынды кәсіпорындар неғұрлым аз болса, қолдау соғұрлым тиімді болады) мемлекеттің әрекеттері нәтижелі болып саналады.

Microsoft Excel бағдарламасында регрессиялық деректерді талдау құралын қолдана отырып, біз регрессия теңдеуін құрдық: Y=30,106-0,452 * x4 (Қосымша 3). Мысалы, егер шығынды кәсіпорындардың үлесі 25% - ға дейін қысқарса, онда мемлекеттік қолдаудың тиімділігі тең болады: 30,106 - 0,452*25 = 18,8 (%). Мемлекеттік қолдаудың тиімділігі мен жоғарыда аталған көрсеткіштер арасындағы байланыс кездейсоқ екенін анықтау үшін оның маңыздылығы Фишердің F-критерийі арқылы тексерілді, ол 9,21 құрады.

F критикалық мәнін 0,05 ықтималдық параметрлерін және 3 (k+1) және 8 (n-k – 1) еркіндік дәрежесін орнату арқылы "FPAC – BBR" формуласы арқылы есептеуге болады, мұндағы n – бақылаулар саны, k – теңдеудегі факторлар саны [156]. F критикалық мәні 4,07-ге тең. Бұл сан біздің теңдеуіміздің F-критерийінен едәуір аз болғандықтан, алынған F-критерий мәні нақты жағдай моделінің сәйкестігін растады деп санауға болады.

Осылайша, Қазақстанның аграрлық кәсіпорындарын мемлекеттік қолдаудың тиімділігін арттыру үшін ең маңызды бағыт шығынды кәсіпорындардың үлесін азайту болып табылады.

Бұдан әрі Қазақстандағы ауылшаруашылығы субъектілерін мемлекеттік қолдау тиімділігінің өндірістік критерийінің көрсеткіштерін қарастырамыз (36-кесте).

Кесте 36 – Өндірістік өлшем көрсеткіштерінің ауылшаруашылығы ұйымдарын мемлекеттік қолдаудың тиімділігіне әсер ету дәрежесін айқындауға арналған бастапқы деректер

Жыл	МҚТ, тг/тг. (Y)	Тікелей материалдық шығындар сомасы, млрд тг. (X1)	Тікелей материалдық шығындар бойынша шығын сыйымдылығы (X2)
2013	33,4	185,7	0,63
2014	21,1	206,2	0,67
2015	18,9	813,1	0,3
2016	16,7	890,9	0,35
2017	15,6	850,1	0,37
2018	19,7	678,9	0,6
2019	16	695,2	0,7
2020	17,5	565,4	0,49
2021	20,2	772,5	0,56
2022	18,6	850,3	0,51
2023	15,5	904,3	1,03
Ескерту – https://stat.gov.kz/ ақпарат көзі негізінде автор құрастырған			

Тікелей материалдық шығындардың сомасын және олардың өндірілген өнімнің жалпы көлеміндегі үлесін қамтитын өндірістік критерийді талдау кезінде олардың тиімділіктің мақсатты көрсеткішіне айтарлықтай әсер ететіндігі анықталды. Атап айтқанда, тиімділіктің 57% - ға өзгеруі (R-квадратты анықтау коэффициентіне сәйкес) тікелей материалдық шығындар сомасындағы өзгерістермен түсіндірілуі мүмкін.

Кесте 37 – Қаржылық қолдаудың корреляциялық байланысын және тиімділіктің өндірістік критерийінің көрсеткіштерін талдау нәтижелері

	Y	X1	X2
Y	1		
X1	-0,757	1	
X2	0,045	-0,173	1
Дереккөз-автор есептеген			

Есептеулер И қосымшасында берілген.

Мұндай байланыс мемлекеттік қаржылық қолдау кәсіпорынның тікелей материалдық шығындарын азайтуға мүмкіндік беретіндігімен түсіндіріледі. Шикізатты немесе жабдықты сатып алуды қаржыландыру өндіріс шығындарын едәуір төмендетуі мүмкін, жаңа технологияларға инвестиция салуға және өндірістік процестерді жаңартуға ынталандырады және кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығын арттырады, бұл оның шығындарын тиімдірек басқаруға және ұзақ мерзімді инвестицияларды жоспарлауға мүмкіндік береді.

Шығындар мен мемлекеттің қаржылық көмегінің көрсеткіштері арасында маңызды байланыстар табылған жоқ.

Инвестициялық критерийдің әсерін бағалау үшін амортизациялық аударымдар, негізгі қорларға инвестициялар және 2010-2020 жылдар аралығында Қазақстанның ауылшаруашылығы кәсіпорындарының банктері алдындағы берешек қаралды. Деректер 38-кестеде келтірілген.

Кесте 38 – Инвестициялық өлшем көрсеткіштерінің ауылшаруашылығы ұйымдарын мемлекеттік қолдаудың тиімділігіне әсер ету дәрежесін айқындауға арналған бастапқы деректер

Жыл	МҚТ, тг/тг. (Y)	Негізгі құралдардың амортизациясы, млрд тг. (X1)	Несиелер бойынша берешек, млрд тг. (X2)	Негізгі қорларға инвестициялар, млрд тг. (X3)
2013	33,4	41,8	255	139,6
2014	21,1	46,1	323,3	173,2
2015	18,9	61,2	203,5	163,9
2016	16,7	72,8	448	253,9
2017	15,6	55	245,7	237
2018	19,7	52,1	385,2	395,6
2019	16	58,8	319,6	365,6
2020	17,5	63,1	244,9	565,1
2021	20,2	68,2	239,2	772,4
2022	18,6	80,5	314	850,7
2023	15,5	89,6	309,2	904,2
Ескерту – https://stat.gov.kz/ ақпарат көзі негізінде автор құрастырған				

Жүргізілген корреляциялық талдау нәтижелері бойынша барлық зерттелетін көрсеткіштердің мемлекеттік қолдаудың тиімділігімен теріс байланысы бар екені анықталды. Бұл инвестициялардың, несие көлемінің ұлғаюына және негізгі құралдардың амортизациялық аударымдарының өсуіне қарамастан мемлекеттік қаржылық қолдаудың үлкен әсері жоқ екенін көрсетеді.

Кесте 39 – МҚТ корреляциялық байланысын және инвестициялық тиімділік критерийінің көрсеткіштерін талдау нәтижелері

	Y	X1	X2	X3
Y	1			
X1	-0,585	1		
X2	-0,213	0,172	1	
X3	-0,353	0,800	-0,023	1
Дереккөз-автор есептеген				

Бұл инвестициялардың, несие көлемінің ұлғаюына, сондай-ақ негізгі құралдардың амортизациялық аударымдарының өсуіне қарамастан, мемлекеттік қаржылық қолдаудың үлкен әсері жоқ екенін көрсетеді. Бұл ретте, амортизациялық аударымдар санының ұлғаюы мемлекеттік қолдау тиімділігіндегі өзгерістердің 19,60% - ға түсіндіретін негізгі қорларға инвестициялардың өсуімен тікелей байланысты, бұл 0,4427 корреляция коэффициентін квадраттау жолымен нақтыланды.

Сонымен қатар, әлеуметтік өлшемшартқа аграрлық сектордағы мемлекеттік қолдаудың тиімділігіне әсер ететін мынадай факторлар енгізілді:

1. Әлеуметтік аударымдарды қоспағанда, ауылшаруашылығы ұйымдарындағы жалақыға арналған шығыстар, өйткені соңғылары тиімділіктің фискалдық критерийлерінде көрсетілген.

2. Зерттеуге сәйкес, ауылдық жерлердегі жұмыспен қамту деңгейіне басқа да тең жағдайларда оң әсер ететін аграрлық компаниялардың саны.

3. Мемлекеттік бағдарламаларда негізгі көрсеткіш ретінде танылған ауылшаруашылығы ұйымдарындағы орташа жалақы.

4. Ауылшаруашылығы компанияларындағы қызметкерлер саны.

Осы болжамдарға сүйене отырып, әлеуметтік көрсеткіштердің ауылшаруашылығы кәсіпорындарын мемлекеттік қолдау тиімділігімен өзара байланысын көрсететін 40-кесте үшін деректер дайындалды.

Кесте 40 – Ауылшаруашылығы ұйымдарын мемлекеттік қолдаудың тиімділігіне әлеуметтік өлшем көрсеткіштерінің әсер ету дәрежесін айқындауға арналған бастапқы деректер

Жыл	МҚТ, тг/тг. (Y)	Еңбекақы төлеуге арналған шығыстар, млрд тг. (X1)	Ауылшаруашылығы ұйымдарының саны, мың. (X2)	Жалақы, тг/айына. (X3)	Жұмыспен қамтылғандар саны, мың адам. (X4)
2013	33,4	21,1	189,1	48304	41,9
2014	21,1	23,1	192	66483	44
2015	18,9	40,04	188,8	72507	60,9
2016	16,7	41,2	185,7	74330	62,5
2017	15,6	48,4	195	81572	65,7
2018	19,7	57,4	205,2	91929	70,7
2019	16	76,1	221,3	93308	81,1
2020	17,5	79	225,4	102866	76,2
2021	20,2	92,1	231,4	120114	76,6
2022	18,6	117,7	248,6	151444	80,7
2023	15,5	134,5	265,9	170686	82,6
Ескерту – https://stat.gov.kz/ ақпарат көзі негізінде автор құрастырған					

Корреляциялық қатынастарды талдау айнымалылар мен мақсатты индикатор арасындағы әлсіз теріс байланысты ғана көрсетті. Мультиколлинеарлық та табылды, бұл олардың кейбіреулері арасындағы өзара тәуелділікті білдіреді.

Кесте 41 – Қаржылық қолдаудың корреляциялық байланысын және тиімділіктің әлеуметтік критерийінің көрсеткіштерін талдау нәтижелері

	Y	X1	X2	X3	X4
Y	1				
X1	-0,483	1			
X2	-0,360	0,976	1		
X3	-0,492	0,983	0,962	1	
X4	-0,695	0,878	0,793	0,814	1
Дереккөз-автор есептеген					

Мемлекеттік қолдаудың тиімділігі мен аграрлық компанияларда жұмыспен қамтылғандар саны арасында ғана күшті кері байланыс байқалады. Зерттеу көрсеткендей, жұмыспен қамтылғандар санының азаюымен мемлекеттік қолдаудың тиімділігі артады.

Алынған тұжырымдар өте қисынды және талданатын индикаторлар арасындағы іс жүзінде функционалды байланыспен расталады:

- ауылшаруашылық ұйымдары санының азаюы жұмысшылар санының азаюына әкеледі, корреляция коэффициенті 0,793 құрайды;
- қызметкерлердің орташа жалақысының өсуі еңбек шығындарының өсуімен байланысты, байланыс коэффициенті -0, 983;
- аграрлық компаниялар мен оларда жұмыс істейтін қызметкерлер санының артуы жалақыға жұмсалатын шығындардың ұлғаюына әкеледі, корреляция коэффициенттері сәйкесінше 0,976 және 0,878;
- жұмысшылар санының өсуі инфляцияға байланысты олардың жалақысының өсуімен қатар жүреді, корреляция коэффициенті, 814.

Қостанай облысының аграрлық кәсіпорындарын мемлекеттік қолдау көлемін есептеудің жалпы моделін шығару үшін жоғарыда келтірілген мәліметтер бойынша бір-бірімен тығыз байланысты маңызды айнымалылардан бірнеше регрессиялық талдау жүргізілді.

Инновацияның жұмыс істеп тұрған ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірушілердің өнімділігіне және қаржылық қолдауына әсерін анықтау мақсатында шаруа (фермер) қожалықтары мен жеке қосалқы шаруашылықтардың қызметкерлері көрсеткіштері анықталған болатын 42 кесте.

Кесте 42 - Зерттеу үлгісі

		Саны	%
Жынысы	Барлығы Ерлер Әйелдер	98 68 30	100% 69% 31%
Жасы	Барлығы 20-29 30-39 40-49 50-ден жоғары	98 5 32 28 33	100% 5% 33% 28% 34%
Агрокәсіпорын түрі	Барлығы Орта Кіші	98 19 79	100% 20% 80%
Жұмысшылар саны	1-4 5-7 8-10 11-15 16-20 20-дан көп	79 12 4 2 1 -	80% 13% 4% 2% 1% -

Кестеге сәйкес ауыл шаруашылығындағы кәсіпкерлер арасында жалпы ерлер саны 68 адамды, әйелдер 30 адамды құрады. Бұл респонденттердің арасында ерлердің басым болуы (69%) ауыл шаруашылығы секторындағы еңбектің дәстүрлі бөлінуін көрсететінін көрсетеді, мұнда ер адамдар физикалық қарқынды жұмыстармен, жабдықты пайдаланумен және басқа да негізгі операциялармен жиі айналысады. Әйелдердің үлесі (31%) олардың әкімшілік, аналитикалық немесе аз еңбекті қажет ететін процестерге қатысуын атап көрсетеді.

Жас құрылымында 30 жастан асқан жас топтарының басым болуы (95%) аграрлық секторда практикалық білімі бар қалыптасқан, тәжірибелі аудиторияны көрсетеді. Жас фермерлердің төмен пайызы (5%) ауыл шаруашылығына жастардың төмен тартылуын көрсетеді, бұл саланың жас кәсіпкерлер үшін тартымдылығының жеткіліксіздігінен болуы мүмкін.

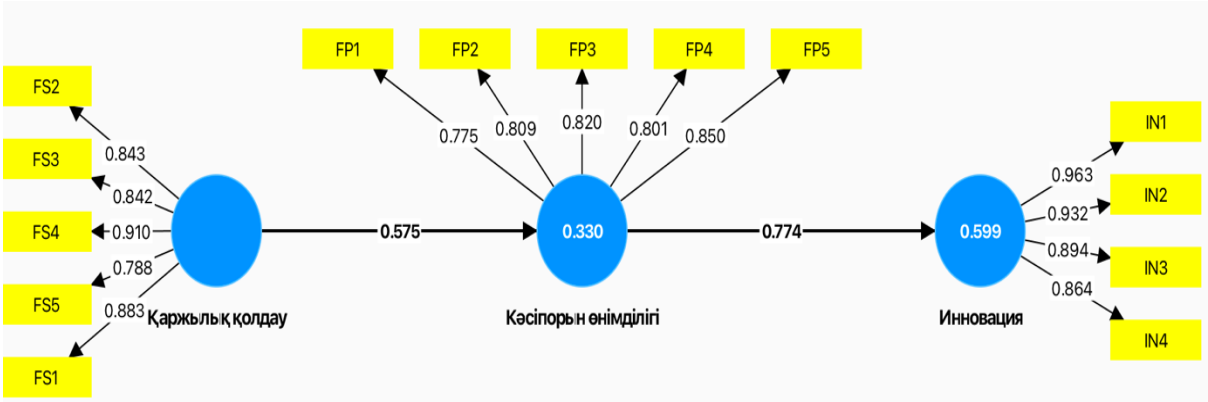
Шағын кәсіпорындар (80%) іріктеуде басым, бұл аграрлық секторға тән, мұнда штаты аз және ресурстары шектеулі шаруашылықтар экономиканың маңызды бөлігін құрайды. Орта кәсіпорындарға (20%) процестері механикаландырылған тұрақты құрылымдар мен басқарылатын кооперативтер кіреді.

Шаруашылықтардың көпшілігі аз ғана қызметкерлер санымен шектеледі, бұл механикаландыру деңгейінің төмендігін және қол еңбегіне тәуелділігін көрсетеді.

(H1, H2, H3) зерттеу гипотезалары:

H1: Қаржылық қолдау кәсіпорын өнімділігіне оң әсер етеді

H2: Кәсіпорын өнімділігі инновацияға оң әсер етеді
H3: Қаржылық қолдау инновацияға кәсіпорын өнімділігі арқылы оң әсер етеді

Сурет 17 - Құрылымдық теңдеулердің үлгісі

Кесте 43 – Корреляция

	Инновация	Кәсіпорын өнімділігі	Қаржылық қолдау
Инновация	1.000		
Кәсіпорын өнімділігі	0.774	1.000	
Қаржылық қолдау	0.506	0.575	1.000

Корреляциялық талдау инновациялар мен кәсіпорын өнімділігі арасындағы күшті байланысты көрсетті (0,774). Қаржылық қолдау мен кәсіпорын өнімділігі (0,575) және инновация (0,506) арасында қалыпты байланыс бар.

Бұл қаржылық қолдаудың өнімділікке әсері және оның инновацияға жанама әсері туралы гипотезаларды растайды.

Кесте 44 - Құрылыстың сенімділігі мен негізділігі

	Кронбах альфа	Композиттік сенімділік (rho_a)	Композиттік сенімділік (rho_c)	Алынған орташа дисперсия (AVE)
Инновация	0.934	0.939	0.953	0.835
Кәсіпорын өнімділігі	0.871	0.876	0.906	0.659
Қаржылық қолдау	0.907	0.909	0.931	0.730

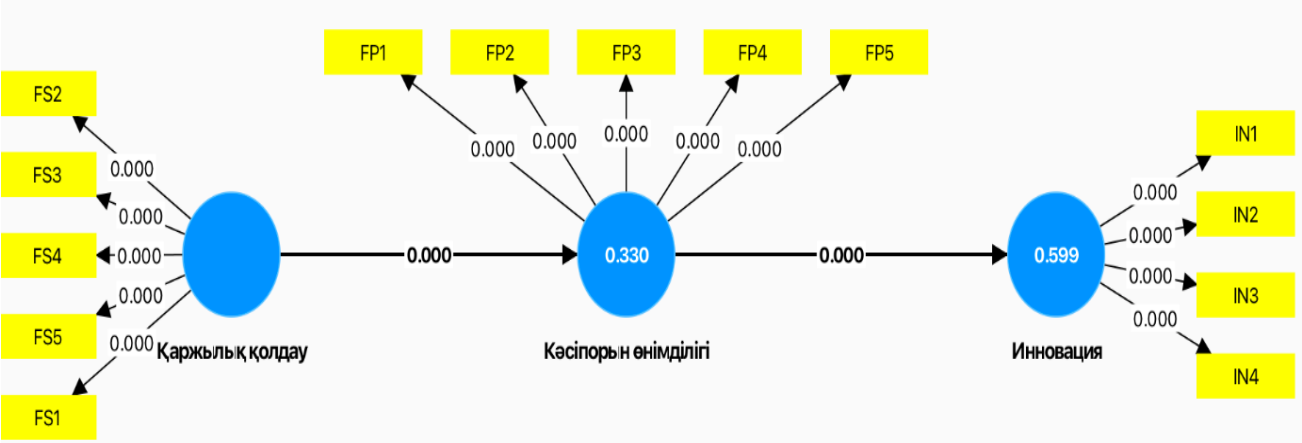
Құрылымдардың сенімділігі мен негізділігін талдау жоғары Кронбах альфасын, құрама сенімділікті және барлық көрсеткіштер бойынша орташа

дисперсияны көрсетті, бұл барлық конструкциялардың жарамды және сенімді екендігін көрсетеді.

Кесте 45 - Дискриминантты жарамдылық-Гетеротрейт-монотрейт қатынасы (HTMT)

	Инновация	Кәсіпорын өнімділігі	Қаржылық қолдау
Инновация			
Кәсіпорын өнімділігі	0.844		
Қаржылық қолдау	0.552	0.641	

HTMT мәндері 0,85 шекті мәннен төмен, бұл жақсы дискриминант жарамдылығын көрсетеді.

Сурет 18 – Қаржылық қолдау үлгісінің графикалық сызбасы

Кесте 46 - Жол коэффициенттері-орташа, STDEV, t мәндері, p мәндері

	Түпнұсқа үлгі	орташа үлгі	стандартты ауытқу	t статистика	p мәні
Кәсіпорын өнімділігі -> Инновация	0.774	0.774	0.051	15.279	0.000
Қаржылық қолдау-> Кәсіпорын өнімділігі	0.575	0.580	0.080	7.156	0.000

Жол коэффициенттері қаржылық қолдаудың кәсіпорын жұмысына оң әсер ететінін көрсетеді. Жол коэффициенті = 0,575. жоғары маңыздылық индексімен (t-статистика = 7,156, p < 0,001).

Кәсіпорын өнімділігі де инновацияға оң әсер етеді. (Жол коэффициенті = 0,774. Маңыздылығы жоғары (t-статистика = 15,279, p < 0,001).

Бұл нәтижелер H1 және H2 гипотезасын растайды.

Кесте 47 - Жалпы жанама әсер-орташа, STDEV, t мәндері, p мәндері

	Түпнұсқа үлгі	орташа үлгі	стандартты ауытқу	t статистика	p мәні
Қаржылық қолдау-> Инновация	0.445	0.451	0.077	5.774	0.000

Қаржылық қолдаудың кәсіпорын өнімділігі арқылы инновацияға жанама әсері де статистикалық тұрғыдан маңызды (t = 5,774 кезінде 0,445, p <0,001). Бұл H3 гипотезасын растайды.

Алынған деректер барлық үш гипотезаны растайды:

Бұл нәтижелер өнімділікті арттыру арқылы инновацияларды ынталандырудың жанама құралы ретінде қаржылық қолдаудың маңыздылығын көрсетеді.

Осы саладағы ауыл шаруашылығы кәсіпорындарын қаржыландырудың жаңа үлгісін қабылдау тиісті кіші бағдарлама аясында мемлекеттік қолдау көлемін 10 пайызға арттыруға мүмкіндік береді. Нәтижесінде 2025 жылы қосымша 399 млн теңге, 2026 жылы 831 млн теңге бөлінбек.

Мұндай шаралар негізді және өндірістік мақсаттарға қол жеткізуге және өңірдің агроөнеркәсіптік кешендерінің қаржылық тұрақтылығына, сондай-ақ олардың банкроттыққа ұшырауының алдын алуға көмектеседі.

Қажетті қаражат бюджеттік қаражатты қайта бөлу есебінен, оның ішінде экономика саласының басқа да мақсаттарына бөлінген қаражат есебінен алынады деп жоспарлануда.

Мемлекеттік қолдаудың көлемі белгілі бір өңірдің ерекшелігін, сондай-ақ әрбір ауыл шаруашылығы тауар өндірушісінің қажеттілігін ескеретін әзірленген және бекітілген стандарттар негізінде айқындалуы тиіс. Бұл бизнесті жүргізуге жағдай жасайды.

3.2 Қостанай облысының аграрлық секторында инновациялық кәсіпкерлікті дамытудың қаржылық аспектілері

Қазіргі нарықтық экономика жағдайында ауылшаруашылығы саласындағы кәсіпорындар арасында инновацияларды енгізу кәсіпкерлердің өндірістік мүмкіндіктерін мақсатты пайдалану, жаңғырту және тереңдету есебінен республиканың аграрлық секторының жалпыұлттық өндірісін арттыруға және орнықты бәсекеге қабілеттілігін дамытуға бағытталған аса маңызды міндет болып табылады.

Соған қарамастан, қалыптасқан экономикалық жағдай ауылшаруашылығындағы отандық өндірушілердің тіпті негізгі ұдайы өндіру шарттарында де мәселелерге тап болуына жағдай туғызды, бұл инновацияларды шектеулі пайдалануға әкелді. Көптеген аграрлық кәсіпорындар үшін өз өндірістік қуаттарын сақтау және дамыту басым міндет болды. Белсенді мемлекеттік қаржылық қолдау ауыл өндірушілеріне озық ғылымды қажет ететін

технологияларды өндіріс процесіне біріктіруге ықпал ететін қажетті ресурстарға қол жеткізуді қамтамасыз етті. Бұл технологиялар Қостанай облысында 2017-2023 жылдар аралығында күнбағыс өнімділігін үш есе арттыруға мүмкіндік берді [157]. Батыс елдерінен жануарлардың белгілі бір тұқымдарының импорты сүтті мал шаруашылығының тиімділігін арттыруда шешуші рөл атқарды.

Аграрлық кәсіпкерліктің табысты жұмыс істеуі мемлекеттік іс-шаралар жүйесін құру арқылы субъектілердің қызметін оңтайландыруды талап ететін ауылшаруашылығын инновациялық ынталандыруға бағытталған мемлекеттік қолдаусыз мүмкін емес. Сонымен қатар, ауыл кәсіпкерлігінің инновациялық дамуын мемлекеттік реттеу жүйесі жеткіліксіз әзірленген, әсіресе, агроөнеркәсіптік кәсіпорындармен өзара іс-қимыл бөлігінде елеулі қосымша баптауларды талап етеді.

Мемлекеттік реттеу белгілі бір жетістіктерге әкелгенімен, агросектордағы инновациялық дамуды қиындататын мәселелер бар. Мұндай мәселелерге қаржылық және материалдық ресурстардың жетіспеушілігі, дұрыс ақпараттың болмауы, мемлекеттік органдар тарапынан әлсіз реттеу, ауылшаруашылығында инновациялық ғылыми зерттеулердің болмауы, жаңа техникалық жаңалықтарға сауатты сұраныс пен ұсыныстың болмауы жатады.

Жергілікті агроөндірушілердің инновациялық белсенділігінің төмендігіне байланысты негізгі мәселелерге мыналар жатады: инновацияларды енгізу жүйесінің төмен өнімділігі, өндірістің ескірген технологиялық әдістерін қолдану және өнімділік пен жаңарту мүмкіндіктерін төмендететін репродуктивті қорлардың күрделі жағдайы.

Қазіргі уақытта Қазақстан ауылшаруашылығы өндірушілерінің 10% - дан астамы инновациялық технологияларды пайдаланады, бұл республиканың аграрлық секторын дамытудың маңызды мәселелерінің бірі болып табылады. Салыстыру үшін, АҚШ-та бұл сан 67% - ға жетеді, ал ЕО елдерінде фермерлердің 84% - дан астамы инновацияны қолданады [158].

Қазақстан аумағындағы ауылшаруашылығы өндірісінің инновациялық жүйелерінің негізгі бөлігі инновациялық әзірлемелерді енгізуді көздейтін толыққанды бастапқы кезеңнің тапшылығына тап болды, осыған байланысты оларды басқаруды сыртқы күштер жүзеге асырады, бұл республиканың азық-түлік тәуелсіздігін әлсіретеді. Бұдан басқа, Қазақстанның ауылшаруашылығы саласындағы инновациялардың өсуіне мынадай факторлар әсер етеді: техниканың жеткіліксіз жаңаруы, мемлекеттік инновациялық ауылшаруашылығы бағдарламаларының әлсіз әзірленуі, негізгі өндірістік құралдарды – егістіктерді, алқаптарды, жайылымдарды кеңейтуге ұмтылу, ауылшаруашылығында инновацияларды қолдану салаларының жетіспеуі.

Тұтастай алғанда, Қазақстанның ауылшаруашылығы секторына инновацияларды енгізудің негізгі мәселелері өндірушілердің күрделі материалдық және қаржылық жағдайына байланысты, олар әрқашан мемлекеттің қолдауына сене алмайды, нәтижесінде кәсіпорында инновациялық әзірлемелерді енгізу оларға тәуекел факторы болып көрінеді. Сонымен қатар, шетелдік тәжірибені ескере отырып, экономиканың аграрлық секторына

инвестиция тартуға ықпал ететін инновацияларды енгізудің маңызды алғышарттары бар [159]

2-формулаға сәйкес оның индексі арқылы есептеуге болатын мемлекеттік қолдауды (GSn) ескере отырып, инновациялық технологияларды дамыту әлеуетін анықтаймыз.

$$G_{Sn} = G \cdot \left(\frac{S_n}{S} \cdot W_j + \frac{I_{IP}}{\sum_n I_{IP}} \cdot W_k\right) \quad (2)$$

Мұндағы G_{Sn} АӨК N-кәсіпорнының инновациялық белсенділігін арттыруға бағытталған қаржыландыру көлемін білдіреді, G-астық және басқа да дәнді дақылдар өндіру саласындағы инновациялық белсенділікті қолдау үшін қаржылық көмек көлемі, S-дәнді және бұршақты дақылдардың аймақтық ауданы, Sn -n-ші кәсіпорындағы дәнді және бұршақ дақылдарының ауданы, I_{IP} - инновациялық әлеует индексі, $\sum n\ I_{IP}$ - дәнді дақылдарға маманданған АӨК өңірлік кәсіпорындарының инновациялық әлеуеті индекстерінің жиынтығы, Wj - жалпы егіс алқабындағы үлестің маңыздылық коэффициенті, Wk - инновациялық әлеует индекстерінің жиынтығындағы үлестің маңыздылық коэффициенті [160].

Аймақтың орналасу ерекшеліктері және аграрлық секторды дамыту қажеттіліктерінің мөлшері мемлекеттік қолдау мөлшеріне айтарлықтай әсер етеді бұл маңыздылық коэффициенттерінің өзгеруіне әсер етеді.

Қостанай облысының дәнді және бұршақты дақылдарды өсіруге маманданған ерікті түрде іріктелген аграрлық кәсіпорындары үшін қолдау дәрежесін айқындай отырып, егіс алқаптарының көлемі мен жоғары, орташа немесе төмен болуы мүмкін инновациялық әлеуеті бойынша ұйымдар арасындағы айырмашылықтарды байқауға болады (48-кесте). 48-кестенің деректеріне сәйкес, Қостанай облысында инновациялық белсенділікті ынталандыру үшін бюджеттік көмектің жалпы мөлшері 60 миллион теңгені құрайды, нәтижесінде бюджет қаражатын бөлу көлемі ұйымның дәнді-бұршақты дақылдардың жиынтық ауданындағы үлесіне байланысты айтарлықтай өзгеруі мүмкін. Әрбір аграрлық өндірушіге цифрландырудың инновациялық технологияларын, селекцияның соңғы жетістіктерін, биологиялық қоспаларды қолдануды, жер ресурстарын өңдеуде дәлдік пен органикалық заттарды ескеретін жеке тәсіл қажет. Осы факторлардың жиынтығы аграрлық секторда мемлекеттік қолдауды бөлудің өзекті стратегиясын әзірлеуге ықпал етеді. Аграрлық сектордағы селекцияның соңғы жетістіктері селекциялық әдістерді қолдану арқылы аграрлық сектордағы процестерді жеделдетуге бағытталған.

Кесте 48 – Қостанай облысының ауылшаруашылығы кәсіпорындарына инновацияларды енгізу үшін бюджеттік көмекті бөлу

Инновациялық әлеует деңгейі	Инновациялық әлеует индексі бойынша рейтингтегі орын	Аудан	Ұйымның атауы	Егіс алаңы, га	Қарқындылығы, тг. егіс алқабының 1 гектарына	Өнімділік, 1 гектардан ц	Инновациялық әлеует индексі	Қолдау көлемі				1 гектарға есепте ауытқу, тг
								Жалпы егіс алқабындағы үлесті негізге ала отырып		Инновациялық әлеует индексін ескере отырып		
								Барлығы, мың. тг.	1 га егіс алқабына, тг.	Барлығы, мың. тг.	1 га егіс алқабына, тг.	
Жоғары	1	Қарасу	ЖШС «Караман-К»	18096	17995	186	4,608	16860	5592	9324	3090	-2496
	18	Қостанай	ЖШС «Нур Тоба»	6000	15561	232,2	5,94	5592	5592	3948	3948	-1644
	54	Әулиекөл	ЖШС «Ауле-Би 1»	11880	11880	159,6	7,59	11070	5592	7008	3540	-2052
Орташа	222	Қарабалық	ЖШС «АгроЦентр-Статус»	3000	56094	81	16,008	2796	5592	4506	9012	3426
	234	Арқалық қ.	ЖШС Аграрная фирма	10896	46662	83,4	17,886	10152	5592	8550	4710	-882
	244	Сарыкөл	Агро Парасат	3000	42468	72,6	19,56	2796	5592	5196	10392	4806
Төмен	254	Сарыкөл	ЖШС «АгроКомТрейд»	5856	39792	72	20,358	5454	5592	6684	6846	1254
	257	Арқалық қ.	ЖШС «Каркын»	3570	29652	37,2	26,838	3324	5592	6876	11556	5964
	261	Федоров	ЖШС «ТРОЯНА»	2100	20058	30	35,67	1956	5592	7908	22590	16998
Барлығы:				10733	X	X	64398	X	X	156	60000	X
Ескерту - автор дереккөзге сәйкес құрастырған [106]												

Оларға белгіленген биологиялық және химиялық сипаттамалары бар өсімдік түрлерін құру, өсімдіктердің өсуін жеделдету, аймақтың агроклиматтық ерекшеліктеріне бейімделу, сондай-ақ жергілікті және жаһандық сипаттағы аурулар мен зиянды жәндіктерге дәнді дақылдардың иммунитетін нығайту жатады.

Биокомпоненттер мен органикалық егіншілікті қолдану процесінде зерттеулер патогендер мен жәндіктер зиянкестерімен күресудің тиімді шараларының болмауы 30-80 пайыз аралығында егіннің жоғалуына әкелуі мүмкін екенін көрсетеді [161]. Пестицидтер мен инсектицидтер сияқты синтетикалық құралдарды үнемі қолдану ауылшаруашылық аймақтарының экологиялық жағдайына, сондай-ақ организмдерде жинақталу арқылы мал мен адамның денсаулығына теріс әсер етеді. Зиянкестермен күресудің инновациялық әдістерінің бірі-дақылдарды патогендерден табиғи және табиғи қорғау құралдары болып табылатын және өнімділікті арттыруды ынталандыратын микроорганизмдерді пайдалану. Табиғи өнімдер арнайы химиялық заттарды қолданбай, құнарлылығы жоғары топырақта өсіріледі [162].

Органикалық егіншіліктің тартымдылығын арттыру үшін арнайы облысаралық органикалық Агрономия қорларын дамытуға және енгізуге, органикалық табиғи өнімдерді ілгерілетуге және әртүрлі саладағы фермерлер арасында білім мен технологиямен алмасу үшін білім берудің инновациялық курстарын ұйымдастыруға болады.

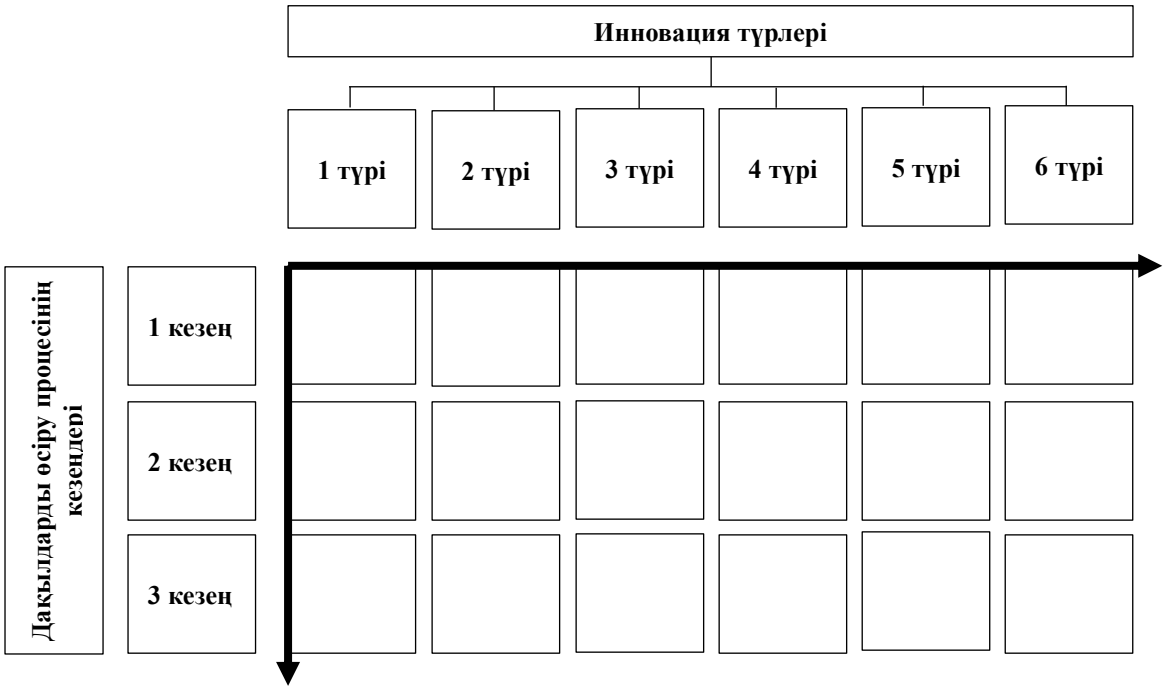
Егіншілік және аграрлық секторды цифрландыру саласында ЕО және АҚШ мемлекеттерінде жақын арада инновациялардың бесінші және алтыншы толқынын қолдануға көшу күтілуде, бұл ауылшаруашылығын ресурс үнемдеуді және цифрлық трансформациялауды дамыту арқылы агроөндірушілер қызметінің тиімділігін арттыруды қамтамасыз етеді.

Ақпараттың ауылдық жерлерге қосылуы ерекше маңызға ие. Геоақпараттық технологияларды білу және пайдалану инновациялық жобаларды қабылдауды оңтайландырады, ауылшаруашылығы техникасын, қорғау құралдары мен тыңайтқыштарды пайдалануды дәл жоспарлауды қамтамасыз етеді. Өнімділікті болжауда климаттың өзгеруі туралы ақпараты бар мәліметтер үлкен маңызға ие. ЕО мемлекеттерінің жетекші агроөнеркәсіптік кәсіпорындары мұндай инновацияларды белсенді қолданады, бұл астық өндірісінің тиімділігін едәуір арттырады.

Жер ресурстарын өңдеудегі дәлдік егістіктердің электрондық карталарын жасауға, деректерді кешенді өңдеуге арналған бағдарламалық қамтамасыз етуді әзірлеуге, ауылшаруашылығы алқаптарын бақылаудың жоғары дәлдіктегі әдістерін енгізуге, техниканың навигациялық жүйелерін жетілдіруге және дақылдардың жай-күйі мен климаты туралы деректерді талдау үшін жасанды интеллектті пайдалануға шоғырланады. Сондай-ақ, агроөнеркәсіптік процестердің барлық кезеңдері үшін роботтарды қолдануға және жаңа агротехникалық жүйелерді енгізуге баса назар аударылады [163].

Осылайша, даму деңгейі жоғары елдердің ауылшаруашылығындағы прогресс көбінесе цифрландыруды енгізуге байланысты, онда заттар интернеті, аналитика мен жасанды интеллектті қолдану үлкен рөл атқарады, бұл өнімділікті жақсартуға, өнімді нарыққа шығару уақытын қысқартуға, логистикалық тізбектердің даму қарқындылығына және шығындарды азайтуға әсер етеді. Қазақстанда осы салаларда елеулі артта қалушылық байқалса да, елдің қазіргі ғылыми және адами әлеуеті айтарлықтай зор және зерттеу жұмысының аграрлық секторды цифрландыру деңгейі жоғары отандық агроөнеркәсіптік компаниялардың пайда болуының негізінде жатуы мүмкін.

Аграрлық сектордағы ұлттық және халықаралық инновациялық тәжірибелерді кешенді талдау инновациялар аграрлық өндірістің барлық түрлеріне, сондай-ақ өсімдік шаруашылығымен байланысты барлық бизнес-процестерге енетінін көрсетеді (19-сурет).

Сурет 19 – Дәнді дақылдар өндірісінің тиімділігін арттырудың инновациялық бағыттарын қалыптастыру схемасы*

* Дереккөз: автор жасаған

Инновацияларды пайдалана отырып, ауылшаруашылығындағы бизнес-процестерді арттыру үшін матрицалар әдісін пайдалану ұсынылады, нәтижесінде өсімдік шаруашылығының бизнес-процестерінің тиімділігін арттырудың инновациялық бағыттарының матрицасын қалыптастыру пайда болды (49-кесте).

Бұл матрицада өсімдік шаруашылығын өсірудің әр кезеңінде инновацияларды енгізудің және өнімділікті жақсартудың тиісті нақты стратегияларын қалыптастыратын кең таралған және тестілік инновациялық шешімдер мен өнімдер қолданылады.

Кесте 49 - Инновация түрі бойынша дәнді дақылдарды өсірудің бизнес-процестерінің тиімділігін арттырудың инновациялық бағыттарының матрицасы

	Инновация түрлері				
Дәнді дақылдарды өсірудің Бизнес-процестері	**Ұйымдастырушылық-экономикалық инновациялар**	**Техникалық инновациялар**	**Ақпараттық инновациялар**	**Технологиялық инновациялар**	**Селекциялық-генетикалық инновациялар**
1. Негізгі өңдеу	Топырақты өңдеу кезінде заманауи машиналарға техникалық қызмет көрсету және қамтамасыз ету	Жерді дәнді дақылдарға өңдеудің заманауи технологияларын қолдану	Параллельді жүргізу, суару және тыңайту жүйелері сияқты "егіншілік" технологияларын енгізу	Жерді минималды және нөлдік өңдеу технологиялары	X
2. Тыңайтқыштарды қолдану	Әр шаруашылықтың топырақ ерекшеліктерін ескере отырып, минералды тыңайтқыштардың қажетті көлемін есептеу	Тыңайтқыштардың әртүрлі түрлерін кезең-кезеңімен қолдану	Тыңайтқыштарды картаға түсіру	Тыңайтқыштардың жаңа түрлерін олардың тиімділігін ескере отырып пайдалану	X
3. Егіс алдындағы топырақты дайындау	Минималды өңдеуге бағытталған ең жаңа mini-Till, No-Till, Strip-Till технологияларын пайдалану.	Топырақты өңдеу кезінде органикалық тыңайтқыштардың әртүрлі нұсқаларын біріктіру	Цифрлық технологияларды пайдалана отырып, топырақ құрамын талдау	Топырақты өңдеудің ең жаңа тәсілдері және ресурстарды үнемдеу технологиялары	X
4. Тұқым дайындау	Егіс көлемін анықтау үшін егіс дәнінің сапасын сараптау	Тұқымдарды өңдеудің заманауи әдістерін қолдану	Дәндердегі деректерді талдау үшін жасанды интеллектті қолдану	Тұқым материалын өңдеуде жаңа микроэлементтерді қолдану	Агроэкологиялық жағдайларға бейімделген жергілікті сорттарды қолдану ресурстарды тиімді пайдалануға және сыртқы әсерлерге төзімділікті арттыруға мүмкіндік
5. Егіс	Жұмысшылардың өнімділігіне байланысты егіс кезеңінде еңбекті ынталандырудың жаңа тәсілдері	Егістен кейін топырақтың жоғары сапалы жылжуына ықпал ететін кең ұстағышпен тиімді егу машиналарын қолдану	GPS-навигация жүйелерін пайдалана отырып ауыспалы егіс жүргізу	Егіс ауданының географиялық ерекшеліктерін ескере отырып, ауыспалы егіс нормаларын әзірлеу	Өнімділіктің өсуі үшін тұқымның өну деңгейі жоғары сорттарды таңдау

49-кестенің жалғасы

6. Өсімдіктерге күтім жасау және сату	Астық жинау нәтижелерін бақылау және болжау	Өсімдіктерді қорғаудың жаңа құралдары және оларды қолдану тәсілдері	Дәнді және дәнді-бұршақты дақылдардың дамуын Онлайн-бақылау	Жаңа әдістерді қолдана отырып, қорғаныс құралдарын қолдану	Қолайсыз жағдайларға төзімді дәнді дақылдардың сорттарын өсіру
7. Егін жинау	Жинау көлемін анықтау және әр шаруашылық үшін машиналар мен жабдықтардың қажетті санын есептеу	Өнімділікті арттыру үшін ауылшаруашылық техникасының жаңа түрлерін пайдалану	Астық жинауды бақылау барысында цифрлық технологияларды пайдалану және жинаудың әрбір кезеңінде жалпы деректер массивін жасау	Ауылшаруашылығы техникасының астық жинауда одан әрі толық жүктелуі үшін оның техникалық сипаттамаларын есепке алу	Жеделдетілген вегетациялық маусымы бар сорттарды пайдалану.
8. Егін жинаудан кейінгі өңдеу	Астықты одан әрі өңдеу үшін бірдей сипаттамаларға сәйкес оңтайлы сұрыптау	Ең жаңа астық кептіргіш және астық тазалағыш машиналарды пайдалану	Егін жинаудан кейінгі астық жағдайын диагностикалаудың цифрлық аспаптарын пайдалану	Астықты кептіру үшін ең жаңа электроактивтендірілген ағындарды пайдалану	Х
9. Дайын өнімді сақтау	Аграрлық секторда мамандандырылған көлік және қойма астық шаруашылықтарын ұйымдастыру	Астықты қоймаларда сақтау кезінде ауа райының қолайсыздығы мен зиянды жәндіктерге қарсы ең жаңа құралдарды қолдану	Астық қоймаларында климатты басқарудың роботты жүйесін қолдану.	Астық қоймаларының жаңа жүйелерін салу және ескілерін өзгерту	Х
10. Өнімді дайындау	Астықты өткізудің жаңа нарықтарын іздеу және ел ішінде де, одан тыс жерлерде де өткізу орталықтарын ұйымдастыру	Арнайы тәсілмен оралған дайын өнімді тасымалдау.	Астық сату жөніндегі мемлекеттік интернет-алаңды құру және тарату	Клиенттердің қалауын ескере отырып, дәндерді орау мен қаптаудың заманауи әдістерін қолдану	Жоғары дәмі бар өзгертілген тұқымдарды пайдалану

Дереккөз: автор жасаған

Әзірленген матрицалық әдіске сәйкес ауылшаруашылығы мен өсімдік шаруашылығы саласын дамыту мен тиімділігін арттырудың жаңа векторын қалыптастыратын инновациялық технологияларды қолданудың тиімділігін анық көруге болады.

Бұл ретте ауылшаруашылығында инновацияларды қолданудың қажетті шарты олардың экономикалық орындылығын егжей-тегжейлі талдау болып табылатынын атап өткен жөн. Кең жер учаскелері бар ірі компаниялар үшін кейбір шешімдер жоғары тиімділікке ие болуы мүмкін, ал басқалары төмен инвестициялар мен жоғары операциялық рентабельділіктің арқасында кішігірім ұйымдар үшін қолайлы. Әрбір ұйым үшін оларға сәйкес келетін инновациялық стратегия мен енгізілген технологияларды табу белгілі бір қиындық тудырады. Ол үшін матрицаның әр элементі әртүрлі инновациялық шешімдерді біріктіре алады және көптеген инновациялық ұсыныстар болған кезде астық секторы үшін ең тиімді әдістердің матрицасын қалыптастыру үшін олардың кешенді экономикалық талдауын жүргізу керек.

Осылайша, ауылшаруашылығы ұйымдарының инновациялық әлеуетін дамыту үшін негізгі мәселелерін бөліп көрсетуге және аграрлық сектор кәсіпорындарының қызметіне инновацияларды енгізудің оңтайлы бағыттарын таңдауға мүмкіндік беретін матрицалық тәсілді қолдану ұсынылады. Бюджеттік көмек көлемін бағалау моделін іске асыру қаржы ағындарын шаруашылықта инновацияларды барынша енгізуді қажет ететін ұйымдарға бағыттауға ықпал ететін болады.

3.3 АӨК қаржылық қолдау нысаны ретінде субсидиялау жүйесінің кемшіліктері және оны жетілдіру жолдары

Агроөнеркәсіптік кешен елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ететін және экономикалық өсуге ықпал ететін негізгі салалардың бірі болып табылатындығына байланысты агросектордың дамуын кешенді ынталандыруға бағытталған мемлекеттік қолдау құралдарын бөлу әдіснамасын әзірлеуге ерекше назар аудару қажет. Жаһандану және нарықтық ортадағы тұрақты өзгерістер жағдайында бюджет қаражатын нақты және сауатты бөлуге ықпал ететін заманауи технологиялар мен басқару әдістерін енгізу қажет [164].

Біздің ойымызша, бизнес пен мемлекеттік органдар арасындағы ынтымақтастық моделін әзірлеу және енгізу негізгі басымдыққа айналады, оның негізі несиелендіру болады. Фермерлерге берілетін несиелер мақсатты пайдалануға бағытталуы керек, бұл технологиялық прогресті ынталандыруға ғана емес, сонымен қатар саладағы өндіріс көлемін арттыруға мүмкіндік береді.

Субсидиялау жүйесінің қажетті элементтері ретінде бағалау критерийлері ауылшаруашылығына бюджеттік көмектің жалпы стратегиясына енгізілуі тиіс мемлекеттік бағдарламаларды іске асырудағы артықшылықтар мен кемшіліктерді, ұзақ мерзімді тиімділік пен экономикалық қайтарымды анықтауға мүмкіндік беретін мақсат қоюдағы дәлдікті бөліп көрсету қажет.

Республикада аграрлық секторды мемлекеттік қолдау қазіргі уақытта субсидиялардың әртүрлі түрлері арқылы жүзеге асырылады, олар тікелей,

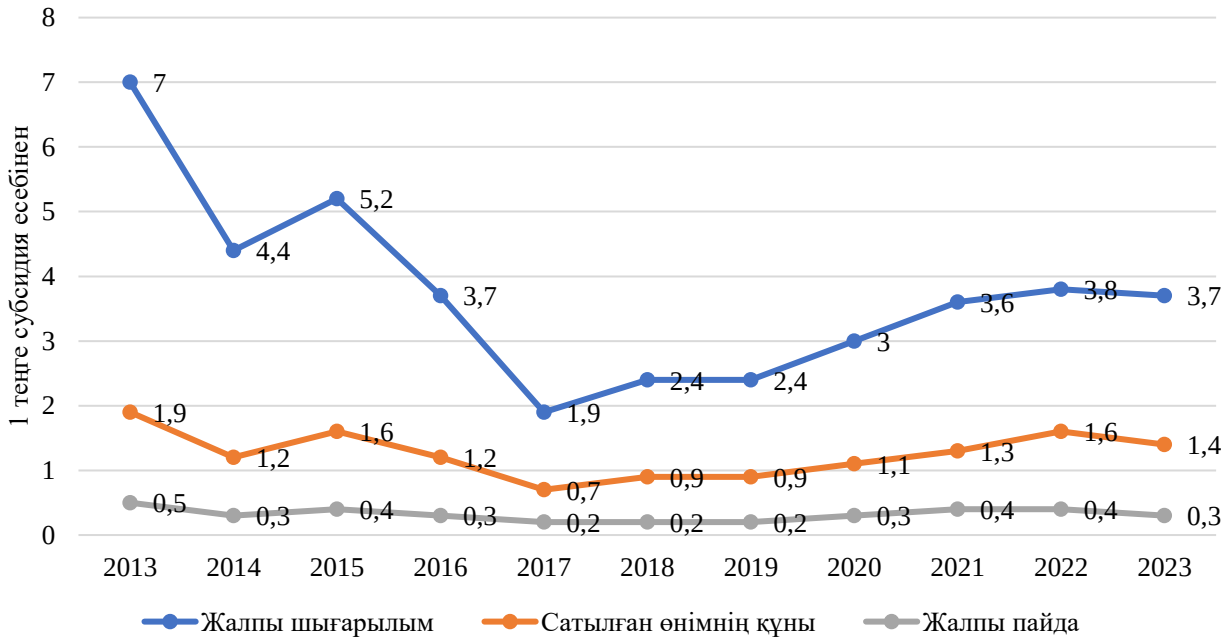
өндірілетін және жанама ресурстарды пайдалана отырып жіктеледі [167]. Қазақстандағы аграрлық сектордағы негізгі бағыт шығындарды азайтуға ықпал ететін ресурстарды пайдалануды қолдауға бағытталған. Өндірістерге қаржылық инвестициялар ауылшаруашылық өндірушілерінің қызығушылығын тудыруы мүмкін, олар аграрлық өндіріс көлемі туралы дұрыс емес мәліметтер беріп, олардың көлемін асыра көрсетеді [168]. Осыған байланысты субсидиялар бөлуде өсімдік шаруашылығы саласындағы нарықтық сигналдардың бұрмалануының аз дәрежесіне байланысты өндірісті емес, ресурстарды қолдауға басымдық беріледі.

Ресурстық субсидиялаудың негізі тұқымдар, аграрлық қызметтің белгілі бір түрлеріне жұмсалатын шығыстарды өтеу және несиелерге жұмсалатын шығындарды өтеу сияқты пайдаланылатын ресурстарға белгіленген төлемдер болып табылады. Ресурстық субсидиялардың құны оларға фермерлік сұранысқа байланысты, бұл өз кезегінде мемлекеттік қаржылық қолдау деңгейінде көрінеді. Ауылшаруашылығының кейбір салаларының көлемі мен танымалдығы оларға субсидиялар тартудың ең жоғары деңгейін қалыптастырады. Сонымен қатар, әртүрлі өсімдік өнімдері үшін гектар көлеміне субсидия бөлу аймақтық басымдықтарға байланысты өзгеріп отырады, дегенмен олар ауылшаруашылығы өндірушілері үшін тартымдылығына ықпал етпейді [169]. Сонымен қатар, субсидиялар тиісті ауылшаруашылық тәжірибесі жоқ ресурстарды тиімді пайдалануға кепілдік бермейді.

Ауылшаруашылық дақылдарының өнімділігін арттыруға бағытталған мемлекеттік бағдарламалар мен стратегиялардың тиімділігі әртүрлі факторлардың әсерінен жиі күмән тудырады, олардың арасында климат соңғы орында емес. Құрғақшылық маусымы субсидиялар болған кезде де өнімділіктің төмендеуіне әкеледі. Ресурстарды пайдалануды мемлекет белсенді түрде субсидиялағанымен, олардың сапасы ерекше ескерілмейді [170]. Негізгі назар пестицидтермен өңделген дәнді және бұршақты дақылдар үшін тыңайтылған егіс алқаптарының көлемін ұлғайтуға аударылады.

Қазіргі экономикалық тәжірибеде ауылшаруашылық секторын мемлекеттік қолдау көбінесе ресурстарды пайдалануды күшейту арқылы өндіріс көлемін ұлғайтуға бағытталған. Алайда, бұл тәсіл өзін-өзі қамтамасыз ету мен тұрақты дамудың маңыздылығын елемеуге, сондай-ақ экологияға теріс әсер етуге әкелуі мүмкін. Ұзақ мерзімді перспективада аграрлық секторда экологиялық таза және орнықты технологияларды қолдану маңызды бағыт болып көрінеді. Айта кету керек, экологиялық тұрақты технологияларды енгізу шығындары дәстүрлі, экологиялық таза емес тәсілдерді қолданумен салыстырғанда салыстырмалы немесе тіпті төмен болуы мүмкін. Бұл экологиялық технологияның шығындары көбінесе шикізат, энергия шығындарын азайту және егін шығынын азайту арқылы өтелетіндігіне байланысты. Сонымен қатар, тұрақты технологияларды пайдаланудың ұзақ мерзімді экономикалық пайдасы жер өнімділігінің артуы және қоршаған ортаға теріс әсердің азаюы арқасында бастапқы инвестициялардан айтарлықтай асып түсуі мүмкін [171].

Өндірістік көрсеткіштердің серпіні негізінде Қазақстанның ауылшаруашылығында субсидиялаудың нәтижелілігін бағалауға болады (20 - сурет).

Сурет 20 – 2013-2023 жылдары Қазақстанның ауылшаруашылығындағы субсидиялардың 1 теңгесіне есептегендегі жалпы шығарылым, сатылған өнімнің құны және жалпы пайда, теңге

Дереккөз: автор дереккөз негізінде құрастырған [105]

2013 жылдан бастап ауылшаруашылығындағы ЖІӨ-нің жалпы мөлшері тұрақты түрде төмендегеніне қарамастан, сатылған өнім мен жалпы пайда құнының көрсеткіштері онша өзгерген жоқ және 2020 жылдан бастап өсе бастады.

Бұл субсидиялар сонымен қатар ауылшаруашылығы өндірушілерінің жоспарланбаған шығындарын жабатынын көрсетеді. өнім бағасының тұрақты өсуі және инфляция үлкен маңызға ие, бұл жалпы пайданың өсуіне тікелей әсер ететін өнім құнының өсуіне әкеледі.

Субсидиялаудың заманауи ережелері үлкен мемлекеттік шығындарды ескере отырып әзірленеді, бұл қаржыландыруға деген қажеттіліктің артуына әкеледі. Сонымен қатар, пестицидтер мен тыңайтқыштарды қолданудың ресми стандарттарының болмауы жерді өңдеу сапасының төмендігіне және дәнді және бұршақты дақылдардың жеткіліксіз өнімділігіне әкеледі. Субсидиялардың кеңеюі ресурстарды жергілікті фермерлер үшін қол жетімді ете бермейді, өйткені өндірушілер мен дистрибьюторлар бюджеттік қолдаудан туындаған сұраныстың өсуіне жауап ретінде өнімнің құнын арттыра алады. Бұған тыңайтқыштар мен химиялық заттар нарығындағы монополиялық үстемдік және сұраныстың артуына ұсыныстың төмен реакциясы әсер етеді, бұл өндірістің кеңеюінен гөрі бағаның өсуінен көрінеді.

Зиянды жәндіктермен күресуді субсидиялау олардың химиялық қорғаныс құралдарына тез бейімделуімен қиындайды, бұл препараттарды өзгертуді және олардың дозаларын арттыруды талап етеді. Химиялық қорғаныс топырақтың ластануының маңызды көзі бола алатындықтан және пайдалану шектеулі болғандықтан, ауылшаруашылық жерлерін биоқорғаудың басқа әдістерін субсидиялауға көшкен жөн. Химиялық әдістерге субсидиялардың көбеюі жердің ластану мәселесін күшейтуі мүмкін болғандықтан, зиянкестердің табиғи жауларын пайдалануды, топырақты табиғи өңдеуді және биологиялық тыңайтқыштарды қаржыландырған жөн. Бұл тәсілдерді қолдану экологияны сақтауға және табиғатты ұтымды пайдалануға ықпал етеді.

Мал шаруашылығындағы субсидиялау бағыттары мал басының санына байланысты немесе жемшөптің жалпы санына арналған шығыстарды есепке алу кезінде өтеледі. Бұл ретте, асыл тұқымды малдардың Қазақстанға импортын субсидиялау қиындықтарға ие, бұл осы саладағы ауылшаруашылығы өндірісін дамытуға ықпал етпейді. Басқа елдерден әкелінген малдар Қазақстан Республикасының күрт континенталды ауа райы жағдайларына бейімделу кезінде күйзеліске ұшырайды, бұл жергілікті жағдайларға бейімделгендермен салыстырғанда олардың өнімділігін төмендетеді. Жануарларды әкелу де қымбатқа түседі, сондықтан жергілікті климаттық және жемдік жағдайларға бейімделген генетикалық материалды сатып алуды қаржыландыру тиімдірек болады.

Сүт өндірісі ерекше маңызға ие, оны қолдауға арналған субсидиялар қысқа мерзімді міндеттерді шешуге, атап айтқанда, жем сатып алуға қаражат алған кейбір фермерлік шаруашылықтарға қаржылық жүктемені азайтуға бағытталған. Алайда, мұндай шаралар олардың тапшылығы мәселесін жүйелік деңгейде шешпейді. Оның орнына ауыл тұрғындарына мал бағуға мүмкіндік бере отырып, жайылым алаңдарын кеңейту арқылы жер ресурстарын реттеуді ұйымдастыруды оңтайландыру ұсынылады. Ауылшаруашылығы секторында тиімділікті арттыру үшін қолданыстағы кедергілерді алып тастау, егістік жерлерді тиімді игеру және фермерлердің позицияларын нығайту қажет.

Жайылым иелері тізбесінің ашықтығын қамтамасыз етуді және ауылшаруашылығы жерлеріне бағаны қалыптастыруды талап ете отырып, Қазақстан үшін нарықтық жер қорын құру түйінді болып табылады. Негізгі мәселе-тіркелмеген меншік иелерінің жайылымдарға иелік етуі, оларды қоршап, жергілікті тұрғындарға қол жетімділікті шектейді. Қымбат жемшөптің мәселелері және малды еркін жаю мүмкіндігінің болмауы фермерлерді малдарды мерзімінен бұрын союға мәжбүр етеді. Бұл жағдайда субсидиялау жүйесіндегі мәртебесіне қарамастан, шаруашылықтардың барлық түрлері үшін қоғамдық жайылым алаңдарын кеңейту қажет.

Мемлекеттік экспорттық астық стратегияларына қарамастан, алдағы жылдары астық жинау техникасының төмендеуін күту керек, өйткені комбайндар, тракторлар, отырғызғыштар бағасының өсуіне байланысты оларды көптеген фермерлер үшін қол жетімді етпеді. Республикада лизингті Белсенді мемлекеттік қаржыландыруға қарамастан, оның дамуы шетелдік техника

өндірушілердің экономикалық жағдайына және олар белгілейтін бағаларға байланысты [175].
Осыған орай, өз өндірісіміздегі ауыл шаруашылығы техникасын сатып алуды жеңілдетілген несиелендірудің басым бағытын дамытуға болады.
2025 жылдан бастап Қазақстан Республикасында ауыл шаруашылығына берілетін субсидиялардың басым бөлігі жойылатынын ескерсек, бұл жұмыс түрлерін субсидиялаудың орнына шаруаларға 5 пайызбен несие берілмек.
Айта кету керек, субсидияларды жою кең таралмаған. Мәселен, ылғал үнемдейтін технологияларды енгізгені үшін шаруаларға берілетін субсидиялар, керісінше, 50 пайыздан 80 пайызға дейін көтерілді. Сондай-ақ шаруаларға ауылшаруашылық техникасын сатып алуға, егістік санитариясына және т.б. субсидиялар қарастырылған.

Ауылшаруашылығын қаржыландыру жүйесін жақсарту жөніндегі кемшіліктер мен ұсынымдар 50-кестеде келтірілген.

Кесте 50 – Қазақстандағы субсидиялаудың негізгі түрлерінің кемшіліктері және оларды жою жөніндегі ұсынымдар

Субсидия түрі	Ұсынымдар	Кемшіліктері
1	2	3
Сиыр сүтін өндіру құнын арзандатуға арналған субсидиялар	Жем сатып алуға мемлекеттік субсидиялар бөлу шаруашылықтардың кейбір санаттары үшін ғана тиімді, бірақ олардың жалпы тапшылығы мәселесін шешпейді	Ауыл тұрғындарына жайылымдық жерлерді пайдалануға нақты белгіленген заңдарды бекіту ұсынылады. Жергілікті деңгейде мал жаю үшін жағдайларды қамтамасыз ету қоғамдық жайылымдардың көлемін кеңейту арқылы ғана мүмкін болады
Минералды тыңайтқыштардың құнын арзандатуға арналған субсидиялар	Мемлекеттік субвенциялар егіншілікті ынталандыруға жеткілікті әсер етпейді, жоғары сапалы тұқым өндіруге кепілдік бермейді және мәдени дақылдардың өнімділігін арттыруға ықпал етпейді. Минералды тыңайтқыштар бағасының төмендеуіне ықпал етудің орнына, субсидиялар, керісінше, өндірушілер мен дистрибьюторлар тарапынан олардың қымбаттауына әкеледі. Фермерлер көбінесе тыңайтқыштарды қолданудың ұсынылған нормаларын сақтамайды, бұл олардың егістіктерде шамадан тыс немесе жеткіліксіз көлеміне әкеледі	Қаржыландыру көлемін агрохимиялық картограммаларға байланыстыра отырып, тыңайтқыштарды ұтымды пайдалану бойынша консультациялық қызметтерді ұйымдастыруға жеңілдікті несиелер беру ұсынылады. Бұл картограммалар агроэкожүйелерде минералды тыңайтқыштардың нақты мөлшерлемесі үшін негіз болады. Сонымен қатар, барлық аудандарда тыңайтқыштарды сақтау және сақтау инфрақұрылымын кеңейту үшін қаражат тарту маңызды.

50-ші кестенің жалғасы

1	2	3
Тұқым шаруашылығын дамытуға субсидиялар	Бөлінген субсидиялар республикада сапалы тұқым шаруашылығын дамытуды қолдайды, соның салдарынан ауылшаруашылығында дәнді және дәнді-бұршақты дақылдардың өнімділігі төмен	Тұқым өсіруші компаниялар мен аграрлық өндірушілер үшін тұқым материалына шығындарды азайту саласындағы қаржылық қолдаудың орнына ұлттық селекциялық зерттеулерді қаржыландыруға баса назар аударған жөн. Бұл елді ұлттық агроклиматтық жағдайларға оңтайлы бейімделген тұқымдармен, соның ішінде жауын-шашынға төзімді дақылдарды дамытумен стратегиялық қамтамасыз етеді
Етті және ет-сүт тұқымдарының ІҚМ асыл тұқымды төлдерін сатып алуға субсидиялар	Таза тұқымды малды сатып алуды мемлекеттік қаржыландыру оның логистикасына жоғары шығындармен біріктірілген және	Жеңілдікті несиелерді олардың импортына емес, асыл тұқымды малдардың генетикалық материалын сатып алуға жіберу керек.
	көбінесе күтілетін нәтижелерге әкелмейді, өйткені экстремалды ауа-райына және сапасыз жемге сезімтал шетелдік мал тұқымдары Қазақстанда негізсіз бюджет шығындарына әкеп соқтыратын салмақтың немесе сүт өнімділігінің болжамды өсуіне қол жеткізе алмайды	Қазақстанның жағдайына бейімделген генетикалық ресурстарға назар аудару қажет, бұл сыртқа асыл тұқымды мал шаруашылығына тәуелділікті азайтады және мал шаруашылығының ұлттық әлеуетін нығайтады
Инвестициялық субсидиялар	Инвестициялық субсидиялар ауыл техникасын тиісті деңгейде жаңартуға және жөндеуге ықпал етпейді, өйткені Қазақстан бағалары жыл сайын өсіп келе жатқан шетелдік ауылшаруашылығы машиналарының, жабдықтары мен оларға қосалқы бөлшектердің импортына тәуелді	Агротехникалық сегментте сатып алынатын жаңалықтардың және жаңартылатын өндірістік парктің құнының төрттен біріне дейін жабатын мемлекеттік несиелер арқылы қаржылық қолдауды белсенді енгізу түйінді мәнге ие. Сондай-ақ салаға инвестициялау мақсатында ресімделген несиелер бойынша пайыздың 10% мөлшерінде өтемақы төлемдерін көздеу өте маңызды. Аграрлық мақсаттағы механизмдер мен жоғары генетикалық сападағы мал шаруашылығы өнімдері үшін лизингтік бағдарламалар түріндегі қолдауды назардан тыс қалдырмаңыз. Инвестицияларға бағытталған субсидиялар ауылшаруашылығының технологиялық базасын жаңартудың тетігі болып табылады және басым бағыттардың қатарында қалуы тиіс.

Өсімдіктерді қорғау құралдарының құнын арзандатуға арналған субсидиялар	Химиялық заттарды сатып алу және пайдалану үшін мемлекеттік қаржыны қолдану егістіктер мен жайылымдардың ластану көлемін арттырады. Бұл тәсіл жабық циклды тудырады, онда зиянды жәндіктер пестицидтерге төзімділікке ие болады, ал фермерлер, жауап ретінде, топырақтың қосымша нашарлауына ықпал ететін дозаны арттырады. Бірте-бірте жәндіктер зиянкестері жоғары дозаларға үйреніп, мамандарды жаңа химиялық заттарды қолдануға мәжбүр етеді, осылайша теріс шеңберді жалғастырады.	Өсімдіктерді қорғаудың химиялық қауіпті заттарын сатып алу үшін емес, құстар мен зиянкестермен күресетін пайдалы жәндіктерді өсіруге ықпал ететін өз биофабрикаларын дамыту үшін қаржылық қолдауды пайдалану керек. Сонымен қатар, биологиялық өнімдер мен арамшөптермен күресу жүйелерін өндіруге субсидиялар бөлу қажет.
Дереккөз: автор құрастырған		

Отандық тұқым шаруашылығы саласын дамытуды мемлекеттік қолдау шетелдік жеткізушілерге тәуелділікті ескермей, ұлттық тұқым өндірісінің төзімділігін нығайту үшін тиімді болып табылмайды. Күш-жігерді ішкі селекциялық зерттеулерді қаржыландыруға қайта бағыттау тұқым мен отырғызу қорын өз бетінше құруға мүмкіндік береді. Бір қызығы, минералды тыңайтқыштардың құнын төмендетуге арналған субсидиялар олардың фермерлерге қол жетімділігін нашарлатады, өйткені өндірушілер мен дистрибьюторлар жағдайды пайдаланып, бағаны көтереді.

Өсіп келе жатқан сұранысқа жауап ретінде тыңайтқыштар өндірісін ұлғайтудың шектеулі мүмкіндігі олардың бағасының өсуіне әкеледі.

Инвестициялар аграрлық секторды қаржыландыру процесінде маңызды рөл атқарады, өйткені олар негізгі құралдарды жаңартуды жеңілдетеді. Қаржылық қолдаусыз және "ҚазАгроҚаржы" АҚ қатысуынсыз осы саладағы баяу ілгерілеу кезінде техникалық базаны жаңарту жергілікті аграршылар үшін қол жетімсіз болар еді. Инвестициялардың айтарлықтай өсуі ауылдық облыстағы капиталдың өсуіне оң әсер етеді. Тәжірибе алмасу және осы өндірісті Қазақстанда орналастыру үшін отандық ауылшаруашылығы техникасын дамытуға және шетелдік өндірушілермен ынтымақтастыққа назар аудару маңызды.

Ауыл шаруашылығы саласын несиелер арқылы қаржыландыру көбінесе субсидиялардан асып түседі, бұл бірқатар маңызды артықшылықтар береді. Біріншіден, несиелер фермерлерге ресурстарды бөлудің икемділігін қамтамасыз етеді, бұл оларға қаражатты қайда жұмсайтынын дербес анықтауға мүмкіндік береді, мейлі ол техниканы, тұқымдық материалдарды, тыңайтқыштарды сатып алу немесе инфрақұрылымды жақсарту.

Бұл тәсіл өзгермелі нарықтық жағдайларға және экономикалық қызметтің нақты қажеттіліктеріне бейімделу мүмкіндігін арттырады, бұл мақсатты субсидияларға қарағанда тиімдірек.

Сонымен қатар, жеңілдетілген несие ресурстарды жауапкершілікпен пайдалануды және тиімділікті арттыруды ынталандырады.

Несие алған ауылшаруашылық тауар өндірушілері өз шығындарын мұқият жоспарлауға және экономикалық тәуекелдерді басқаруға мәжбүр, бұл ресурстарды неғұрлым орынды пайдалануға әкеледі.

Бұл қаржыландыру механизмі бәсекеге қабілеттілікті арттырады, өйткені фермерлер несиенің қайтарылуын қамтамасыз ету үшін өнімділік пен өнім сапасын арттыруға ұмтылады.

Несиелер ұзақ мерзімді бастамаларға, соның ішінде жаңа қоймаларды салуға немесе жабдықты жаңартуға мүмкіндік береді, олар көбінесе субсидияланған қаржыландырумен және аудандағы ауыл шаруашылығы инфрақұрылымын дамытумен қамтамасыз етілмейді.

Саяси өзгерістерге төзімділікке ерекше назар аудару керек. Қарыздық қаржыландыру саяси ауытқуларға аз сезімтал және ұзақ уақыт бойы сенімді қаржылық болашақты қамтамасыз ете алады.

Аграрлық сектордағы несие алушылар мемлекеттік субсидияларға тәуелділігін төмендетеді, бұл олардың бизнесін мемлекеттік қолдаудағы сыртқы өзгерістерге тәуелсіз етеді.

Осылайша, қаржылық ресурстардың жетіспеушілігі жағдайында Қазақстанның ауыл шаруашылығын субсидиялаудың көптеген бағыттарын міндетті қайтарымды сипаттағы жеңілдетілген несиелеумен алмастыру мақсатқа сай.

Тұтастай алғанда, ұсыныстар мен ұсынымдар ауыл шаруашылығы саласын қаржыландырудың дәйекті және негізделген ғылыми стратегиясы аясында жүзеге асырылуы мүмкін, оның маңыздылығы қазіргі жағдайда жыл сайын арта түседі және мемлекеттің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Зерттеу нәтижесінде келесі ғылыми нәтижелер, қорытындылар мен ұсыныстар алынды:

1. Ауылшаруашылығындағы қаржылық қолдаудың экономикалық механизмі деп экономикалық қиындықтарға тап болған кәсіпорындар мен салаларды жеңілдетілген және өтеусіз қаржыландырудың әртүрлі тетіктері мен құралдарының жиынтығын түсіну керек. Бұл тетік аграрлық өндіріс пен ауылдық аумақтарды орнықты дамытуға бағытталған әлеуметтік-экономикалық, заңнамалық-құқықтық және ұйымдастырушылық шараларды қамтиды.

2. Аграрлық секторды қаржылық қолдау ауылшаруашылығын қолдау жүйесінің бөлігі болып табылады және көбінесе ақшалай түрде қаржылық қолдаудың негізгі нысандарын пайдалану арқылы ауылшаруашылығы өндірушілеріне қаржылық қолдау көрсететін экономикалық субъектілерден тұрады. Ауылшаруашылығы субъектілерін қаржылық қолдаудың әрбір нысаны тараптардың әрқайсысы үшін пайда алу мақсатында нарыққа қатысушылар арасындағы өзара іс-қимылға бағытталған әлеуметтік және өзге де шаралар кешенін білдіреді. Қазіргі уақытта ауылшаруашылығы субъектілерін қаржылық қолдау жүйесі қаржылық қолдаудың әртүрлі нысандарын қамтиды, ал мемлекет ауылшаруашылығы субъектілері үшін көптеген бағдарламалар әзірлейді.

3. Ауылшаруашылығындағы қаржылық қолдаудың экономикалық механизмі келесі негізгі элементтерді қамтиды: ауылшаруашылығы өнімдерін өндіру, өңдеу, тасымалдау және сату шығындарының бір бөлігін өтеу үшін субсидиялар мен өтемақылар; экономиканың басқа салаларына қарағанда тиімдірек шарттармен ауылшаруашылығы кәсіпорындары үшін жеңілдетілген несиелер, кейбір салықтардан босату немесе ауылшаруашылығы кәсіпорындары үшін салық жеңілдіктері, салық ставкаларын төмендету; әділ бәсекелестікті қамтамасыз ету және өндірушілердің мүдделерін қорғау үшін ауылшаруашылығы өнімдері мен нарықтарының бағаларын реттеу; ауылшаруашылығы өндірушілерінің кооперативтері мен қауымдастықтарын дамыту және т. б.

4. Нарықтық қатынастар жоғары деңгейде дамыған экономикада аграрлық секторды қаржыландыруды реттеудегі мемлекеттің рөлі көптеген құралдарды қамтитын кешенді жүйені басқару болып табылады. Бұл құралдар фермерлердің кірістілігіне, ауылшаруашылық өндірісінің даму бағытына және қаржыландыру мен несиелеу саласына әсер етеді. Әр елдегі мұндай араласу дәрежесі оның экономикалық және әлеуметтік прогресс деңгейімен байланысты. Батыс елдері агроөнімдерді артық өндіру мәселесін белсенді түрде шешуде, ал Қазақстан ауылшаруашылығында өзін-өзі қамтамасыз етуге қол жеткізуге және азық-түлік импортын қысқартуға ұмтылуда. Басқа мемлекеттерде кең таралған қолдау әдістерін пайдалану мүмкіндігін шектейтін айтарлықтай бюджет тапшылығын ескеру маңызды. Тиісті қаржыландырусыз қабылданатын кез келген қолдау шаралары аграрлық сектордың жағдайын нашарлатуы мүмкін. Осыған қарамастан, шет елдердің мемлекеттік қаржыландыру саласындағы тәжірибесі Қазақстанның ауылшаруашылығын қаржылай қолдаудың мемлекеттік

бағдарламаларын құру кезінде назарға алынуы мүмкін.

5. Қазақстанның аграрлық секторының жалпы ішкі өніміндегі Қостанай облысының үлесінің артуына қарамастан, Қостанай облысының аграрлық өнімінің нақты көлемі өткен жылдармен салыстырғанда азайды. Негізгі мәселелер егінге теріс әсер еткен қолайсыз ауа-райы жағдайлары болды. Екінші жағынан, мал шаруашылығы өсу тенденциясын көрсетті және оның аграрлық сектордағы үлесі экспорттық мүмкіндіктер есебінен артады деп болжануда. Агроөнеркәсіп саласындағы инвестициялық белсенділік соңғы жылдары 7-10% шегінде тұрақты болып қалуда. Бұл аймақтағы агроөнеркәсіптік өндіріс көлемінің өсуі қызметтің кеңеюі есебінен жүреді және қайта өңдеу саласының дамуымен, экспорттық әлеуеттің артуымен және ішкі нарықтағы ауылшаруашылық тауарларына сұраныстың өсуімен байланысты. Бұл ретте ауылшаруашылығы тұрақсыздықты сезінуді жалғастыруда, ал қолданыстағы мемлекеттік реттеу жүйесі ұдайы өндіру процесінде экономикалық сәйкессіздіктерді жоймайды. Зерттеулер Қостанай облысының аграрлық әлеуеті тамақ өнеркәсібін дамыту және ТМД-дағы өңірлік еңбек бөлінісіне қатысу үшін қажетті негізгі өнім түрлерінің тұрақты өндірісін қамтамасыз етуге қабілетті екенін растады, бұл айтарлықтай қаржылық қолдауды қажет етеді.

6. Ауылшаруашылығындағы ұдайы өндіріс процестерін мемлекеттік басқару оның элементтері арасындағы қатынастардың динамикалық жақсаруын көздейтін ұйымдастырушылық-экономикалық механизм арқылы жүзеге асырылады. Ағымдағы экономикалық жағдайға байланысты екпін әртүрлі ішкі жүйелер арасында ауысуы мүмкін, қазіргі уақытта субсидиялау мен баға белгілеуге ерекше назар аударылады. Қазақстанда өткізілген аграрлық секторды дамыту жөніндегі бастамалар шектеулі прогресті көрсетеді, бұл ретте зерттелетін кезеңде бағдарламаларда қойылған мақсаттардың басым бөлігіне қол жеткізілмеді. Бағдарламалар ауылшаруашылығы ресурстарының бағасының өсуін, қолайсыз климаттық жағдайларды және жаһандық азық-түлік нарықтарындағы өзгерістерді қоса алғанда, бастапқы күтулерге сәйкес келмейтін өзгертілген жағдайларда жүзеге асырылды. Ауылдық жерлердегі әлеуметтік мәселелер әлі де шешілмеген, бұл ондағы өмірді еңбекке қабілетті халық үшін тартымсыз етеді. Аграрлық сектор тұтынатын ресурстар үшін баға паритетіне қол жеткізілмейді және отандық өнім өндірушілердің мүдделері жеткілікті қорғалмай қалады.

7. Қостанай облысындағы аграрлық кәсіпорындарды мемлекеттік қолдау мен табыстылық арасындағы өзара байланысты талдау мемлекеттен қаржылық көмектің нәтижелері мен ауылшаруашылығы өндірушілерінің табыс деңгейі арасындағы тікелей корреляцияны анықтады. Қаржылық қолдау тетігін әзірлеу агроөнеркәсіптік нарыққа қатысушылардың табысты өзара іс-қимылы және олардың өсуі мен ілгерілеуі үшін жағдай жасау үшін шешуші болып табылады. Мемлекеттік көмек жүйесі өндірушілердің қаржылық-экономикалық жағдайын ескеруі керек, ал мемлекеттік қаражатты бөлудің қолданыстағы тәжірибесі көбінесе кәсіпорындардың даму тиімділігін елемейді, бұл табысты өндірушілерді қолдауға басымдық беру қажеттілігін көрсетеді.

8. Аграрлық саладағы бюджеттік қаржыландыруды жоспарлаудың заманауи жүйесі түзетуді қажет етеді, өйткені бюджеттік қаражат ауылшаруашылығы тауарын өндірушілердің қаржылық нәтижелеріне айтарлықтай әсер етеді. Қаржылық қолдау тетігін оңтайландыру үшін экономикалық, өндірістік, фискалдық, инвестициялық және әлеуметтік өлшемдерге негізделген Қазақстан өңірлерінің АӨК-ін қаржыландырудың әмбебап моделін қолданған жөн. Бұл белгілі бір аймақтың ауылшаруашылығы саласының ұйымдарын бюджеттік қаржыландыруды бөлудің ең тиімді нұсқасын таңдауға мүмкіндік береді

9. Кәсіпкерлік саласындағы инновациялық дамуды ынталандыруға бағытталған мемлекеттік реттеу жүйесі пысықтауды талап етеді. Бұдан басқа, агроөнеркәсіптік кешеннің (АӨК) кәсіпкерлік ұйымдары мен мемлекеттік институттар арасындағы кооперация жүйесі жетілдіруді талап етеді. Қолданыстағы мемлекеттік құралдар мен реттеу тетіктерін пайдалану белгілі бір жетістіктерге әкелгенімен, агроөнеркәсіптік кешендегі инновациялық белсенділікті қиындататын мәселелер әлі де бар. Олардың ішінде - кәсіпкерлік құрылымдарды ақпараттық қолдаудың жеткіліксіздігі, ауқымды инновацияларды іске асыру үшін қаржылық және материалдық-техникалық базаның жеткіліксіздігі, инновацияларды басқарудың төмен деңгейі, отандық аграрлық ғалымдардың ғылыми-техникалық әзірлемелеріне сұраныстың төмендігі, сондай-ақ ғылыми-зерттеу институттарында инновациялардың дамымаған маркетингі.

10. Астық секторын дамытуға арналған әзірленген инновациялық бағыттар матрицасы астық өсірудің барлық кезеңдерінде өнімділікті жақсарту стратегияларын ұсынады. Бұл стратегиялар бүкіл әлем бойынша қазірдің өзінде іске асырылған және кеңінен қолданылатын астық өндірушілердің технологияларына, сондай-ақ тестілеу сатысындағы инновацияларға және олардың тиімділігін дәлелдеуге негізделген. Бұл тәсіл ауылшаруашылығындағы инновациялық процестерді тереңірек түсінуге мүмкіндік береді және астық өндірісіндегі өнімділікті арттырудың инновациялық әдістерін анықтау үшін матрицалық әдісті қолданудың мысалын көрсетеді.

11. Қазақстанда ауылшаруашылығын субсидиялау процесін бәсеңдететін кедергілердің ішінде мыналарды бөліп көрсетуге болады: мемлекеттік қолдаудың инновациялық технологияларды енгізудің орнына айналым қаражатын толықтыруға бағдарлануы; өнімділікті қоса алғанда, өндіріс тиімділігін бағаламай субсидиялар бөлу; инновацияларды және экологиялық таза технологияларды енгізуді елемейтін тиімсіз өндірушілер арасында субсидиялардың бір бөлігін бөлу; өндірісте қолдаудың төмен деңгейі "жасыл себет"аясында; жергілікті деңгейде субсидиялау процесін бақылау мен басқаруда орталық органдардың рөлі жеткіліксіз.

12. Қазақстанда бюджет қаражатын орталықтандырылған бөлу және бақылау өңірлік деңгейде қиындықтарға тап болады, дегенмен дамыған елдерде бұл аграрлардың оларды неғұрлым ұтымды және тиімді пайдалануына ықпал етеді. Бұл аймақтық бюджеттердің шектеулілігімен күрделене түседі, субсидиялау жүйесіндегі мәселелерді уақтылы жоюды қиындатады,

нәтижесінде субсидиялар елдегі аграрлық саланың дамуына айтарлықтай әсер етпейді.

13.Аграрлық саладағы мемлекеттік субсидиялардың тиімділігін зерттеу оларды тексеру және қолдау тетіктерін оңтайландыру қажеттілігін анықтады. Жақсартудың негізгі бағыттары ретінде келесі қадамдар ұсынылады:

1. Бағаның қалыптасуына кедергі келтірмейтін және нарықтың бәсекеге қабілетті жағдайларын бұрмаламайтын экологиялық тұрақты "жасыл себетті" қолдауды күшейтуге назар аудару. Бұл тәсіл ауылшаруашылық саласындағы жалпы прогресті ынталандыруға мүмкіндік береді, нарықта тиімді бизнес стратегиялары мен технологияларын қолданатын өндірушілерге мемлекеттік көмексіз қызметі мүмкін емес өндірушілерге артықшылықтар береді;

2. Агробизнесте инновациялық және экологиялық қауіпсіз технологияларды енгізуге байланысты шығындарды өтеу үшін мемлекеттік қаржыландыруды ұлғайту, сондай-ақ заманауи технологияларды тиімді пайдаланатын өндірушілер үшін жеңілдікті несие мөлшерінің ұлғаюы. Бұл шаралар аграрлық саладағы ғылыми тәсілдің маңыздылығын арттырады, инновациялық атмосфераны жақсартады және нәтижесінде саланың өнімділігін арттыруға ықпал етеді;

3. Ауылдық жерлерде жолдарды жөндеу мен салуды қоса алғанда, инфрақұрылымды дамытуға мемлекеттік шығындарды қайта бағдарлау, сондай-ақ фермерлердің ақпараттық және консультациялық қызметтерге қолжетімділігін кеңейту. Бұл әрекеттер ауылдық жерлерде білікті мамандарды, әсіресе цифрлық егіншілік пен мал шаруашылығын меңгергендерді тарту және сақтау үшін өте маңызды;

4. Аграрлық саладағы мамандарды оқытуға және олардың біліктілігін арттыруға бюджет қаражатын ұлғайту. Бұл механикаландырылған жұмыстарды орындау үшін білікті кадрлардың тапшылығы мәселесін шешу үшін өте маңызды.

5. Ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдау тетігінің неғұрлым тиімді жұмыс істеуі үшін оның барлық құрамдас бөліктерін цифрландыруды пайдалану ұсынылады: сақтандыру, несиелеу, субсидиялау, салық салу және ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерді инвестициялау.

Цифрлық технологиялар шешім қабылдау сапасын түбегейлі жақсартуға, тәуекелдердің әсерін азайтуға, егін өнімділігін немесе мал өнімділігін арттыруға және ысырапты азайтуға мүмкіндік береді.

Цифрландыру мен технологияны енгізудің басқа да артықшылықтары химиялық заттарды, тыңайтқыштарды, суды, отынды, жемді пайдалану тиімділігін арттыру, өнім сапасын жақсарту, қоршаған ортаға әсерді азайту және т.б. Осылайша, фермерлер үшін цифрлық технологиялар басты бәсекелестік артықшылықты құрайды: бизнес цифрлық технологияларды неғұрлым жылдам және жан-жақты енгізе және қолдана алса, оның салада көшбасшы болу мүмкіндігі соғұрлым жоғары болады.

Аталған іс-шараларды іске асыру ауылшаруашылығы кәсіпорындарының иелеріне берілетін қаржылық қолдаудың әсерін күшейтуге ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сырбек П., Сағынбаева А., Андабаева Г. Қазақстанның экономикалық өсуіне әсер ететін факторларды талдау және бағалау // Мемлекеттік аудит– государственный аудит. – 2023. – Т. 60, №. 3. – Б. 98-110.
2. Ахметжанова Н.А., Айткожакова А.А. Қазақстан Республикасы ауылшаруашылығының қазіргі жағдайы және даму перспективалары //Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің хабаршысы. – 2021. – №. 4 (20). – Б. 6.-10
3. Арынова А.М. Проблемы развития агропромышленного производства Казахстана/ Диссертация на соискание ученой степени докторанта PhD : 6D050600 - Экономика. – Алматы: Казахский Национальный Аграрный университет. –2012 . – 99 с.
4. Камалханов Д.А., Беристенов А.Т. Қазақстан Республикасындағы ауылшаруашылығы мақсатындағы жерлердің жай-күйін талдау //Endless light in science. – 2024. – Т. 30. – №. сентябрь 13. – Б. 5-8.
5. Алибаева М.М. Стратегия устойчивого развития сельскохозяйственного производства (на материалах Восточно-Казахстанской области): автореф. .дис.к.экон.н.-08.00.05: Экономика и управление народным хозяйством (сельское хозяйство). – Алматы: Семипалатинский государственный университет им. Шакарима, 2008. – 30 с.
6. Сыздыков Б.Ш., Шарипов А.К., Абилкасым А.Б. Конкурентоспособность агропромышленного комплекса Туркестанской области Казахстана // Проблемы агрорынка. – 2020. – № 2. – С. 89-99.
7. Кусаинов Х.Х., Хусаинов Б.М. Экономические аспекты цифровизации сельского хозяйства Казахстана // Central Asian Economic Review. – 2020. – № 3(132). – С. 189-201.
8. Трясцин М.М. Стратегия развития АПК в системе устойчивого продовольственного самообеспечения: региональный аспект. – М.: Изд-во ГУП «Агропрогресс», 2008 – 368 с.
9. Гончаров В.В. Руководство для высшего управленческого персонала в XXI веке // в 5 томах. – М.: МНИИПУ, 2006. – Т. 2. – С. 356-370.
10. Суховей А.Ф., Голова И.М., Кортов С.В. Формирование центров инновационной активности на Урале: теория и практика. – Екатеринбург: ИЭ УрО РАН, 2005. – 122 с.
11. Горшкова Л.Н. Необходимость прямого и косвенного участия государства в процессе производства АПК посредством финансирования и кредитования // Социально-экономические проблемы современного общества: Материалы II Междунар. науч.-практ. конф., 1–2 июня 2012 г. – Пенза, Прага, Белосток: НИЦ «Социосфера». 2012. – С.7-10.
12. Серов В.М. Программно-целевое управление региональным АПК. – М.: Агри-Пресс, 2005. – 169 с.
13. Akhmetova K., Terzhanova A., Akhmetova A. State regulation of agricultural sector of Kazakhstan // Problems of AgriMarket, 2020, no. 3, pp. 60-66.

14. Ремезков А.А. Государственное регулирование АПК в условиях рыночной трансформации агроэкономики: диссертация д.э.н.: 08.00.05. Краснодар, 2006 – 350 с.

15. Фадеева Г.В. Концептуальные направления системного регулирования экономического механизма хозяйствования аграрной сферы АПК // Вестник АГАУ. – 2012. – №.3. – С.92-97

16. Рыманова Л.А. Механизм совершенствования ценовых отношений в сельском хозяйстве // АПК: экономика, управление. – 2011. – №5. – С.44-48.

17. Матвеев Д.М. Организационно-экономический механизм освоения достижения научно-технического прогресса в сельском хозяйстве // АПК: экономика, управление. – 2010. – №9. – С.81-87

18. Зайцев Н.Л. Экономика промышленного предприятия: учебник. – М. Издательство «ИНФРА-М» 2008. – 414 с.

19. Семенов Ю.И. Производство и общество // В кн.: Социальная философия: курс лекций / под ред. И.А. Гобозова. - М.: Издатель Савин С.А.,2003. – С. 117-146.

20. Гриценко Г.М., Борисова О.В., Фисак С.А. Развитие стратегий диверсификации деятельности сельскохозяйственных предприятий: монография. - Барнаул: ООО «Азбука», 2007. – 154 с.

21. Вихров М.С. Сущность организационно-экономического механизма управления агробизнесом // Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект: сборник научных трудов. - Донецк. – 2012. - Ч. 2. – С. 66-68

22. Федорович В.О. Состав и структура организационно-экономического механизма управления собственностью крупных промышленных корпоративных образований // Сибирская финансовая школа: научн. журнал. – 2006 – № 2. – С. 45-54.

23. Голощапова Т.В. Сущность и содержание организационно-экономического механизма функционирования предприятия // Вестник Поволжского государственного университета сервиса. Серия «Экономика», 2006. – С. 66-72.

24. Есімхан Г.Е., Сартанова Н.Т. Ауылшаруашылығын қаржылық қолдау: рөлі мен маңызы. // Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына, профессор Петр Иосифович Чужиновтың 95 жылдығына және Ұлттық валюта күніне арналған «Заманауи жағдайдағы білім, ғылым және бизнес интеграциясы» тақырыбындағы халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн-конференциясының материалдары - Қостанай. - 2021. - Б.310-314

25. Есімхан Г.Е. Ауылшаруашылығын мемлекеттік қолдаудың әдістері мен тетіктері // З.Алдамжар атындағы ҚӘТУ ғылыми хабаршысы – 2023. – № 2. – Б.147-151

26. Абалкин, Л. И. Избранные труды. В 4 т. Т. 2. На пути к реформе. Хозяйственный механизм развитого социалистического общества. Новый тип экономического мышления. Перестройка: пути и проблемы. – М.: Экономика, 2000. – 912 с.

27. Бачурин А.В. Планово-экономические методы управления. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Экономика, 1977. – 415 с

28. Стогул О.И. Сущность понятия «экономический механизм развития предприятия» [Электрондық ресурс] // Экономика транспортного комплекса. – 2013. – №21. URL: http://cyberleninka.ru/article/n/suschnost-ponyatiya-ekonomicheskiy-mehanizm-razvitiya-predpriyatiya (Өтініш берген күні: 03.04.2023).

29. Ушачев И. Г. Роль и место сельского хозяйства в экономике России //АПК: Экономика, управление. 2005. – №05 – С. 28-31.

30. Семин А.М. Экономическим механизм хозяйствования как основа эффективной работы сельхозтоваропроизводителей // Экономики сельского хозяйства России, 2000 – №3 – С.37-41.

31. Лукьянова А. А. Организационно-экономические основы дальнейшего реформирования АПК: проблемы и решения: автореферат, доктор эконом. наук: 08.00.05. – Новосибирск, РПО СО РАСХН, 2001 – 32 с.

32. Щербаков В. И. Основы рациональной системы хозяйствования. – М.: Моск. гос. социал. ун-т. Ин-т экономики, 1998. – С. 161-162

33. Коляда А.А. Организационно-экономический механизм управления развитием регионального АПК // В мире научных открытий. -2010. -№4(9). – С. 30-31.

34. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. – М.: ИНФРА-М, 2011. – 512 с

35. Есімхан Г.Е., Алыбаев Д.Б. Анализ развития аграрного производства Республики Казахстан // З.Алдамжар атындағы ҚӘТУ хабаршысы – № 4. – 2023. – Б. 226-233

36. Sarbassova R., Nurumov A., Yessenova G. Ауылшаруашылығы кәсіпорындарын бюджеттік қолдау нысандары //ECONOMIC Series of the Bulletin of the LN Gumilyov ENU. – 2024. – №. 2. – С. 233-251.

37. Балабанов И.Т. Основы финансового менеджмента. – М.: Финансы и статистика, 2002. – 525 с.

38. Формирование инновационной системы АПК: механизм государственно-частного партнерства. / под ред. И.Г. Ушачева и др. – М.: ВНИИЭСХ, 2014. – 219 с.

39. Ивасенко А.Г. Многоаспектность понятия «механизм» финансовой поддержки функционирования и развития сельскохозяйственных организаций в условиях модернизации [Электрондық ресурс] // Теория и практика общественного развития: электрон. журн. – 2011. – № 3. – Шифр Информрегистра: 0421100093248. – URL: http://www.teoria-practica.ru/-3-2011/ekonomika/ivasenko.pdf (Өтініш берген күні: 03.04.2024)

40. Дронова Н.Ф. Экономические аспекты функционирования продовольственных рынков (на материалах Краснодарского края). – Краснодар, 1999. – 272 с.

41. Серікбайқызы Қ.Э. Қазақстан республикасының агроөндірістік кешенін мемлекеттік басқару: құқықтық реттеудің мәселелері //Вестник

Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. – 2023. – №. 2 (73). – С. 243-252.

42. Shakeev S.S. Агроөнеркәсіптік сектордағы кооперативтердің жағдайы мен дамуын талдау //Bulletin of the Karaganda university Economy series. – 2022. – Т. 107. – №. 3. – С. 297-307.

43. Nurmukhametov N., Temirova A., Kenzhin Z. АӨК экономикасының тұрақты даму факторы ретінде өсімдік шаруашылығын әртараптандыру //ECONOMIC Series of the Bulletin of the LN Gumilyov ENU. – 2023. – №. 4. – С. 124-139.

44. Махажанова У. Білім беру негізінде ауылшаруашылығы кәсіпорындарының инвестициялық тартымдылығын бағалау әдістемесі //Доклады НАН РК. Физико-математическая серия. – 2024. – №. 2. – С. 235-245.

45. Бекбенбетова Б. Қазақстанның ауылшаруашылығы салаларын дамыту мәселелері // Агронарық мәселелері. – 2018. – № 1.Б. – Б. 38-49.

46. Калиев, Г.А. Сельскохозяйственная кооперация в Республике Казахстан: проблемы и пути их решения // Проблемы агрорынка. – 2018 – № 1 – С. 7-15.

47. Staniszewski J., Borychowski M. The impact of the subsidies on efficiency of different sized farms. Case study of the Common Agricultural Policy of the European Union // Agricultural Economics, 2020, no. 66, pp. 373-380

48. Buryk, Z. Agroindustrial Complex in the Eastern European Countries in the Context of Sustainable Development // The Journal of Social Sciences Research. - 2019. - Vol. 5. - N. 4. - P. 838-845.

49. Niyetalina G.K. Foreign experience of government regulation of agriculture // Bulletin of Turan University, 2020, no. 2, pp. 80-87.

50. Журавлева И.И. Предпринимательство в сельском хозяйстве: проблемы и перспективы развития // Бизнес-образование в экономике знаний. – 2018. – № 1. – С. 29-32.

51. Пильникова И.Ф., Тизякова М.А. Источники финансирования сельскохозяйственных предприятий // Молодежь и наука. – 2018. – № 4. – С. 107.

52. Агибалов В. А., Капцова О. С. Состояние финансового обеспечения государственной поддержки АПК // Финансовый вестник. – 2016. – № 1 (32). – С. 72-80.

53. Аверин А.Ю., Юняева, Р.Р. Проблемы и перспективы развития системы государственной поддержки агропромышленного комплекса Российской Федерации в рамках концепции единого субсидирования // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки. – 2017. – № 4-44. – С. 181–190.

54. Жданова О. А., Бондаренко, Н. Е., Бондаренко, Т. Г., Горяйнова, Л. В., Максимова Т.П. Совершенствование системы финансирования российского агропромышленного комплекса // Плехановский Научный Бюллетень. – 2018. – № 2 (14). – С. 21-35.

55. Есімхан Г.Е., Алыбаев Д.Б. Аграрлық секторды қаржылық қолдау ұйымдарындағы тәуекел түрлері // «Жаһандық сын-қатерлер контекстіндегі бизнес пен құқықтың өзекті мәселелері», тақырыбындағы жас ғалымдардың

халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары, А.Байтұрсынұлы атындағы ҚӨУ. – Костанай, –2024. – Б.246-249

56. Bachev H. About the Governance Efficiency of Agricultural Farms. The Case of Bulgaria // Journal of Applied Economic Sciences, – 2022. – Vol. 12. – P. 5-20.

57. Кизимбаева А.Б., Саубетова Б.С. Актуальные проблемы социально-экономической стабильности сельских территорий Республики Казахстан // Проблемы агрорынка. – 2021. – №1. – С. 22-27.

58. Кошебаева Г.К., Алпысбаева Н.А., Бирюков В.В. Анализ и перспективы продовольственной безопасности Республики Казахстан // Вестник Алтайской академии экономики и права. – 2018. – № 4. – С.57-69.

59. Закон Республики Казахстан О государственном регулировании развития агропромышленного комплекса и сельских территорий от 8 июля 2005 года № 66 // https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000066_/22.08.2023.

60. Сарсенова А. Е. Қадырбай С.Б., Хамзаева Б.А. Анализ, состояние и перспективы агропромышленного комплекса Казахстана // Экономика и статистика. – 2021. – №2. – С. 74-84.

61. Абралиев О.А., Сугирова Г.С., Велеско С. Аграрный сектор Казахстана: ориентация на инновационное развитие // Проблемы агрорынка. – 2023. – №1. – С. 23-31.

62. Кантарбаева Ш.М., Жанбырбаева А.Н., Ибраев С.С. Цифровизация агропромышленного производства Республики Казахстан: риски и пути их преодоления // Проблемы агрорынка.– 2018. – №2. – С. 27-33.

63. Курманова Г. К., Суханбердина Б.Б., Уразова Б.А. Факторы производства сельского хозяйства Республики Казахстан / Г.К. Курманова, // Экономика: стратегия и практика. – 2022. – № 17(1). – С.93-109.

64. Сигарев М.И. Кредитование сельскохозяйственного производства в Казахстане / Сигарев М.И., Кантарбаева С.М., Мейманкулова З.З., Ахмешова Д.Е. // Life Science Journal. – 2014. – 11(9). – с. 299-302

65. Акимбекова, Г.У., Никитина Г.А. Приоритетные направления развития агропромышленного комплекса Казахстана // Проблемы агрорынка. – 2020. – №4. – С.13-23.

66. Камалханов Д. А., Беристенов А. Т. Қазақстан Республикасындағы ауылшаруашылығы мақсатындағы жерлердің жай-күйін талдау //Endless light in science. – 2024. – Т. 30. – №. сентябрь 13. – С. 5-8.

67. Bakayeva M. ҚР Ауылшаруашылығын мемлекеттік реттеу және қолдау тетігін талдау //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2023. – Т. 40. – № 40. – Б. 28-31

68. Казиева Л.Ж., Жунусова Г.А. Дәнді дақылдар өнімділігінің динамикасын статистикалық талдау (Қазақстан Республикасының мысалында) // Вестник жетысуского университета имени И. Жансугурова. – 2023. – №. 4 (109). – Б. 94-99.

69. Галиев Т. А. Развитие многоукладной аграрной экономики. Екатеринбург: Изд-во «Ирида», 2000. – 234 с.

70. Абдикаримова А. М., Асқарқызы О. Д., Қазақстан Қ. Аймақтың инвестициялық әлеуетін талдау // Proceedings of the 2nd International Scientific Conference «Scientific Results» (February 16-17, 2023). – Rome. – 2023. – 226p.

71. Темірғали Б., Серикова М. Қазақстан Республикасындағы салалық бағдарламалардың жүзеге асырылуын талдау //Мемлекеттік аудит– Государственный аудит. – 2022. – Т. 57. – №. 4. – Б. 6-18.

72. Alipbeki O., Zhenskhan D., Mussina R. Ауылшаруашылығын субсидиялау: проблемалары және оны тиімді ұйымдастыру жолдары //ECONOMIC Series of the Bulletin of the LN Gumilyov ENU. – 2023. – №. 2. – С. 232-241.

73. Иманбаева З. и др. Агроөнеркәсіптік кешен экономикасының қазіргі жағдайына талдау // Научный журнал «Вестник НАН РК». – 2022. – №. 5. – Б. 270-285.

74. Kabadzhova M. Attractiveness of the agricultural sector to achieving generational renewal // Bulgarian Journal of Agricultural Science. - 2022. – Vol. 28(1). – P. 3-9.

75. Фудин А.Ф. Экономика сельского хозяйства зарубежных стран. - М.: РУДН. 2009. – 210 с.

76. Есімхан Г.Е. Зарубежный опыт финансовой поддержки и возможности его использования в отечественной практике аграрного производства // Материалы Международной научно-практической конференции «Технологии для людей: переосмысление индустриального развития и услуг в эпоху инноваций», посвященной памяти основателя университета академика З. Алдамжар. Костанай, 2023. – С. 134-138

77. Никонов А.Г., Павлов В.И., Черницкий А.К. К вопросу использования зарубежного опыта развития сельского хозяйства и сельских территорий в условиях усиления процессов глобализации // Никоновские чтения. – 2011. – №16. – С. 220-221.

78. Михайлушкин П.В., Баранников А.А. Современные приоритеты аграрной политики развитых стран мира // Научный журнал КубГАУ. – 2013. – №9. – С. 837-857.

79. Примеры государственной поддержки сельского хозяйства за рубежом // http://agroinfo.kz/primery-gospodderzhki-selskogo-xozyajstva. 14.01.2018.

80. Рыскелді О., Шеломенцева В.П., Нарынбаева А.С. Развитие АПК на основе цифровизации: зарубежный опыт // Проблемы агрорынка. – 2023. – № 1. – С. 32-40.

81. Папцов А.Г. Государственная поддержка сельского хозяйства в Финляндии // АПК: экономика, управление. – 2011. – №6. – С. 61-64.

82. Султанова Г.Т. Государственная поддержка АПК в зарубежных странах // Журнал Проблемы агрорынка. – 2017. – №3. – С. 131-135

83. Данкверт С., Лавровский В. Государственная поддержка агропроизводства в Канаде // АПК: экономика, управление. – 2012. – №3. – С. 54-62.

84. Единая сельскохозяйственная политика Европейского союза // http://ru.wikipedia.org/?oldid=78736156. 30.04.2023.

85. Сушко В. Анализ процесса формирования конъюнктуры продовольственного рынка Европейского союза // Аграрная экономика. – 2020. – № 2(297). – с. 12-28.

86. Dalevska N., Khobta V., Kwilinski A., Kravchenko S. A model for estimating social and economic indicators of sustainable development // Entrepreneurship and Sustainability. –2019. – №6(4). – P.1839-1860

87. Gridneva Y. E. Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігін арттыру перспективалары //Bulletin of the Karaganda university Economy series. – 2023. – Т. 111. – №. 3. – С. 189-198.

88. Папцов А.Г. Государственная поддержка сельского хозяйства в Финляндии // АПК: экономика, управление. – 2011. – №6. – С. 61-64.

89. Михайлушкин П.В., Баранников А.А. Современные приоритеты аграрной политики развитых стран мира // Научный журнал КубГАУ. – 2013. – №9. – С. 837-857.

90. Крутиков В.К., Смолянский С.В. Предпринимательство и трансформации общества: анализ отечественного и зарубежного опыта. - М.: Изд-во «Ноосфера», 2005. – 286 с.

91. Камысбаев, М.К, Агропромышленное производство Казахстана: вопросы диверсификации как приоритетного направления развития / М.К. Камысбаев, А.Б. Молдашев, Г.М. Бердикулова // Проблемы агрорынка. – 2022. – №.6 – С.13-20.

92. Сагайдак А. Опыт государственного регулирования в сельском хозяйстве США // АПК: экономика, управление. – 2002. – № 8. – С. 22 - 29.

93. Bertoglio R., Corbo K., Renga F.M., Matteucci M. The Digital Agricultural Revolution // A Literature review on Bibliometric analysis. –2021. – №9 (1). – P. 62-82.

94. Овчинников О.Г. Эволюция мер аграрной политики США в начале XXI века // США и Канада: экономика, политика, культура. – 2018. – № 3(579). – с. 5-20

95. Бейсенбаев, Ж. Т. Аграрлық-өнеркәсіптік кешенді мемлекеттік реттеу: оқу-әдістемеләк құралы. - Алматы, - 2013. - 128 б

96. Исаева Б. К., Калдыбаева Д. О. Ауылшаруашылығын жаңғыртудың шетелдік тәжірибесі// Материалы конференции «Модернизация экономики: предпосылки, состояние, пути развития в условиях глобальных вызовов и трендов индустрии». – Астана, 2020. – С. 686-690

97. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім), Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі 1994 жылғы 27 желтоқсанда қабылдады(22.07.2023 ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулармен)

98. Токтомаматов К.Ш., Абдиев М.Ж., Токторов К.К. Зарубежная практика повышения конкурентоспособности аграрного сектора // Экономика и бизнес: теория и практика. – 2017. – № 4-1. – С. 169-171.

99. Ferraris L. The pursuit of sustainable agriculture in EU free trade agreements// Wageningen: Wageningen Academic Publishers, 2020. - 288 p.

100. Bhaskara S., Kamaljit S.B. Societal Digital Platforms for Sustainability: Agriculture. Sustainability. – 2021. – №13(9). – P. 5048.

101. Makhmetova D., Tlessova E., Moldakenova Y. Аграрлық секторды қаржылық қолдаудың шетелдік және отандық тәжірибесі //Economic Series of the Bulletin of the LN Gumilyov ENU. – 2024. – №. 1. – С. 171-190.

102. Прокофьев М.Н., Сибиряев А.С. Мировой опыт государственной финансовой поддержки сельского хозяйства // Вестник НГИЭИ. – 2019. – № 2(93). – С. 119-125

103. Сагинова С.А., Султанова Г.Т. Зарубежный опыт инновационного развития агропроизводства в решении проблемы продовольственного обеспечения населения// Вестник Кыргызского экономического университета им. М. Рыскулбекова. – 2017. – №2(40). – С. 91-94.

104. Borrero J.D., Mariscal K.A. A Case Study of a Digital Data Platform for the Agricultural Sector: A Valuable Decision Support System for Small Farmers // Agriculture. – 2022. – №12(6). – P. 767

105. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының ресми интернет-ресурсы (Қостанай облысы) [Электрондық ресурс].-URL: https://stat.gov.kz/ru/region/kostanay/ (Өтініш берілген күні 08.01.2024).

106. Сводный аналитический отчет о состоянии и использовании земель Республики Казахстан за 2023 год // http://cawater-info.net/bk/land_law/files/kz-land2023.pdf /01.03.2024

107. Есімхан Г.Е., Алыбаев Д.Б. Қазақстан Республикасы аграрлық саласының қазіргі жағдайы // Problems of law and economics. Международный научный журнал. – 2024. – №16(1). – С.6-10

108. Есімхан Г.Е., Сартанова Н.Т. Современное состояние и тенденции развития животноводства в Республике Казахстан // Материалы Международной научно-практической конференции «Технологии для людей: переосмысление индустриального развития и услуг в эпоху инноваций», посвященной памяти основателя университета академика З. Алдамжар. – Костанай, 2023. – С. 138-143

109. Есімхан Г.Е., Досмакова А.Е. Организационно-экономический механизм развития аграрного сектора // Проблемы права и экономики Problems Of Law And Economics. – 2024. – №16(2). – С.22-30

110. Исмаилова А., Балкибаева А. Обзор государственной поддержки развития сельского хозяйства в Казахстане // ECONOMIA AGRO-ALIMENTARE. – 2016. – № 18(1). – С. 73-81

111. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V ҚРЗ // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000375 / 15.04.2023

112. Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы (Салық кодексі) Қазақстан Республикасының Кодексі 2017 жылғы 25 желтоқсандағы № 120-VI ҚРЗ.// https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1700000120 / 01.12.2023

113. Есімхан Г.Е., Алыбаев Д.Б., Сартанова Н.Т. Нарықтық трансформация жағдайында ауылшаруашылығы өндірісін қаржыландырудың ұйымдастырушылық-экономикалық тетігі // Агронарық мәселелері, Ғылыми тәжірибелік журнал. – 2024. – № 2. – С.78-88

114. Есімхан Г.Е., Утебаева Ж.А. "ҚазАгроҚаржы" АҚ еншілес компаниясының ауылшаруашылығы техникасы паркін жаңартуға қатысу үлесі // З.Алдамжар атындағы ҚӘТУ хабаршысы. – 2024. – №1. – С. 166-170

115. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2009 жылғы 4 қарашадағы N 1753 Қаулысы "ҚазАгроИнновация" акционерлік қоғамының кейбір мәселелері туралы // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P090001753/ 08.06.2024

116. Есімхан Г.Е., Сартанова Н.Т. Қазақстанның ауылшаруашылығының тұрақты дамуын қамтамасыз ету: қаржыландыру көздері // Құқық және экономика мәселелері, Халықаралық ғылыми журнал. – 2023. – № 15(1). – Б.9-15

117. «Азық - түлік келісім-шарт корпорациясы «Ұлттық компаниясы» АҚ-ҚР // https://fcc.kz/ru/

118. АО «НК «Продкорпорация» объявила закупочные цены на сельхозпродукцию урожая 2023 года по договорам прямого закупа// https://fcc.kz/ru/novosti-korporaczii/ao-nk-prodkorporacziya-obyavila-zakupochnye-czeny-na-selhozprodukcziyu-urozhaya-2023-goda-po-dogovoram-pryamogo-zakupa/

119. Жұмашева С. Т. Қазақстанның Қызылорда облысының ауылшаруашылығында шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту // Агронарық мәселелері, Ғылыми тәжірибелік журнал. – 2022. – №. 2-Б. – С. 121-132.

120. Есімхан Г.Е., Сартанова Н.Т. Ensuring sustainable agricultural development in Kazakhstan: Sources of funding // International journal on food system dynamics.– 2024. – № 15(3). – P. 329-341

121. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 30 желтоқсандағы № 960 қаулысы Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021 – 2030 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000960/ 10.08.2024

122. Қостанай облысы аумағын дамытудың 2021-2025 жылдарға арналған бағдарламасы//. https://www.gov.kz/memleket/entities/kostanay/documents/details/123850?lang=kk&ysclid=m04p8vs1nq321006365/ 06.12.2023

123. Қостанай облысының 2021-2025 жылдарға арналған даму жоспары (мәслихаттың 2022 жылғы 7 желтоқсандағы № 251 шешімі) // https://www.gov.kz/memleket/entities/kostanay/documents/details/388538?lang=kk&ysclid=m04pa0yvjn188780708/ 18.10.2023

124. МСХ актуализировал Концепцию развития агропромышленного комплекса РК на 2021-2030 годы. // https://www.ortcom.kz/ru/deyatelnost-pravitelstva/1700731552 (қаралған күні: 04.04.2024).

125. Есімхан Г.Е. Main problems of food processing enterprises and ways to solve them // Научно-практический журнал Мемлекеттік Аудит – Государственный Аудит. – 2023. – № 2 (59). – С.80-87

126. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз (2022.19.09. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен).

127. «Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы № 527-IV Заңы (20.08.2024 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен)

128. Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне сауда қызметін реттеу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы. Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 қаңтардағы № 400-IV Заңы

129. «Ауылшаруашылығын мемлекеттік қолдаудың бірыңғай қағидалары туралы келісімді ратификациялау туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 22 шілдедегі № 474-IV Заңы

130. «Астық туралы» Қазақстан Республикасының Заңына толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 21 желтоқсандағы № 390-VI Заңы

131. «Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы» Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 8 шілдедегі № 66-III Заңы

132. «Тамақ өнімдерінің қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 21 шілдедегі N 301 Заңы.

133. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Қаулысы . «Ауыл» әлеуметтік-экономикалық даму бағдарламасы туралы: утв. 1991 жылғы 28 маусым, №733 // http://adilet.zan.kz/. 14.01.2023

134. Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинетінің Қаулысы. Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 1993-1995 жылдарға және 2000 жылға дейінгі тұжырымдамалық бағдарламасын іске асыру туралы: бекіту. 1993 жылғы 29 қараша, №1196 // http://adilet.zan.kz/. 14.01.2023.

135. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. Қазақстан Республикасының 2003-2005 жылдарға арналған мемлекеттік агроазық-түлік бағдарламасы туралы: бекіту. 2002 жылғы 5 маусым, №889 // http://adilet.zan.kz/. 14.01.2020.

136. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. Қазақстан Республикасының Ауылдық аумақтарын дамытудың 2004-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы: бекіту. 2003 жылғы 10 шілде, №1149 // http://adilet.zan.kz/. 14.01.2020.

137. «Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін тұрақты дамытудың 2006 - 2010 жылдарға арналған тұжырымдамасын іске асыру жөніндегі 2006 - 2008 жылдарға арналған бірінші кезектегі шаралар бағдарламасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2006 жылғы 6 наурыздағы № 149 Қаулысы (2007.27.08. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен) (күші жойылды) // http://adilet.zan.kz/. 14.01.2020

138. Тажибаева, Р.М. Государственная поддержка аграрного сектора Казахстана / Р.М. Тажибаева // Проблемы агрорынка. - 2021. – №1. – С. 44-49

139. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының ресми интернет-ресурсы [Бұрынғы сайт].-URL: https://old.stat.gov.kz/ (дата обращения 08.01.2023).

140. «Қазақстан Республикасында агроөнеркәсіптік кешенді дамыту жөніндегі 2010 - 2014 жылдарға арналған бағдарламаны бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2010 жылғы 12 қазандағы № 1052 Қаулысы (2012.11.06. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) (күші жойылды) // http://adilet.zan.kz/. 14.01.2020.

141. «Қазақстан Республикасында агроөнеркәсіптік кешенді дамыту жөніндегі «Агробизнес-2017» бағдарламасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 18 ақпандағы № 151 Қаулысы (2016.07.11. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) (күші жойылды) // https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300000151/ 24.01.2023.

142. «Қазақстанның су ресурстарын басқару мемлекеттік бағдарламасы және «Мемлекеттік бағдарламалар тізбесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 19 наурыздағы № 957 Жарлығына толықтыру енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 4 сәуірдегі № 786 Жарлығы (күші жойылды) // https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000786/compare/ 24.01.2023.

143. «Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017 – 2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 12 шілдедегі № 423 Қаулысы (2020.31.12. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) // http://adilet.zan.kz/. 16.01.2023.

144. Қазақстан Республикасында агроөнеркәсіптік кешенді дамыту жөніндегі "Агробизнес-2020" бағдарламасы: бекіту. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 18 ақпандағы №151 қаулысымен // http://adilet.zan.kz/. 14.01.2020.

145. 2018.29.12. (берілген өзгерістермен) «Бизнестің жол картасы-2020» бизнесті қолдау мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 25 тамыздағы № 522 Қаулысы (2019.29.07. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) // https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000522 14.01.2022

146. Шадиева А.А., Жаздыкбаева Д.П. Аграрлық саланы дамытуды мемлекеттік қолдау саясатын талдау //Қазақстан Республикасы білім және ғылым министрлігі Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті. – 2021. – Б. 306.

147. «Бизнестің жол картасы-2025» бизнесті қолдау мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 24 желтоқсандағы № 968 Қаулысы (2021.13.10. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) // https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000968/ 14.01.2022

148. Есімхан Г.Е., Сартанова Н.Т. Қаржылық қолдаудың экономикалық механизмі және оның ауылшаруашылығының тиімділігін арттырудағы рөлі // «Ғылымның академиялық басымдылығы – Қазақстанның зияткерлік әлеуеті мен бәсекелестікке қабілеттілігін қалыптастырудың негізі» атты «Байтұрсынов оқулары – 2023»: 2023 жылдың 27 сәуіріндегі Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары», 27 сәуір 2023 ж. Б.245-250

149. «Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамыту жөніндегі 2021 – 2025 жылдарға арналған ұлттық жобаны бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 12 қазандағы № 732 Қаулысы // https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000732/ 14.01.2022

150. «Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021 – 2030 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан

Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 30 желтоқсандағы № 960 Қаулысы (2023.28.03. берілген өзгерістермен) // https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000960/ 26.07.2023

151. Қазақстан Республикасының 2023-2027 жылдарға арналған әлеуметтік-экономикалық даму болжамы. Жоба 2022 жылғы 19 мамырда РБК отырысында мақұлданды // https://www.gov.kz/memleket/entities/economy/documents/details/310234?lang=ru&ysclid=m04ymirrj3452079912/ 01.09.2023

152. Есімхан Г.Е. Konyrbekov M.Zh., Denes Antoni Alfonz Main problems of food processing enterprises and their solutions (Основные проблемы предприятий по переработке пищевых продуктов и пути их решения) // Ғылыми – тәжірибелік журнал Мемлекеттік аудит. – 2023. – № 1 (58). – С.53-61

153. Камысбаев М.К., Молдашев А.Б., Бердыкулова Г.М. Агропромышленное производство Казахстана: вопросы диверсификации как приоритетного направления развития // Проблемы агрорынка. – 2022. – №3. – С. 13-20.

154. Есімхан Г.Е., Сартанова Н.Т. Перспективы развития сельского хозяйства в Костанайской области // Материалы Международной научно-практической онлайн конференции посвящѐнной международному дню бухгалтера на тему: «Приоритетные направления развития аудиторской деятельности в условиях современных экономических тенденций». – Костанай, 2023. – С. 281-286

155. Стеблева Н.А. Повышение эффективности государственной поддержки и регулирования АПК : монография / Н. А. Стеблева, А. В. Колесников. – Белгород: ФГБОУ ВО Белгородский ГАУ. – 2017. – 203 с.

156. Мухамедиев Б.М. Эконометрика и эконометрическое прогнозирование: учебное пособие для студентов экономических специальностей / Б. М. Мухамедиев; Казахский государственный национальный университет им. Аль-Фараби. - Алматы : Қазақ университеті, 2007. - 248 с.

157. Утибаева Г.Б. Субсидирование: некоторые вопросы имущественной стабильности предприятия // Проблемы агрорынка. – 2023. – №1. – С. 96-104

158. Исибаева Е.И. Ауылшаруашылығы жерлерін пайдалануды ұйымдастырудың шетелдік тәжірбиесі //Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Исторические и социально-политические науки». – 2021.-Т. 1. -№68. – С. 30-37

159. Утибаев Б.С. Оценка параметров трехлетнего бюджетного финансирования сельского хозяйства Республики Казахстан // Проблемы агрорынка. – 2023. – №1. – С. 64-70.

160. Ксембаева А. и др. Өңірдің ауылшаруашылығын тұрақты дамыту бағыттары //Ғылыми журнал «Вестник НАН РК». – 2023. – Т. 402. – №. 2. – Б. 389-401.

161. Касымова С.Б., Мустафаев К.С., Исаева Б. К.Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешен экономикасының қазіргі жағдайын талдау және мемлекеттік қолдау шаралары //КазУТБ. – 2023. – Т. 4. – №. 21. – Б. 1-11

162. Orynbekova G., Karabasov R., Mukhametov A. Қазақстан Республикасының органикалық ауылшаруашылығы өнімдер нарығын

дамытудың аймақтық аспектілері //Economic Series of the Bulletin of the LN Gumilyov ENU. – 2024. – №. 1. – С. 30-49.

163. Азатбек Т., Раимбеков Ж., Сыздықбаева Б. Қазақстанда ауылшаруашылығы өнімдерін сақтау инфрақұрылымын кластерлік талдау: даму бағыттары мен перспективалары //Аграрлық нарық проблемалары. – 2021. – №. 3. – Б. 124-133.

164. Нурсапина К. У. Астық шаруашылығының материалдық-техникалық базасын жаңартудағы мемлекеттік қолдаудың рөлі //Ғылым, зерттеулер, білім беру: даму үрдістері: XXIII халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – 2023. – № 2 (71). – Б. 130-137

165. Есімхан Г.Е. Экономиканың аграрлық секторындағы экономикалық механизмдер құрудың ерекшеліктері // Ахмет Байтұрсынұлының 150-жылдығына және Зұлқарнай Алдамжарұлының 85 - жылдығына арналған «Ахмет Байтұрсынұлының мұрасын жаңғыртудағы Зұлқарнай Алдамжарұлының еңбегі» атты Алдамжар оқулары, Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы. Қостанай, 2022. - Б.110-117

166. Кадиргалиева Л.Н., Турмаханбетова Ш.Ш. Қазақстан Республикасының ауылшаруашылығы саласының инвестициялық тартымдылығының жағдайы //Жас ғалым. – 2020. – №. 18. – Б. 569-573.

167. Nagy Z. The effect of agricultural subsidies on efficiency and productivity on farms: a literature Review [e-resource] // Conference: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar FőiskolaTudományosÉvkönyve VI. December 2020. URL: https://www.researchgate.net/publication/347455586_The_effect_of_agricultural_subsidies_on_efficieny_and_productivity_on_farms_a_literature_Review (date of reference: 10.09.2022).

168. Poczta-Wajda A. Mechanisms and effects of agricultural subsidies – a theoretical depiction [E-resource] // In book: Subsidies versus economics, finances and income of farms / Ed. J. Goral. Monographs of Multi-Annual Programme. Warsaw: IERiGŻ-PIB, 2015. Pp. 9–31. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3593217 (date of reference: 03.09.2022).

169. Kaliyeva A.Y., Bimendiyeva L.A. Сыртқы ортаның құбылмалылығы шарттарында елдің азық-түліктік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесін зерттеу: библиометриялық талдау //Journal of Economic Research & Business Administration. – 2023. – Т. 145. – №. 3. – С. 45-56.

170. Есімхан Г.Е., Алыбаев Д.Б., Сартанова Н.Т. Қазақстанның май-тоң май индустриясын қаржыландыру: түйінді міндеттер, бәсекелестік артықшылықтар// Ғылыми-тәжірибелік журнал Агронарық мәселелері. – 2024. – № 4. – Б.163-175

171. Исламов Д. А. Қазақстан Республикасының аграрлық саласының бәсекелік қабілетін жаңғырту жолдары //М. Әуезов атындағы ОҚМУ ғылыми еңбектері научные труды ЮКГУ имени М. Ауэзова transactions. – 2020. – Б. 196.

172. Baubekova A., Tikhonova A., Kvasha A. Evolution of Agricultural Policy in Kazakhstan // In: Kazakhstan’s Developmental Journey. Singapore. - 2021. - P. 51–90.

173. Есімхан Г.Е., Сартанова Н.Т., Жанибекова Г.К., Байшоланова К.С., Кузенбаева Э.Р. Финансирование аграрного сектора казахстана в современных условиях // Ғылыми тәжірибелік журнал Статистика, есеп және аудит. - Костанай, 2024. – Б. 176-189

174. Калдыбиев Ф. Т. Государственная поддержка агропромышленного комплекса в РК // Сейфуллинские чтения – 11: Молодежь и наука: материалы Республиканской научно-теоретической конференции. - Астана, 2015. – Т. 1, ч. 2. – Б. 146–149.

175. Калиев Г. А., Молдашев А. Б. Проблемы развития аграрного сектора Казахстана // Общество и экономика. – 2017. – № 9. – Б. 100–111.

ҚОСЫМША

Енгізу актісі

ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ КОНТРАКТНАЯ КОРПОРАЦИЯ
АЗЫҚ-ТҮЛІК КЕЛІСІМ ШАРТ КОРПОРАЦИЯСЫ
FOOD CONTRACT CORPORATION
КОСТАНАЙСКОЕ ОБЛАСТНОЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО

Қазақстан Республикасы, 110000, Қостанай қаласы,
Тәуелсіздік көшесі, 147. Тел./факс (7142) 53-11-44

Республика Казахстан, 110000, г.Костанай,
ул. Тәуелсіздік, 147. Тел./факс (7142) 53-11-44

29.10.2024 № 563

«Ауылшаруашылығын тұрақты дамытуды қамтамасыз ету мақсатында қаржылық қолдаудың экономикалық тетігі» тақырыбында 8D04101-Экономика білім беру бағдарламасы бойынша диссертациялық зерттеу нәтижелерін

ЕНГІЗУ АКТІСІ

Есімхан Гүлдана Еркінқызының философия докторы (PhD) дәрежесін алуға «Ауылшаруашылығын тұрақты дамытуды қамтамасыз ету мақсатында қаржылық қолдаудың экономикалық тетігі» тақырыбы бойынша диссертациялық зерттеу нәтижелері ауыл шаруашылығында қаржылық қолдаудың экономикалық механизмінің жұмыс істеу тиімділігі мәселесін көтереді.

Зерттеу нәтижелерінің теоориялық және тәжірибелік маңызы бар.

"Азық-түлік келісім шарт корпорациясы" ҰК" АҚ Қостанай облыстық өкілдігіне ұсынылған астық секторын дамытуға арналған әзірленген инновациялық бағыттар матрицасы астық өсірудің барлық кезеңдерінде өнімділікті жақсарту стратегиялары қабылданды.

Директоры Шаяхметов А.М.

ҚОСЫМША Б

Енгізу актісі

«Akademik Z. ALDAMJAR
atyndaǵy
QOSTANAI ÁLEYMETTIK-
TEHNIKALYQ ÝNIVERSITETI»
mekemesi

110000, Qostanai qalasy,
Qobylandy batyr dańǵyly, 27
tel./faks: 55-41-42, 55-40-09
E-mail: mail@kosstu.edu.kz

Учреждение
«КОСТАНАЙСКИЙ СОЦИАЛЬНО-
ТЕХНИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
им. академика З. АЛДАМЖАР»

110000, г. Костанай,
проспект Кобыланды батыра, 27
тел./факс: 55-41-42, 55-40-09
mail@kosstu.edu.kz

29.10.2024 № 01-116

**Есімхан Гүлдана Еркінқызының
«Ауылшаруашылығын тұрақты дамытуды қамтамасыз ету
мақсатында қаржылық қолдаудың экономикалық тетігі» тақырыбында
8D04101-Экономика білім беру бағдарламасы бойынша
философия докторы (PhD) дәрежесін алуға диссертациялық
зерттеу нәтижелерін**

ЕНГІЗУ АКТІСІ

«Ауылшаруашылығын тұрақты дамытуды қамтамасыз ету мақсатында қаржылық қолдаудың экономикалық тетігі» тақырыбы бойынша диссертациялық жұмыста қорғауға шығарылатын кейбір ережелер Қостанай әлеуметтік-техникалық университеті "Бизнес және басқару" кафедрасының 6В04122 "Мемлекеттік және жергілікті басқару", 6В04123 "Қаржы", 6В04103 "Есеп және аудит" мамандығының студенттеріне дәріс және тәжірибелік сабақтарын оқыту үрдісі барысында қолданылады.

З. Алдамжар атындағы
Қостанай әлеуметтік-техникалық
университетінің ректоры, профессор Р.Б. Абдуллин

000339

ҚОСЫМША В

Негізгі ауылшаруашылығы дақылдарының жалпы түсімі

	Дәнді дақылдар (күрішті қоса алғанда) және бұршақ дақылдары (өңдеуден кейінгі салмақта)	оның ішінде бидай	Майлы дақылдардың тұқымдары	оның ішінде күнбағыс дәндері (өңдеуден кейінгі салмақта)	Картоп	Ашық және жабық топырақтағы көкөністер топырақтың	Бақша дақылдары
1990	6 065,6	3 870,7	11,6	-	213,7	65,6	-
1991	1 778,7	1 312,9	4,4	1,3	189,0	53,7	2,0
1992	6 849,5	4 878,4	17,6	2,8	215,9	57,1	0,9
1993	3 864,6	2 276,9	6,7	1,6	173,0	76,0	1,5
1994	4 347,0	2 635,9	5,6	2,0	147,4	66,6	2,3
1995	1 593,1	1 243,3	4,3	2,4	61,0	53,2	1,8
1996	2 595,5	1 873,6	4,6	2,2	105,3	45,3	2,5
1997	3 336,3	2 563,7	4,0	1,7	119,0	69,9	2,3
1998	1 003,1	874,3	0,4	0,3	68,4	112,7	2,4
1999	3 726,6	3 299,5	2,6	1,6	163,9	69,2	3,4
2000	2 929,5	2 694,4	2,7	2,1	118,5	54,4	1,4
2001	3 481,1	3 112,4	2,2	2,0	152,6	58,2	0,9
2002	3 487,1	3 217,3	1,9	1,7	142,6	50,9	0,7
2003	3 337,6	3 026,2	4,9	4,3	151,4	51,4	1,7
2004	2 393,0	2 217,9	1,4	1,3	97,1	50,5	2,2
2005	3 537,3	3 256,6	4,6	4,1	146,4	50,5	2,3
2006	4 733,0	4 320,2	13,9	1,8	162,3	49,8	2,3
2007	5 899,3	5 442,7	32,7	2,5	167,1	50,3	2,3
2008	4 790,2	4 415,6	27,3	2,5	140,3	48,7	3,0
2009	4 913,0	4 626,4	25,3	4,3	155,0	59,9	3,9
2010	3 039,9	2 858,9	46,5	10,6	151,1	59,4	3,2
2011	7 900,0	7 341,3	125,5	31,0	191,2	68,8	3,9
2012	2 449,5	2 246,1	38,8	14,4	186,9	60,8	3,3
2013	4 267,5	3 844,9	139,0	65,6	205,6	73,6	4,5
2014	3 987,5	3 616,7	229,9	91,4	188,1	71,1	5,1
2015	4 541,9	4 061,3	211,9	65,6	181,5	72,8	3,8
2016	4 535,9	3 991,3	215,5	68,1	185,2	76,9	3,5
2017	4 857,8	4 193,8	263,4	57,9	174,8	76,1	3,2
2018	4 679,2	3 923,6	355,4	54,9	188,6	75,5	2,4
2019	2 872,4	2 330,6	255,0	30,9	175,8	71,2	2,5
2020	4 015,8	3 455,0	251,0	43,8	168,1	71,9	1,9
2021	2 841,2	2 587,3	239,8	57,4	166,3	66,7	1,5
2022	5 423,1	4 809,2	520,0	152,1	182,1	78,6	1,4

ҚОСЫМША Г

Қостанай облысындағы мал мен құс саны

жыл соңына,
мың бас

Жылдар	Ірі қара мал	Қойлар мен ешкілер	Шошқалар	Жылқылар	Түйелер	Құс
1991	1 430,3	1 492,2	380,3	101,2	209	5 793,4
1992	1 434,4	1 436,1	363,3	104,0	-	5 643,9
1993	1 323,6	1 365,4	363,7	107,0	-	5 796,7
1994	1 153,7	1 099,1	283,2	102,4	-	4 983,0
1995	936,5	779,5	269,0	99,4	178	2 818,2
1996	706,7	396,7	206,6	85,0	178	2 810,7
1997	502,0	245,0	212,7	73,3	238	2 928,8
1998	428,0	204,3	203,0	61,2	197	3 143,1
1999	428,4	205,0	203,8	61,2	113	3 174,5
2000	431,0	205,4	221,1	61,2	88	2 862,7
2001	434,4	207,6	225,3	61,8	86	3 061,3
2002	447,3	220,3	242,4	62,8	143	3 321,3
2003	448,4	235,4	244,7	63,4	157	3 348,3
2004	477,9	256,2	246,7	66,9	181	3 400,7
2005	501,9	271,2	249,7	68,6	185	3 521,0
2006	516,6	291,2	272,9	71,9	192	3 667,8
2007	537,0	307,8	288,3	75,6	196	3 949,3
2008	556,8	324,7	301,9	79,7	243	4 131,1
2009	563,2	333,8	307,5	82,3	220	4 263,7
2010	570,7	349,8	310,3	86,5	230	4 909,2
2011	376,4	360,2	254,8	85,0	210	4 933,8
2012	394,4	357,5	181,2	84,8	209	4 632,8
2013	402,5	374,6	157,2	87,5	200	4 269,0
2014	415,5	401,0	160,7	93,8	171	4 463,5
2015	420,7	416,8	165,0	99,0	167	4 591,9
2016	427,0	426,6	153,7	103,3	196	4 618,2
2017	440,7	436,6	163,0	108,3	209	4 246,2
2018	455,2	454,4	162,7	116,7	238	4 425,2
2019	462,4	463,6	165,8	122,9	247	4 269,0
2020	463,4	473,4	167,2	131,2	249	4 027,1
2021	437,4	444,5	114,7	146,4	248	4 822,4
2022[2)]	365,9	418,6	59,4	165,0	289	3 007,3
2023[2)]	380,3	424,4	59,7	163,5	265	2 925,3

ҚОСЫМША Д

Қостанай облысы аудандары бойынша ауыл, орман, аңшылық және балық шаруашылығы өнімдерінің (қызметтерінің) жалпы шығарылымы, 2019-2023 жж., млн тг

	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	2023 жыл	2019 жылға қарағанда 2023 жыл, %
Облыс бойынша барлығы	399 033	593 813,9	605 849,1	1 021 480,9	721881,4	180,91
Қостанай қ.	7 750,2	7 338,9	8 401,4	8 817,8	9 182,70	118,48
Арқалық қ.ә.	19 392,4	28 151,4	20 016,9	42 293,7	23 916,50	123,33
Лисаковск қ.ә.	1 998,7	2 164,6	2 836,0	2 751,7	2 358,00	117,98
Рудный қ.ә.	10 554,9	11 687,9	15 404,3	15 848,7	15 511,00	146,96
Алтынсарин	15 950,1	24 183,3	29 434,4	54 898,2	32 500,10	203,76
Амангелді	17 682,9	22 395,6	22 032,4	37 604,7	29 528,10	166,99
Әулиекөл	17 465,5	32 499,6	25 534,5	49 384,6	30 673,90	175,63
Денисов	15 218,5	23 471,4	22 291,4	44 765,4	40 172,60	263,97
Жангелдин	12 377,3	16 151,1	17 294,1	22 252,9	23 404,30	189,09
Жітіқара	8 354,0	13 894,9	12 921,2	25 249,8	18 761,70	224,58
Қамысты	9 643,5	27 357,0	18 404,9	45 941,9	26 449,00	274,27
Қарабалық	29 569,4	35 372,0	42 607,1	65 770,1	59 988,50	202,87
Қарасу	37 542,3	70 625,7	60 243,9	136 665,8	75 044,50	199,89
Қостанай	42 495,6	59 260,9	70 451,2	96 502,9	85 890,20	202,12
Меңдіқара	30 403,6	40 956,6	51 156,7	66 216,9	43 378,60	142,68
Наурызым	10 861,5	23 979,3	17 270,1	37 145,1	24 486,50	225,44
Сарыкөл	31 292,4	45 387,8	48 826,4	91 195,9	46 769,80	149,46
Бейімбет Майлин	15 364,5	23 727,7	23 601,5	41 886,5	34 850,90	226,83
Ұзынкөл	25 234,0	32 455,4	44 120,0	66 644,2	42 927,30	170,12
Федоров	39 881,7	52 752,8	53 001,0	69 644,2	56 087,20	140,63

ҚОСЫМША Е

Облыстар бөлінісінде негізгі капиталға инвестициялар
2023 жылдың соңына млн. теңгемен

№	Облыс	Негізгі капиталға инвестициялар, млн. теңге	Негізгі капиталға салынған инвестициялардың республикалық көлеміндегі өңірлердің үлес салмағы, пайызбен
1	Абай	527 391	3,0
2	Ақмола	613 526	3,5
3	Ақтөбе	1 025 762	5,8
4	Алматы	737 743	4,2
5	Атырау	2 934 834	16,6
6	Батыс Қазақстан	675 203	3,8
7	Жамбыл	536 595	3,0
8	Жетісу	356 716	2,0
9	Қарағанды	876 522	5,0
10	Қостанай	561 627	3,2
11	Қызылорда	513 731	2,9
12	Маңғыстау	1 102 172	6,2
13	Павлодар	797 475	4,5
14	Солтүстік Қазақстан	443 684	2,5
15	Түркістан	948 809	5,4
16	Ұлытау	228 967	1,3
17	Шығыс Қазақстан облысы	648 604	3,7
18	Астана қ.	1 655 032	9,4
19	Алматы қ.	1 803 183	10,2
20	Шымкент қ.	661 740	3,8

ҚОСЫМША Ж

2019-2023 жж, Қостанай облысының ауылдық жерлеріндегі негізгі капиталға салынған инвестициялар көлемі, млн. теңге

	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	2023 жыл	2019 жылмен салыстырғанда 2023 жыл %	Өңірлердің үлес салмағы
Қостанай облысы	100 368	136 435	164 382	185 761	208080	207,32	100
Қостанай қ.	-	-	-	-	-		-
Арқалық қ.ә.	897	978	5 396	2 179	22689	2529,43	10,9
Лисаков қ.ә.	-	-	-	-	-		-
Рудный қ.ә.	-	-	-	6,5	-		-
Алтынсарин	3 276	5 138	3 748	5 834	7877	240,45	3,8
Амангелді	2 384	2 329	2 779	2 695	3894	163,34	1,9
Әулиекөл	8 705	7 499	13 635	15 492	15223	174,88	7,3
Денисов	6 712	7 965	5 312	8 173	9310	138,71	4,5
Жангелдин	1 276	2 269	2 194	2 221	3027	237,23	1,5
Жітіқара	4 655	6 382	5 688	4 029	4631	99,48	2,2
Қамысты	5 801	5 420	8 267	8 501	9902	170,69	4,8
Қарабалық	5 072	6 728	9 082	11 277	12629	248,99	6,1
Қарасу	4 904	9 750	11 753	13 799	16873	344,07	8,1
Қостанай	15 870	19 283	23 721	22 388	17552	110,60	8,4
Меңдіқара	3 688	6 570	8 572	13 240	13944	378,09	6,2
Наурызым	1 200	4 086	2 495	3 529	3865	322,08	1,9
Сарыкөл	10 230	10 407	9 404	12 536	13407	131,06	6,4
Бейімбет Майлина	12 391	22 495	34 282	36 947	29828	240,72	14,3
Ұзынкөл	6 773	7 880	8 068	10 874	14405	212,68	6,9
Федоров	6 529	11 009	9 977	12 032	10018	153,44	4,8

ҚОСЫМША 3

Шығынды кәсіпорындардың үлес салмағынан қаржылай қолдау тәуелділігін талдау

ҚОРЫТЫНДЫЛАРДЫ ШЫҒАРУ

Регрессиялық статистика	
Көпше R	0,711294
R-шаршы	0,505939
Нормаланған R-шаршы	0,451044
Стандартты қате	3,723914
Бақылаулар	11

Дисперсиялық талдау

	df	*SS*	*MS*	*F*	*Маңыздылығы F*
Регрессия	1	127,8085	127,8085	9,216385	0,014112
Қалдық	9	124,8078	13,86754		
Барлығы	10	252,6164			

	Коэффициенттер	*Стандартты қате*	*t-статистика*	*P-мәні*	*Төменгі 95%*	*Жоғарғы 95%*	*Төменгі 95,0%*	*Жоғарғы 95,0%*
Y-қиылысы	30,10683	3,706921	8,121788	1,96E-05	21,72119	38,49246	21,72119	38,49246
Айнымалы X 4	-0,45236	0,149006	-3,03585	0,014112	-0,78943	-0,11528	-0,78943	-0,11528

ҚОСЫМША И

Тікелей материалдық шығындарды қаржылық қолдаудың тәуелділігін талдау

ҚОРЫТЫНДЫЛАРДЫ ШЫҒАРУ

Регрессиялық статистика	
Көпше R	0,757019
R-шаршы	0,573078
Нормаланған R-шаршы	0,525642
Стандартты қате	3,461656
Бақылаулар	11

Дисперсиялық талдау

	df	*SS*	*MS*	*F*	*Маңыздылығы F*
Регрессия	1	144,7688	144,7688	12,08112	0,006985
Қалдық	9	107,8476	11,98306		
Барлығы	10	252,6164			

	Коэффициенттер	*Стандартты қате*	*t-статистика*	*P-мәні*	*Төменгі 95%*	*Жоғарғы 95%*	*Төменгі 95,0%*	*Жоғарғы 95,0%*
Y-қиылысы	29,35631	3,053616	9,613621	4,96E-06	22,44855	36,26407	22,44855	36,26407
Айнымалы X 1	-0,0148	0,004259	-3,47579	0,006985	-0,02444	-0,00517	-0,02444	-0,00517

ҚОСЫМША К

Жұмыспен қамтылған қызметкерлердің санынан қаржылық қолдаудың тәуелділігін талдау

ҚОРЫТЫНДЫЛАРДЫ
ШЫҒАРУ

Регрессиялық статистика	
Көпше R	0,695464
R-шаршы	0,48367
Нормаланған R-шаршы	0,4263
Стандартты қате	3,806915
Бақылаулар	11

Дисперсиялық талдау

	df	*SS*	*MS*	*F*	*Маңыздылығы F*
Регрессия	1	122,1829	122,1829	8,430709	0,017493
Қалдық	9	130,4334	14,4926		
Барлығы	10	252,6164			

	Коэффициенттер	*Стандартты қате*	*t-статистика*	*P-мәні*	*Төменгі 95%*	*Жоғарғы 95%*	*Төменгі 95,0%*	*Жоғарғы 95,0%*
Y-қиылысы	35,92899	5,813354	6,180424	0,000163	22,77827	49,07971	22,77827	49,07971
Айнымалы X 1	-0,24501	0,084383	-2,90357	0,017493	-0,4359	-0,05412	-0,4359	-0,05412

Ескетулер түзетілді:

Рецензент
Экономика ғылымдарының кандидаты,
доцент м.а. Б.А. Жанкубаев

Рецензент
Экономика ғылымдарының кандидаты,
аға оқытушы Тураров Д.Р.

Рецензент
доктор PhD, доцент Р.Б.Досжан